

Кам'янець-Подільський національний університет
імені Івана Огієнка

**АНАТОЛІЙ ОЛЕКСІЙОВИЧ
КОПИЛОВ**

**ОСОБИСТІТЬ
У ВИМІРІ ЕПОХИ**

Спогади. Дослідження

Збірник матеріалів
науково-практичної конференції

Випуск 2

Кам'янець-Подільський
2016

УДК 016:929+94(092)
ББК 91.9:63.3
А64

Рекомендовано до друку Вченою радою
Кам'янець-Подільського національного університету
імені Івана Огієнка (протокол № 10 від 27 вересня 2016 р.)

Рецензенти:

О. В. Добржанський – доктор історичних наук,
професор, декан історичного факультету Чернівецького
національного університету імені Юрія Федьковича;
В. П. Газін – доктор історичних наук, професор.

Укладачі:

В. А. Дубінський – кандидат історичних наук, доцент;
В. С. Степанков – доктор історичних наук, професор.

Відповідальний редактор:

В. С. Степанков – доктор історичних наук, професор.

А64 **Анатолій Олексійович Копилов : Особистість у вимірі
епохи** : Спогади. Дослідження : збірник матеріалів науково-
практичної конференції / Кам'янець-Подільський національ-
ний університет імені Івана Огієнка ; [уклад.: В. А. Дубінський,
В. С. Степанков ; відп. ред. В. С. Степанков]. — Кам'янець-
Подільський : Кам'янець-Подільський національний універси-
тет імені Івана Огієнка, 2016. — Вип. 2. — 212 с.

У збірнику вміщено матеріали II Всеукраїнської науково-
практичної конференції «Особистість у вимірі епохи (до 80-річчя
від дня народження професора Анатолія Копилова)», яка відбулася
12 вересня 2016 року в Кам'янець-Подільському національному уні-
верситеті імені Івана Огієнка.

Матеріали друкуються в авторській редакції.

УДК 016:929+94(092)
ББК 91.9:63.3

© Дубінський В. А.,
Степанков В. С.,
укладання, 2016

© К-ПНУ ім. Івана Огієнка, 2016

ПЕРЕДМОВА

Любий Читачу! Розкрита Вами книга – це зафіксована у вис-тупах на конференції й споминах тепла та світла пам'ять про талановитого менеджера вищої освіти в Україні, легендарного Ректора Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка (до речі Першого у нашій країні власне українського університету, витвореного у полум'ї Національної революції 1917-1921 рр.) Копилова Анатолія Олексійовича, котрий беззмінно очолював виш майже чверть століття (1977-2001 рр.). У липні 2016 р. йому б виповнилося 80 літ, однак важка хвороба обірвала життя на 71 році (21 грудня 2007 р.)

У серцях сотень колег і тисяч випускників (особливо істориків, з якими найбільше спілкувався, так як постійно читав курс з «Новітньої історії країн Європи та Америки») він продовжує залишатися нашим Ректором, якого з любов'ю і шанобою називали поміж-себе або «Батьком», або «Імператором». Живе його світлий образ, щедро обдарованої Богом талантами Людини з великої літери, – сильної духом, мужньої, принципової, чесною, доброю і завжди готовою допомогти у скрутних обставинах. Безсумнівно належав до тієї безсмертної когорти осіб, яких геніальний історик А.Д. Тойнбі називав «творчими особистостями», що завжди у суспільстві відіграють роль промоторів якісних перемін, дякуючи ризику і волі яких, воно розвивається. Саме постаті такого масштабу й стають носіями «життєвого пориву», творять епоху, а відтак і формують золотий фонд будь-якого суспільства, що має потенцію до розвитку, а саме: морально-інтелектуальну еліту. Як справедливо зауважував його близький товариш доктор історичних наук, професор Володимир Прокопович Газін (знайомий з ним з років студентського життя під час навчання у Чернівецькому національному університеті імені Юрія Федьковича), усі роки своєї діяльності Анатолій Олексійович «...залишався вірним своїм життєвим принципам. Вони й зараз нетлінні згустки людської моралі й етики керівника. Його життя і діяльність гідні бути присутніми у скарбі, який називається заповітом потомкам...».

Плин часу, як відомо, холодний, байдужий і безжальний до людських долей. Він поглинає все і, що особливо жахливо, стирає історичну пам'ять, як окремих людей, так і цілих спільнот. І тільки плекаючи її, постійно збагачуючи й оживляючи, отримуємо шляхетний шанс рятувати сакральний ланцюг нерозривності зв'язку часу «минуле-сучасне-майбутнє» людського буття. Реконструюючи минуле, не лише відновлюємо його сутність, але при цьому, що дуже важливо, відроджуємо, органічно пов'язуючи тисячами духовних місточків з сучасністю, а відтак споруджуємо підмурок духовної самоідентифікації майбутніх поколінь.

Свідомі цього, прагнемо зберегти пам'ять про Анатолія Олексійовича, відтворюючи на основі джерел, включаючи спогади, цілісність і правдивість його образу. Тому в 2011 р. провели наукову конференцію «Історія та особа: особа в історії», присвячену 75-річчю з дня народження, й опублікували збірник статей і матеріалів «Анатолій Олексійович Копилов: Особистість у вимірі епохи: Дослідження. Спогади, Документи. Бібліографія». Пройшло 5 років і ми відчули морально-інтелектуальну потребу проведення нового зібрання, на якому змогли б у спогадах і наукових розвідках повернутися до висвітлення постаті нашого Ректора, збагачуючи її новими, раніше незаними, барвами з його життя й діяльності. Тому Вчена рада історичного факультету й прийняла ухвалу про проведення наступної науково-теоретичної конференції «Особистість у вимірі епохи (до 80-річчя від дня народження професора А.О. Копилова)». Адже, зберігаючи пам'ять про нього, продовжуємо духовне буття цієї видатної постаті Подільського краю, зміцнюємо золоту нитку єдності поколінь і водночас очищаємо власні душі від іржавіння суєтою суєт повсякденності й збагачуємо історичну Пам'ять – запоруку Вічності Людського Життя.

Висловлюємо щирі вдячність усім, хто відгукнувся на наше прохання взяти участь у роботі конференції, сприяли її проведенню, а також Ірині Пігович за комп'ютерний набір тексту книги.

Валерій Степанков

Валерій Степанков,
*доктор історичних наук, професор,
академік УАН, завідувач кафедри всесвітньої історії
(м. Кам'янець-Подільський)*

ТВОРЧА ОСОБИСТІСТЬ «ЖИТТЕВОГО ПОРИВУ»

Історична пам'ять – надзвичайно ніжна, цнотлива, примхлива, вибіркова у любові й водночас безжална й мстива за зради Пані – берегиня золотого ланцюга нерозривності зв'язку часу «минуле-сучасне-майбутнє» людських поколінь, а відтак сутності як їхньої особистої самоідентифікації, так й етнічної спільноти. Саме дякуючи їй, зафіксовані образи (позитивні, негативні) досвіду буття (у формі мовних, пізнавальних, світоглядних і культурних стереотипів, символів і міфів) слугують тими єдиними інтерпретаційними моделями, що дозволяють індивіду, соціальній групі та й врешті-решт усьому народу не тільки орієнтуватися у навколишньому світі, але виживати і розвиватися. Проте, якщо історичну пам'ять з любов'ю і ніжністю не плекають, не шанують, а зневажають своєю байдужістю, вона перетворюється у безжалну фурію помсти. Розриваючи зв'язок плину часу, а відтак єдність діалогу поколінь, ввергає їх у вир безодні безпам'ятства, прирікаючи на неминучу загибель і забуття.

Враховуючи це, нам, історикам, слід завжди відчувати гостру відповідальність перед нею, неухильно дбати про її збагачення. Реконструюючи на основі джерел минуле, не тільки відновлюємо його буття (що само по собі вже дуже важливо), але оживляємо, органічно пов'язуючи тисячами духовних місточків з сучасністю, а відтак вибудовуємо підмурок самоідентифікації майбутніх поколінь. Адже жорстокий плін часу упродовж 30-50 років, як правило, стирає з пам'яті сучасників цілісність образів, залишаючи епізодичні (й, на жаль, часто далеко не найважливіші) осколки споминів. Ось, для прикладу, можемо запитати 35-40-річних викладачів нашого університету, що вони пам'ятають про його легендарного ректора останньої чверті ХХ ст. Анатолія Олексійовича Копилова. І отримаємо закономірний результат, який не важко спрогнозувати: у більшості випадків переважатимуть фрагментарні дані, зафіксовані й утримувані згасаючою пам'яттю про нього. Без її оновлення років через 15-20 інформації майже не залишиться. Тому єдиним порятунком збереження багатогранного, цілісного й правдивого образу цієї видатної постаті Подільського краю є реконструкція його життя й діяльності (оптимальна, якщо всестороння) дослідниками у їхніх працях. А відтак роблю спробу відтворити його через призму власного бачення і розуміння. Не випадково викладачі й співробітники університету, його випускники, котрим випало у житті працювати чи спілкуватися з ним, згадуючи ті часи, все частіше, оцінюючи їх, вдаються до означення «епоха Копилова», віддаючи у такий спосіб належне ролі цієї, без перебільшення, знаменитої постаті в історії вищу.

З'явився у цей світ 14 липня 1936 р. у волинському містечку Шепетівка у сім'ї Олексія Івановича й Олени Карпівни Копилових. На жаль, маємо вкрай мало даних про них. Відомо з переказів, що

батько працював на різних посадах дрібного державного службовця, мати залишалася домогосподаркою. Анатолій став другою дитиною у сім'ї, брат Валентин був старшим від нього на 9 років. Напередодні німецької окупації сім'я переїхала до містечка Ізяслав (звідкіля родом була матір).

Як не дивно, але пам'ять хлопчика (за спомином Анатолія Олексійовича – В.С.) зафіксувала суворі будні військового лихоліття, зокрема вступ німців у поселення, тривогу людей, розмови дорослих про розстріли єврейського населення й вивезення юнаків і дівчат на роботу до Німеччини, заняття Ізяслава радянськими підрозділами та святкування дня Перемоги. У 1944 р. пішов у перший клас середньої школи № 1 (з українською мовою навчання). Швидко навчився писати і читати. Саме перша вчителька (Євдокія Петрівна) привила любов до книги, за що залишався їй вдячним усе своє життя. Навчався переважно на відмінно, проявляючи здібності як в освоєнні предметів гуманітарного циклу, зокрема історії й іноземної мови, так і математичного. Захоплювався спортом, брав активну участь у громадському житті колективу школи. Так, у молодших класах залюбки ремонтував класні приміщення, розчищав вулиці міста від завалів і руїн воєнного часу, у старших класах – прилучався до сільськогосподарських робіт (переважно на збиранні врожаю).

Вирізнявся серед однолітків самостійністю, ініціативністю, відповідальністю, організаційними здібностями й владністю. На щастя, батьки (переважно мати, бо тато спочатку переважно пропадав на роботах, а потім пішов на фронт Другої світової війни) проявили мудрість: не обламували «через коліно» неспокоїної вдачі сина, намагаючись «виліпити» з нього свою «тінь», а направляли бурхливу енергію у русло формування порядної й відповідальної особистості. Матеріальних статків родина не мала. Батько, пройшовши війну, ще деякий час після її завершення продовжував перебувати у лавах армії. Тому утримання й виховання синів у перші повоєнні, надзвичайно скрутні, роки життя лежало на плечах Олени Карпівни. І, як абсолютна більшість тогочасних українських жінок, з честю винесла це важке випробування.

Вона виявилася напрочуд турботливою й люблячою своїх дітей Матір'ю. Мудра, розважлива, чуйна, гарна господиня, дотепна й гостра на язик, Олена Карпівна навіть у часи лихоліття не губилася, не впадала у відчай, залишаючись життєрадісною й сповненою доброти. Як згадував доцент Степан Дмитрієв, котрий у 80-х рр. неодноразово (під час перевірок педагогічної практики студентів) з Анатолієм Олексійовичем відвідував її домівку, «вміла смачно готувати, була по-українськи щедрою і гостинною. Робила все нібито повільно, але встигала усюди, кругом чисто та охайно. Багатством не захоплювалася, але все необхідне було. Трапилося зі мною таке: виходячи з машини, я розірвав штани, засумував, як піду до студентів? Олена Карпівна каже: «Ану дайте штани, я Вам зашию матню. А приїдете додому, Вас дружина запитає, де це Ви її розірвали». Ми усі пореготали, гуморною була Олена Карпівна і по-народному розумною і далекоглядною»¹.

Ще один, майже невідомий, але дуже важливий штрих: будучи віруючою, вона прищепила сину віру в Бога². Можливо також потаємно (у ті часи комуністична влада переслідувала віруючих) охрестила його, як до речі поступало немало дружин чоловіків, котрим за «статусом» заборонялося проявляти свою релігійність під загрозою втрати роботи й виключення з лав комуністичної партії. Зрозуміло також, чому Анатолій Олексійович до проголошення України незалежності ніколи не засвідчував факту, що є у душі віруючою людиною. Воднораз, з другого боку, ніколи і не проявляв себе, на відміну від багатьох колег (особливо з кафедр історії компартії, філософії, політекономії тощо), войовничим атеїстом, дотримуючись принципу віротерпимості. Пригадую, десь у середині 70-х рр., коли напередодні Пасхального свята надійшло розпорядження у деканат посилити атеїстичну виховну роботу серед студентів аби запобігти їхній участі у ньому, він у приватній розмові з Леонідом Антоновичем Коваленком (завкафедри загальної історії, док. іст. наук, проф.), випадковим свідком якої я став, висловився десь приблизно так: «Нічого поганого в цьому не має. Бігати за ними й контролювати їх я не буду». А вже у 90-х рр. сам відвідував церкву, «сповідався і причащався», дозволяя «організувати зустрічі священників зі студентами»³.

Вплив матері на формування особистості Анатолія Олексійовича неможливо переоцінити. І він це сповна усвідомлював, а відтак усе життя засвідчував любов і шану про неї. За спогадами С. Дмитрієва, «... найбільше, що мене захопило і радо здивувало – це стосунки Анатолія Олексійовича – строгого, серйозного керівника – з старенькою матір'ю. Я побачив душевного, люблячого сина, який все робив для благополуччя, спокою рідненької матусі... Мало я бачив людей, щоб так любили матір, як Анатолій Олексійович»⁴. Після повернення Олексія Івановича до домівки матеріальні умови життя помітно поліпшилися. До виховання сина прилучився і батько. Вони з матір'ю завжди вислуховували його, плакали гідність, а в разі потреби тактовно, але рішуче, вказували на помилковість тих чи інших зроблених вчинків й вимагали їх не повторювати. Анатолій Олексійович на все життя запам'ятав розважливу розмову з матір'ю, коли у 1-му класі, повертаючись зі школи, перетворив свою торбину (з нею замість сумки ходив на уроки) у футбольний м'яч і досхоку награвся зі своїми однолітками. Гадаю, що власне атмосфера сімейних взаємовідносин зіграла вирішальну роль у становленні підвалин особистості майбутнього ректора. Не слід недооцінювати й значимості впливу вчительського колективу. Він неодноразово зі щирою теплотою згадував школу, особливо Надію Антонівну, Віру Денисівну, Сару Борисівну, Миколу Васильовича, Давида Мойсейовича й інших учителів.

Враховуючи високий рівень отриманих знань, самостійність і розсудливість Анатолія, його відразу ж після закінчення 1954 р. школи направили у 18 років (!) працювати на посаду вчителя фізичного виховання й математики до Радошівської семіричної школи й учителем математики до вечірньої школи сільської молоді. Після року вчителювання зробив спробу вступити до Чернівецького уні-

верситету на факультет іноземної філології, проте не добрав одного бала, аби пройти конкурсний відбір. Восени 1955 р. призивається до лав радянської армії. Доля закинула до м. Орджонікідзе (Північно-Кавказький військовий округ), де й прослужив 3 роки (з 16 жовтня 1955 р. по 22 липня 1958). Закінчивши полкову школу курсантів, у званні сержанта командував відділенням 1-го артилерійського дивізіону 60-го полку 12 армійського корпусу. Захоплювався альпінізмом й здобув 1-й розряд з цього виду спорту. Порядність, високі професійні й людські якості забезпечили високий авторитет як серед товаришів по службі, так і в командирів дивізіону. Невипадково обирається секретарем комсомольської організації підрозділу, а за успіхи в бойовій підготовці отримує ряд грамот і подяк від командування. З найкращої сторони проявив себе, коли довелося рятувати життя людей гірських поселень від стихійного лиха – повені і зсувів ґрунтів. За що отримав свою першу високу нагороду – Почесну грамоту Президії Верховної ради Північно-Осетинської АРСР від 1 листопада 1957 р. У квітні наступного року його прийняли до лав компартії. Безперечно батькам приємно було читати наступні рядки листа, отриманого від командира підрозділу Позднякова: «Ми раді повідомити Вам, що Ваш син Анатолій здоровий, чесно служить Батьківщині. За короткий час перебування у частині Анатолій показав себе дисциплінованим, сумлінним у навчанні воїном, за що заслужено користується повагою товаришів. За старання в службі має 2 подяки. Ми пишаємося Вашим сином. Командування висловлює Вам подяку за те, що виростили відданого і надійного захисника Вітчизни»⁵.

У час останнього року служби в нього з'явилася мрія стати істориком, а відтак у вільний час наполегливо повторював шкільні підручники, багато читав суспільно-політичної літератури. Тому, мобілізувавшись, негайно подався до вступу на історичний факультет Чернівецького університету. Цього разу доля йому усміхнулася. Скалавши іспити на «4» і «5», став студентом. І відразу ж головою поринув у навчання, гармонійно поєднуючи з ним громадську діяльність і заняття спортом. Скромний, невибагливий (1-й курс проходив у дембельській військовій формі старшини-артилериста), життєрадісний, товариський і дотепний, швидко став душею курсу. Природні здібності аналітика, помножені на високу працездатність, принесли блискучий результат – навчався лише на відмінно (закінчив університет з єдиною четвіркою з латинської мови). Користувався повагою й авторитетом, як у студентів факультету, так і у викладачів. Обирається членом університетського комітету комсомолу, в якому виконував обов'язки заступника голови. За спогадами док. іст. наук, проф. Володимира Газіна, Анатолій Копилов «серед інших вирізнявся насамперед, старанністю в навчанні, науковій роботі та громадському житті факультету й університету. Вже на другому курсі він був лідером факультетського комсомолу і членом університетського комітету цієї молодіжної організації. Тоді такі риси характеру як наполегливість, порядність, чесність, досягнення у навчанні помічалися і високо цінилися»⁶.

Брав активну участь у роботі студентського наукового гуртка з історії слов'ян. Спеціалізувався з нової та новітньої історії країн Європи й Америки. Особливий інтерес проявляв до історії південних і західних слов'ян, насамперед до Болгарії. Чому власне до неї? – відповісти важко. Припускаємо, що симпатії до цієї країни з'явилися в нього з шкільної лави внаслідок переказів батька про участь діда Івана у визволенні болгар під час російсько-турецької війни 1877-78 рр. Можливо вплинуло живе слово викладача, котрий спромігся реконструювати у яскравих образах картину визвольних змагань цього багатостраждального народу. До речі, Анатолій Олексійович завжди надзвичайно високо поцінював значимість викладачів факультету у формуванні його долі, котрі спромоглися витворити атмосферу невтомного творчого пошуку, високої вимогливості до себе й студентів, шанобливого ставлення до особи, демократичного духу взаємин зі студентами, у набутті професійних знань, умінь і навичок, становленні світогляду. Особливо тепло відгукувався про наукового керівника дипломної роботи проф. Івана Михайловича Теодоровича, професорів Івана Антоновича Гриценка та Вітольда Вікторовича Шаповалова. Як одного з кращих студентів, ректорат університету направив його після IV курсу для завершення навчання до Софійського університету (Болгарія). Упродовж року оволодів болгарською мовою й зібрав в архівах і бібліотеках багатющій матеріал, якого вистачило не тільки для завершення написання дипломної роботи, але й подальших наукових студій. Після повернення до Чернівецького університету у червні 1963 р. блискуче захистив дипломну роботу й одержав диплом з відзнакою.

Постала проблема вибору подальшого місця роботи. Вона набувала особливої гостроти, бо у житті Анатолія Олексійовича сталися важливі зміни. Зустрів на 2-му курсі навчання своє кохання – прекрасну дівчину з Донеччини Олександру Прокопівну, котру батьки з дитинства лагідно називали Аллою. Це ж ім'я сприйняв і він. Олександра навчалася на 3-му курсі російського відділення філологічного факультету цього ж університету. У 1962 р. закохани побралися. 23 червня 1963 р. у щасливого подружжя народився первісток, син Сергій (нині док. іст. наук, проф., ректор Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка). Тому, зрозуміло, хотілося знайти роботу у місці, де б сім'я отримала хоч якесь житло, а на перспективу Олександра Прокопівна могла влаштуватися на роботу. Після обговорення кількох пропозицій, включаючи переїзд на Донеччину (м. Слов'янськ, де проживали батьки дружини), зупинилися на компромісному варіанті – Кам'янець-Подільському педінституті. В середині серпня вони переїжджають до Кам'янця й оселяються у гуртожитку вишу. Анатолій Олексійович обійняв посаду асистента кафедри історії історико-філологічного факультету. З перших місяців роботи молодий викладач, дякуючи людським і професійним якостям, органічно влився до викладацького інститутського колективу. Як значно пізніше згадував проректор доц. Іван Козак, «Спочатку я дещо був збентежений тим, що у молодій сім'ї був хлопчик, присутність якого через стіну апіорі орієнтувала на неспокій. Але очікуване виявилося протилежним, бо Сергійко по-

ставився дуже уважно до мого сусідства й не дав шансів щодо гіпотетичних демаршів. Навпаки, і він, і вся сім'я вражали злагожденістю, культурою поведінки, миролюбством як у середині, так і назовні в стосунках із сусідами»⁷.

Що становив собою навчальний заклад, з яким, як показав плін життя, назавжди зв'язав свою долю молодий випускник Чернівецького університету? Це був периферійний педінститут, розташований у чудовому місті над Смотричем, яке залишалося районним центром Хмельницької області, а відповідним чином й відбувалося його фінансування й забезпечення кадровим потенціалом. Постраждав він і від чергової хвилі репресій у середині 50-х рр., коли 1956 р. закритися історичний факультет (це ж було вчинено у Житомирському й інших педінститутах). Із планів спеціальності «Історія» історико-філологічного факультету «було вилучено українську мову і літературу. Водночас на вивчення російської мови і літератури виділялося 216 годин. Жодної академічної години не планувалося на вивчення історії і культури України, тоді як на вивчення історії СРСР було передбачено 524 години, або 43,4% від загальної кількості навчальних годин, які виділялося на всі фахові дисципліни»⁸. Правда, новий навчальний план, на який у 1959-1960 н.р. перейшов факультет, уже передбачав 120 год. для вивчення історії Української РСР, а, для прикладу, на вивчення російської мови і методики її викладання виділялося 774 год. (на опанування української мови і літератури відводилося 340 год.)⁹. У 1963 р. у виші функціонувало лише 4 факультети: фізико-математичний, історико-філологічний, фізичного виховання, педагогіки й методики початкового навчання, на яких працювали викладачі 13 кафедр, які готували фахівців з 6 спеціальностей. На них цього року на денній і заочній формах навчання здобували фах всього 3607 осіб. Викладацький склад налічував 112 осіб, серед яких тільки 26 осіб мали вчену ступінь кандидата наук й наукове звання доцента, а відтак якісний показник складав лише 23,2%. У 1963 р. захистили кандидатські дисертації 4 особи. Не було жодного доктора наук і професора. Незначною була і кількість наукових публікацій: всього 12. Бібліотечний фонд нараховував 270143 примірники¹⁰.

І ніхто з викладачів і студентів того часу не знав, що їхній ВНЗ мав славу історію, що старанно приховувалася комуністичним режимом. За офіційною версією, його витоки сягали 1921 р., коли було утворено Інститут народної освіти. Хоча насправді він виник у буремні часи Української революції 1917-1921 рр. як дітище української інтелігенції й влади. 17 серпня 1918 р. гетьман П.Скоропадський затвердив «Закон про заснування Кам'янець-Подільського державного українського університету», а 22 жовтня відбулося його урочисте відкриття. Воно стало подією Всеукраїнського масштабу, бо вперше в історії започатковував своє функціонування власне український, а не чужинецький на українських землях, класичний університет. На свято приїхало кілька сотень осіб з різних регіонів, університет отримав близько 400 вітальних адрес і понад 1000 телеграм не лише з України, але й з-за кордону. Гетьман України у Грамоті підкреслю-

вав: «Ми визнали за благо для всього люду українського утворити в місті Кам'янці-Подільському Український Державний університет. Призиваючи Боже благословення на це огнище народної освіти, бажаємо, аби цей Університет, сприяючи широкому відродженню нашої національної культури, виявив усі творчі сили багатого духом та здібностями Українського народу»¹¹.

Його ректором став видатний син українського народу Іван Огієнко, котрий на початку 1919 р. призначається Міністром народної освіти. У ньому працювали такі професори й доценти як Сергій Васильович Бачинський, Микола Іванович Безбородько, Василь Олексійович Біднов, Леонід Тимофійович Білецький, Петро Миколайович Бучинський, Микола Тимофійович Герашенко, Володимир Олександрович Геринович, Дмитро Іванович Дорошенко, Михайло Опанасович Драй-Хмара, Іван Іванович Кіянцін, Павло Григорович Клепатський, Пилип Васильович Клименко, Вячеслав Іванович Петр, Юхим Йосипович Сіцінський, Євген Костянтинович Тимченко, Михайло Михайлович Хведорів, Костянтин Віталійович Широцький та ін. Чимало із них уже були чи згодом стали відомими вченими України¹².

Прийшовши до влади, окупаційний комуністичний режим вирішив ліквідувати символ поваленої української влади. 3-го вересня 1920 р. маріонетковий нарком освіти В. Затонський надіслав в освітні установи України телеграму наступного змісту: «Слід звернути увагу на Кам'янець-Подільський державний український університет. Кам'янецькі комуністи перебувають в полоні петлюрівської інтелігенції. Реальних сил для підтримки на висоті університету в Кам'янці немає (? – Авт.). Контингент слухачів нікчемний. Непрацюючі дівичі і поповичі (? – Авт.). В самому університеті продовжують засідати божевільні старики і наукові світила на зразок гетьманівського, а згодом петлюрівського скарбника Лебідь-Юрчика, який викладав там фінансове право (? – Авт.). Професори добре влаштовані за рахунок університету і позирають на захід. Всіх їх слід розігнати. У тому вигляді, як він існує тепер, університет компроментує радвладу»¹³. В лютому наступного року він реорганізовується у два самостійних інститути: народної освіти і сільськогосподарський. Правонаступником ліквідованого університету став Інститут народної освіти¹⁴, якому за іронією долі у 1968 р. радянським урядом присвоюється ім'я В.П. Затонського.

Ось у цьому виші у середині серпня 1963 р. й розпочалася трудова кар'єра Анатолія Олексійовича на посаді, як уже згадувалося, асистента кафедри історії, яку очолював відомий вчений Леонід Антонович Коваленко (з 1965 р. док. іст. наук, 1966 – проф.), котрому судилося стати фундатором не тільки кафедри всесвітньої історії, але й історичного факультету в цілому. Як слушно спостеріг його вихованець нині док. іст. наук, проф. Анатолій Філінюк, «Девізом професора було гасло – жодного дня без праці. Завідувач кафедри володів рідкісним вмінням слухати людей, був цікавим співрозмовником і дружнім порадиником, завжди проймався долями та болями інших працівників і студентів. Привітна усмішка, душевна простота, шанобливе ставлення до всіх незалежно від рангів і звань,

створювали сприятливий соціально-психологічний клімат, атмосферу демократизму, діловитості, поваги і доброти»¹⁵. Йому одразу кинулися у вічі такі риси молодого викладача як щирість, людяність, ерудиція, енергійність й талант організатора. А відтак по-суті взяв під батьківську опіку, допомагав порадами, суворо контролював, як науковий керівник, процес написання кандидатської дисертації на тему «Створення Вітчизняного фронту Болгарії і його роль у встановленні в країні народно-демократичної влади». Бувало, як любив згадувати Анатолій Олексійович, «дід Леонід» (так часто з любов'ю називали між собою Леоніда Антоновича його колеги і випускники історичного факультету) увечері заходив до нього в гуртожиток і промовляв: «Покажіть, що Ви зробили за день», а ранком наступного дня знову навідувався до нього і вимагав ознайомити його з тим, що вдалося до цього часу написати з тексту дисертації.

Грунтовні знання молодого викладача, динамічний, творчий і вільний (без читання конспекту) характер викладу матеріалу, вишуканість і витонченість манер, щирість, порядність і доброзичливість у стосунках зі студентством стали потужними джерелами формування його авторитету, що невпинно зростав з кожним роком. Маємо цінну інформацію зі спогадів доц. Анатолія Гаврищука про перші кроки Анатолія Олексійовича як викладача. У червні 1964 р., згадував він, «... до аудиторії зайшов молодий, енергійний, вродливий викладач. Одягнений був по-літньому: гарні штани, біла теніска. І з модними літніми окулярами. Тієї сесії він прочитав спецкурс з історії південних слов'ян. І хоч А.О. Копилов працював перший рік, почував себе впевнено, вільно викладав матеріал. Студенти слухали уважно. Молодий викладач...справив досить гарне враження. Тільки й розмов було! А дівчата гідно оцінили його чоловічі принади. Однак, дізнались, що викладач одружений і мешкає із сім'єю у тому ж гуртожитку»¹⁶.

І переважно на інтуїтивному рівні (внутрішнє бачення) уже перші його абітурієнти й студенти спостерегли визначальну рису вдачі – людяність. Як відзначав доц. Юрій Блажевич (абітурієнт 1965 р.), під час вступних іспитів «Ми вже дізнались про прізвища екзаменаторів – Копилов і Степенко, і що Степенко дуже прискіпавий та педантний, а Копилов більш людяний і простіший... Копилов зразу ж мені сподобався: красивий чорноволосий чоловік з відкритим та щирим обличчям і добрими очима. Він запропонував тягнути білет і показав, де я маю сісти для підготовки відповіді. Пригадую, що питання були не з важких, матеріал я знав і швидко приготував відповідь. І тут у мене захололо серце. Я підрахував, що за чергою потрапляю відповідати до Степенка. Що ж робити? Раптом я побачив, що місце біля Копилова звільнилось і ніхто ще не вийшов відповідати, напевне не вистачало часу, і я підняв руку та сказав, що готовий відповідати. Тут втрутився Степенко, він зазначив, що все повинно йти за чергою, але Копилов відповів, що, якщо хлопець підготувався, то нехай йде й відповідає. Звичайно, я не знав, що він вже тоді був заступником декана історико-філологічного факультету і Степенко не став йому перечити. Копилов слухав мене уважно, не перебивав...»¹⁷.

Маючи зібрані у Болгарії джерельні матеріали, молодий історик інтенсивно займався науковою роботою: складав кандмінімуми, писав статті, брав участь у наукових конференціях, готував дисертацію тощо. Впродовж 1964-1966 рр. здійснив 10 публікацій, які мали пряме чи опосередковане відношення до досліджуваної проблеми. Серед них такі як «Повстання 9 вересня 1944 року в Болгарії» (1964), «Посилення руху Опору в Болгарії під впливом перемог Радянської Армії» (1965), «Роль Вітчизняного фронту Болгарії в перемозі народно-демократичної революції» (1966) та ін. Став одним з піонерів (про що, на жаль, часто не згадують) відродження краєзнавчого руху у Поділлі, зіграв важливу роль у заснуванні (1964) першого в Україні обласного історико-краєзнавчого товариства й проведенні Першої Подільської історико-краєзнавчої конференції¹⁸.

Рішуче підтримував і обстоював ініціативу керівництва факультету зі створення (1964) у його структурі історичного відділу. У зв'язку з чим взявся за розробку лекційного курсу з новітньої історії країн Європи та Америки. Взимку 1967 р. успішно захистив у Київському державному університеті ім. Т.Г. Шевченка кандидатську дисертацію. У цьому ж році обирається на посаду старшого викладача, а в липні призначається деканом історико-філологічного факультету. Ректорат інститут неодноразово порушував питання перед Міністерством освіти про відновлення функціонування історичного факультету. Нарешті 9 квітня 1968 р. (наказ № 69) воно приймає ухвалу про сформування на базі історико-філологічного факультету двох самостійних факультетів – історичного й філологічного. На початку травня Рада інституту прийняла відповідне рішення¹⁹.

На цей час, дякуючи фаховим і людським якостям, Анатолій Олексійович уже користувався настільки високим авторитетом серед колег, що ті однодушно висловлювалися за його кандидатуру на посаду декана відновленого факультету. Ректорат, очолюваний здібним науковцем, прекрасним педагогом, людиною високих моральних чеснот доц. Іваном Вікторовичем Івахом²⁰, пішов назустріч пропозиції колективу створюваного факультету, а відтак Анатолій Олексійович призначається деканом. І відразу ж поринув з головою у розв'язання безлічі питань самого різноманітного, часто зовсім далекого від навчально-виховного процесу, характеру. Факультет отримав у Старому місті окремий корпус (№ 2) (1534 м²), який вимагав відповідного переобладнання під його потреби. Адже «виділений для нього будинок у Старому місті, – як зазначав Анатолій Гаврищук, – не повністю відповідав таким вимогам, оскільки до цього кілька років слугував студентським гуртожитком. Декан енергійно взявся за створення навчально-матеріальної бази. Багато зусиль доклав, аби облаштувати бібліотеку, чудовий читальний зал (він і сьогодні справляє гарне враження), навчальні кабінети»²¹. Впорядковувалася також територія, що прилягала до будівлі. Гостро стояла проблема кадрового забезпечення навчального процесу. Відповідно наказу Міносвіти № 232 від 10 жовтня 1969 р. на базі кафедри історії створюється дві кафедри – загальної історії та історії СРСР і УРСР. Їх очолювали відповідно док. іст. наук, проф. Л.А. Коваленко та канд. іст. наук, доц. Іон Ізраїльович Винокур²².

На щастя для факультету, декан і завкафедри знайшли повне взаєморозуміння у підходах до його становлення й розвитку. Дякуючи їм, у колективі утверджувалися демократизм взаємовідносин керівництва факультету й викладацького загалу, атмосфера поваги до особистості викладача, навчально-допоміжного працівника, студента та їх переконань, створювалися сприятливі умови для педагогічної діяльності, відбувалося плекання культу науки і максимально можливої для тих часів свободи слова. У зародку викорінювалися інтриги, чвари, ябедництво. Велика увага приділялася пошуку здібних викладачів, при цьому ставка робилася на поєднання досвіду й молодості, що призводило до залучення до науково-педагогічної роботи вчорашніх випускників. Лише упродовж 1968-1971 рр. на кафедрі факультету було запрошено Миколу Федоровича Довганя (1968), Лева Васильовича Баженова (1969), Юрія Михайловича Тарасова (1969), Валерія Степановича Степанкова (1970), Анатолія Володимировича Опрю (1971).

Уже в перші роки деканування в нього уже почали яскраво проявлятися прикметні його стилю роботи ознаки: вмільість адміністрування, талант організатора, владність, жорстка вимогливість у поєднанні з відкритістю, демократизмом у спілкуванні й людяністю. «На другому курсі Анатолій Олексійович вже став деканом нашого факультету, – згадує Юрій Блажевич, – і ми відразу ж відчули його організаційну й керуючу жилку. В нашій групі він призначив старостою Валерія Степанкова, мене обрали комсоргом, а Володя Скопецький став проффоргом. Копилов постійно контролював нашу роботу, найбільше, звичайно, діставалось старості групи за прогули, за неуспішність, за негаразди в гуртожитку тощо. Водночас був поступливим, спочатку покричить-покричить, а потім по-діловому, чітко і аргументовано давав поради та вказівки, як виправити помилки.

На випускному вечорі, що проходив у студентській їдальні № 6 сільгоспінституту, Анатолій Олексійович, благословляючи нас на життєву самостійну роботу, сказав, що історик – це не тільки добрий переповідач історичних подій і фактів, а постійний пошукач цікавих матеріалів і сам творець цієї історії. Він закликав нас постійно вчитись, бути гідними сіячами і збирачами доброго, вічного і прекрасного, не забувати свою Альма-матер і пам'ятати про своїх однокурсників та місто Кам'янець-Подільський, де пройшли наші найкращі роки»²³.

Ще один штрих: Анатолій Олексійович завжди всіляко підтримував обдарованих студентів! За свідченням док. іст. наук, проф. Л.Баженова, «У щасливі студентські роки Анатолій Олексійович відіграв важливу роль у моєму навчанні, науково-дослідній та громадській роботі. З цікавістю слухав його лекції з історії зарубіжних слов'ян. Анатолій Олексійович був моїм наставником під час нашої спільної участі в роботі IV конференції істориків-славистів, яка відбувалася у Білоруському державному університеті в 1968 р., де мені, студенту, довелося виступати з науковою доповіддю»²⁴.

Сам же Анатолій Олексійович постійно вдосконалював методику викладання свого навчального предмета. Чи не першим започаткував на факультеті читання проблемних лекцій. Під час

семінарів вимагав вільного володіння матеріалом, не терпів наочництва, бубніння за кафедрою, домагався висловлювання власних міркувань, систематичної роботи з джерелами, глибокого знання історичної карти. Як правило, завжди спалахували дискусії, які він майстерно творив поставленими запитаннями. Панування демократичної атмосфери на заняттях перетворювало їх у лабораторію творчого пошуку, навчало студентів основного – розуміння історичного процесу й самостійності мислення.

Як цілком справедливо зауважував у своїх спогадах док. іст. наук, проф. Олександр Завальнюк (ректор Кам'янець-Подільського університету 2001-2011 рр.), «Лектор володів винятковою науково-педагогічною майстерністю: належно організовував аудиторію, працював з наочними посібниками і дошкою для записів дат, імен, вмilo розкривав дефініції понять, не переобтяжував слухачів фактичним матеріалом, а всі основні положення, які доносив до нас, належно обґрунтовував, робив лаконічні, логічні висновки. Для глибшого засвоєння навчальної програми, кожен зі студентів окремо вивчав запропоновану викладачем ту чи іншу монографію, конспектував її, а потім приходив на співбесіду, яка тривала до 10 хв. У такий спосіб ми отримували навички роботи з науковою літературою...»²⁵.

Дуже мало ми знаємо про його світоглядні засади у цей час. На щастя, маємо нитку Аріадни для з'ясування їх сутності у формі висловлених міркувань Івана Козака: «Ми не виказували суму у зв'язку з осудом культу Сталіна. Водночас діалогічно висловлювалися стосовно суспільної перспективи з деякими ознаками ейфоричності, хоч і в не однаковій мірі: Анатолій – випускник істфаку Чернівецького університету, а я – філософського відділення Київського ім. Т.Г. Шевченка. У нього був ширший діапазон історичного мислення. Він шукав прикладів і знаходив аналогі того, що відбувалося в СРСР тих років. Мимохідь зауважу, що він вельми скептично ставився до концепту «Велика Вітчизняна війна» на тлі своїх соціал-демократичних поглядів у сучасній їх інтерпретації (виділено мною – В.С.)»²⁶. І, справді, повністю підтверджую твердження Івана Йосиповича (бо особисто знав Анатолія Олексійовича з 1967 р. й до останніх днів його життя), що він не поділяв основних положень марксистсько-ленінського вчення (про що, зрозуміло, помовчував), а відтак не становив собою типового затятого комуніста – бійця ідеологічного фронту. Тільки в разі необхідності на заняттях формально апелював до праць «класиків», не «викручував» нам, студентам, «рук» у їх студюванні, не займався «ідеологічним пустозвонством», дотримуючись розважливості в оцінках. Спілкування з ним уже в 70-х рр. переконало мене, що його політичні погляди є значно ближчими до постулатів західної соціал-демократії ніж до «наукового комунізму».

Водночас цілеспрямовано продовжував вивчати проблему створення Вітчизняного фронту в Болгарії. Брав участь у роботі міжвузівських конференцій і симпозіумів славистів у Чернівцях, Києві та в інших містах. Так проходило утвердження його як молодого талановитого історика-болгариста у наукових колах не лише СРСР, але й зарубіжних країн. Не цурався й регіональної історії (краєзнавства), підготував два нариси про Білогір'я та Ямпіль до історії посе-

лень Хмельницької області, які побачили світ 1971 р. Самовідданість у роботі, явні здобутки на науковій ниві не залишалися поза увагою ректорату. У 1970 р. нагороджується медаллю «За доблесну працю». Успіхи у науковій і навчальній роботі стали підставою для обрання його у травні 1969 р. доцентом кафедри загальної історії, а в січні 1970 р. Вища атестаційна комісія (ВАК СРСР) затвердила Анатолія Олексійовича у вченому званні доцента. У цьому ж році у подружжя Копилових народжується (22 червня) другий син, котрого назвали Андрієм. Проте, як це інколи трапляється у житті, радість крокувала поряд з горем. Важкою втратою для нього стала смерть батька Олексія Івановича. І з цього часу особливо теплою синівською турботливістю огортає матір (вона прожила до 1998 року), про яку завжди пам'ятав, до якої часто навідувався і якою пишався.

Враховуючи наукові й педагогічні досягнення Анатолія Олексійовича, кафедра порушила клопотання про його відрядження для наукового стажування до Софійського державного університету. Отож з лютого по грудень 1972 р. знову перебував у Болгарії. Відвідував лекції провідних вчених з новітньої історії цієї країни, і, головне, наполегливо працював в архівах і бібліотеках, збираючи матеріали для майбутнього монографічного дослідження.

Як промовляють різноманітні характеристики його діяльності з боку колег як у формі опублікованих спогадів, так і усних оповідей, саме у цей час (кінець 60 – середина 70-х рр.) і сформувався підвалини стилю керівництва, що став притаманним йому як менеджеру освітньої справи. Його характерними ознаками були:

- «життєвий порив», який проявлявся у постійному енергійному прагненні до утвердження нового, зміни існуючої ситуації, відсутності пієтиту перед традиціоналізмом й боязні його зламу для реалізації перетворень;
- постійне прагнення до вдосконаленості знань адміністративної роботи, механізму функціонування системи з метою його поліпшення, при чому не формального (обмеженого пунктами різноманітних посадових інструктивних матеріалів), а реального, в основі якого лежала сфера взаємин з колективами викладачів, навчально-допоміжних працівників та студентів;
- органічне несприйняття кабінетного стилю керівництва з притаманним йому культом ієрархії та мертвої літери інструкцій, замість якого вкорінював менеджерську форму співпраці, висуваючи на чільне місце професіоналізм організаційної роботи, що ґрунтувався на врахуванні людських якостей та інтересів;
- володіння рідкісним імунітетом від вірусу всепоглинаючого владолюбства, що завжди перетворює особу у служку кар'єрного росту, безхребетного з начальством й тирана до підлеглих. Ніколи не запобігав перед вищестоящими на владній драбині й не прислужував, поводився з ними чемно, але без принизливої запобігливості, шануючи їхній статус і власну честь. У разі потреби завжди мав мужність висловити власну думку, навіть якщо вона йшла врозріз з позицією представників владних структур, за що окремі з них, можливо, часом в чомусь і недолюбували його, але всі поважали за позицію;

- відкритість і доступність для всіх, незважаючи на їхній статус: чи то студентів та їхніх батьків, чи то до професорів і доцентів, чи то до асистентів і лаборантів. Усіх уважно вислуховував і всім намагався допомогти у вирішенні їхніх проблем. У нього не було ні люмічків, ні паяців, ні знехтуваних!;
- поєднання самодисципліни і відданості роботі (приходив на роботу за 1,5-1 год. до початку занять о 9-ій ранку й виходив з нього пізніше за усіх) з жорсткою вимогливістю до інших вчасно та якісно виконувати посадові функціональні обов'язки, розпорядження тощо. Не терпів свавілля, безладдя, браку самодисципліни, безвідповідальності, дій за принципом «та якось воно буде»;
- не уникав серйозних розмов «очі в очі» з науково-педагогічними працівниками чи студентами, котрі в чомусь провинилися. Якщо вчинок виявлявся незначним й усвідомлювався, то вона завершувалася швидко відповідним зауваженням. В іншому випадку набирала ознак «грози чи навіть цунамі». Прикметно, що після отриманої прочуханки «винуватець», як правило, не ображався на «шефа», бо знав, що взяв на горіхи цілком заслужено. І ще дуже важливий штрих, Анатолій Олексійович ніколи не заносив тих, хто у чомусь провинився, до «чорного списку», не дозволяв собі принижувати їх людської гідності, чи, боронь Боже, цькувати. Вся неприємність ситуації залишалася за порогом кабінету; часто траплялося так, що вже через півгодини чи годину після складної розмови він спокійно обговорював з «винуватцем» ті чи інші аспекти роботи;
- наявність стратегічного мислення; спроможність бачення перспектив розвитку факультету на кілька років наперед, яка дозволяла завжди приймати правильні ухвали;
- уміння розпізнавання здібностей осіб, а відтак підбирати кадри, що сприяло формуванню працездатного колективу;
- людяність і щирість, постійна готовність допомагати, за що усі його любили і поважали.

Тому не випадково у червні 1973 р. колектив історичного факультету одноголосно висловився за переобрання Анатолія Олексійовича своїм деканом. Як неодноразово згадував док. іст. наук, проф. Іон Винокур, саме тоді під час однієї з розмов, що точилися у колективі з приводу кандидатури на цю посаду, «дід» Леонід Коваленко пророче зронив: «бути Анатолію ректором». І з цією вкрай короткою ремаркою всі присутні погодилися, бо вбачали у ньому, попри його молодість, напевно обдарованого керівника.

Тим часом на факультеті все помітнішими ставали позитивні результати вдало обраного деканом й завкафедрми курсу на формування творчого колективу з потужним науковим потенціалом. Створювана ними атмосфера взаємоповаги, демократизму й культу науки, почала приносити вагомі результати. Складалася міцна традиція добровільного написання кращими студентами дипломних робіт. Усі без винятку викладачі активно займалися науковими дослідженнями. І, що особливо важливо, ніхто не навізував їм партійно-радянської тематики, вона обиралася за власним уподобанням. А відтак з'являються серйозні наукові роботи. У 1971 р.

побачила світ монографія проф. Петра Лаптіна «Община в русской историографии последней трети XIX – начала XX вв.». Проф. Іон Винокур 1972 р. опублікував книгу «Історія та культура черняхівських племен». Наступного року вийшло з друку монографічне дослідження Леоніда Коваленка «Велика Французька буржуазна революція і громадсько-політичні рухи України в кінці XVIII ст.» Доц. Петро Щербина 1974 р. видав книгу «Судебная реформа 1864 года на Правобережной Украине». По-суті вони започаткували відродження історичної науки у стінах педінституту.

Зрозуміло, успіхи факультету у різних ділянках наукової та навчально-виховної роботи не могли пройти мимо уваги ректорату. Не був таємницею і той факт, що вони у значній мірі стали результатом копіткої праці власне декана. Тому не випадково, коли на початку 1975 р. у зв'язку із розширенням об'ємів навчально-методичної й науково-дослідної роботи у межах ВНЗ було вирішено розділити існуючу посаду проректора по навчальній і науковій роботі на дві, та на посаду проректора з наукової роботи призначається Анатолій Олексійович. І з 26 лютого став виконувати непрості обов'язки куратора науково-дослідної роботи навчального закладу. І відразу ж обрав оптимальний стратегічний курс, а саме: підготовку власних наукових кадрів шляхом надіслання на навчання до аспірантури обдарованих випускників. Так було започатковано тривалий і важкий, але єдино вірний, шлях поліпшення якісного показника (питомої ваги викладачів з науковими ступеннями) кадрового потенціалу вузу, що складав на кінець 1974 р. всього 27% (2 доктори і 46 канд. наук зі 177 осіб)²⁷. І вже перші роки роботи на новій посаді принесли успіх. У 1977 р. він склав уже 34,8% (2 доктори і 60 канд. наук зі 178 осіб)²⁸. Якісних змін зазнає й організація НДРС, а саме: помітно збільшується кількість наукових гуртків, написання дипломних робіт запроваджується й на інших факультетах. Так, якщо у 1974 р. функціонувало 45 гуртків й було захищено 14 дипломних робіт, то у 1977 р. відповідно ці показники уже складали 82 і 27²⁹.

1977 р. став вихомом у житті Анатолія Олексійовича. У зв'язку з виходом на пенсію І.В. Іваха Міністерство освіти України 21 липня призначило його ректором Кам'янець-Подільського педінституту, обов'язки якого став виконувати з 1 серпня. Так став чи не наймолодшим за віком (у 41 рік), ректором не лише України, але й всього СРСР. Збулося пророцтво «діда Леоніда», яке лягло на його плечі нелегкою ношею відповідальності за колектив вишу, перспективу його утвердження на ниві вищої освіти України. Адже він продовжував залишатися периферійним в усіх відношеннях, далеким за всіма показниками від провідних педвузів, не кажучи вже про університети. Й здавалося, що не має жодного шансу, аби докорінно змінити ситуацію. Проте інакше думав молодий ректор. З перших місяців перебування на посаді визначив мету розвитку навчального закладу, а саме: подолавши традиційну провінційність, стати центром науково-освітнього й культурного життя Подільського краю, зайняти гідне місце серед педвузів республіки. Водночас визначив основні шляхи її досягнення: постійне нарощування якіс-

них показників кадрового потенціалу науково-педагогічних працівників колективу, істотне поліпшення матеріальної бази, зокрема забезпечення навчальними площами, соціальною інфраструктурою та науковою й навчально-методичною літературою. «На цьому етапі розвитку інституту в організаційному плані, – як слушно спостеріг проф. Анатолій Філінюк, – найголовнішим було створення в колективі атмосфери принциповості, взаємної вимогливості, довіри, відкритого виявлення недоліків і упущень. В широкому розуміння необхідно було дійсно забезпечити органічну єдність освітньої і наукової діяльності колективу інституту, досягти того, щоб кожний викладач перетворився у повноцінного науково-педагогічного працівника, який би безперервно вчився сам і вчив студентів, тим самим систематично збагачував педагогічну практику та науку новим змістом, новими ідеями, поєднанням найновіших і традиційних підходів, сміливими експериментами та відповідальними побудовами»³⁰.

Анатолій Олексійович з головою поринув у розв'язання невідкладних проблем, заряджуючи своєю енергією й оптимізмом членів ректорату, Вченої ради, науково-педагогічних працівників. Збагачувалися й набирали нових відтінків його організаційні здібності, удосконалювався «копиловський стиль керівництва», про характерні риси якого уже йшлося. Почав формуватися новий колектив, в якому утверджувалася атмосфера доброзичливості, взаємодопомоги, персональної відповідальності, вимогливості й професійного зростання.

Як підкреслював Іван Козак (обіймав тоді посаду першого проректора), котрий краще всіх знав його концепт керівництва, «Ректорат під керівництвом Анатолія Копилова завжди керувався принципом колегіальності, прагненням уникати волюнтаристських тенденцій та суб'єктивізму. Виключалися з практики підсидження, заплічництво, злорадство тощо. Їх ректор не сприймав, в якому б підрозділі вони не з'являлися... Злагоженості роботи ректорату, а це проректори і декани, сприяв ректорський стиль, змістом якого був принцип пріоритетності координації, а не субординації в ім'я головної мети – забезпечення нормальної морально-психологічної атмосфери діяльності усього трудового колективу. Атмосфера, створювана ставленням ректора до проректорів, деканів, інших керівників підрозділів, не виходила за межі коректності й поваги. Йому не властивими були брутальні викрики, демонстрування зверхності, приниження особистості, зухвали напучування. Керівний стиль спрямовувався на втілення підлеглим його імперативу: «Треба бути людиною». Промовистим фактом було те, що він нікого не звільнив з роботи за недисциплінованість.

Проте він не був усепопрощенням. Він корив за недбалість, ледарство, невинуваті зволікання в роботі. Доводилось чути від нього адресоване комусь із деканів або проректорів обурення в саркастичному: «Коли Ви перестанете не виконувати свої обов'язки?»³¹.

З метою підготовки висококваліфікованих кадрів ректор використовував направлення до аспірантури, переведення на посади стажистів-дослідників, стажування й творчі відпустки. З цією

метою «підбирали авторитетних викладачів із числа досвідчених вчителів, роблячи особливий акцент на поєднання у них високої науково-теоретичної підготовки, необхідного досвіду та молодості. Цілком закономірно, що за таких обставин особлива увага приділялася вмілому поєднанню співпраці викладачів старшого покоління і молодшої генерації. Так почали визрівати умови для становлення наукових шкіл інституту – спочатку на історичному, де вже успішно функціонувала наукова школа професора Л.А. Коваленка, пізніше на філологічному, а згодом фізико-математичному та інших факультетах»³².

І вагомі позитивні результати з'явилися вже на початку 80-х рр. 1982 р. в інституті працювало 224 викладачі на 22 кафедрах, з них 6 докторів наук і професорів та 76 кандидатів наук і доцентів. Якісний показник кадрового складу зріс до 36,6%. Кількість публікацій у цьому році складала 157 назв, включаючи 2 монографії, 20 підручників й навчальних посібників³³. Розроблялося 130 тем, 20 колективних й 110 індивідуальних. Над докторськими дисертаціями працювало 5 осіб, над кандидатськими – 21 особа³⁴. Ці якісні зрушення не залишилися не поміченими у Міністерстві освіти СРСР, яке у 1981 р. визнало очолюваний ним інститут одним із переможців соціалістичного змагання педвузів Радянського Союзу. Це був перший істотний успіх курсу ректора, праця якого була заслужено відзначена медаллю А.С. Макаренка. А за велику допомогу у підготовці педагогічних кадрів для шкіл Узбекикої РСР нагороджується Почесною грамотою Узбекикої РСР та нагрудним знаком «Відмінник народної освіти Узбекикої РСР». У липні 1981 р. Президія Верховної Ради СРСР відзначила його багатогранну працю орденом «Знак Пошани».

Упродовж наступних років виш неухильно нарощував свій науковий й навчально-методичний потенціал, поволі позбуваючись ознак периферійності. Разом із помітним зростанням чисельності викладацького складу поліпшувався якісний показник у ньому висококваліфікованих кадрів. Якщо у середині 80-х рр. у ньому працювало 225 викладачів, а якісний показник складав 37,7%, то у 1991 р. кількість викладачів складала 291 особу, а якісний показник досяг 41,2%, а на історичному факультеті – 72,2%³⁵. Відповідним чином зростала й чисельність студентів: у 1985 р. навчалося у вузі (на денній і заочній формах) 3999 осіб, а 1991 р. – 5757 осіб³⁶. При незмінній кількості факультетів (п'яти) збільшувалася кількість кафедр й спеціальностей. Зокрема, 1985 р. функціонувало 23 кафедри, які готували фахівців з 6 спеціальностей, а 1991 р. їх налічувалося вже 27 й забезпечували підготовку спеціалістів із 12 спеціальностей³⁷. Помітною стала тенденція постійного зростання числа осіб, котрі захищали дисертації, а також кількості опублікованих наукових і навчально-методичних праць. Наприклад, якщо 1985 р. було захищено 3 кандидатських дисертації, то 1991 р. – 12 (ця кількість стала рекордною в історії вузу з 1947 р.). Число публікацій зросло з 203 у 1985 р. до 412 у 1991 р.³⁸ Велика увага приділялася розвитку НДРС. Неухильно збільшувалася кількість наукових гуртків, число яких 1991 р. сягнуло 167. Уже майже на всіх факультетах виконувалися й захищалися дипломні

роботи. Якщо 1983 р. їх налічувалося всього 40, то 1991 р. – 170³⁹. За підсумками 1989 р. інститут уже увійшов до четвірки кращих педінститутів України щодо кількості та якості студентських наукових робіт, поданих на республіканські конкурси⁴⁰.

Ці успіхи на ниві науково-дослідної роботи у значній мірі обумовлювалися як обраним ректором стратегічним курсом, так й особистою підтримкою усіх, хто писав дисертації і захищався, публікував монографії і посібники. Щиро радів кожному творчому успіху науково-педагогічних працівників. Сприяв утвердженню гарної традиції вітати осіб, котрі захищали дисертації. «Якось непомітно, – згадував проф., док. іст. наук Анатолій Філінов, – без будь якої вказівки згори, склалася традиція: як тільки відбувався захист дисертації, відразу ж на видному місці з'являлося привітання ректорату на адресу викладача, який його здійснив. Тоді, коли в інших вищих атмосфера розідали заздрість, інтриги, суперечки, в нашому колективі пишалися, раділи, тишилися успіхом колег, рівняли свій професійний поступ на флагманів вищої школи. На засіданнях вченої ради, різноманітних зібраннях вищу з уст ректора лунали слова подяки науково-педагогічним працівникам за успіх їх імені не один раз ставилися у приклад для молодих викладачів...»⁴¹.

Параельно дбав про зміцнення матеріальної бази інституту. 1986 р. домігся передачі вузу трьох навчальних корпусів площею 7 тис. кв.м. на вулицях Гагаріна, 52 та Уральській, 1, що до цього належали загальнотехнічному факультету Хмельницького технічного інституту побутового обслуговування. Відповідно загальна площа навчально-лабораторних корпусів зросла до 22820 м² ⁴². Поліпшувалася соціальна інфраструктура. Так, 1980 р. вона поповнилася четвертим гуртожитком по вул. Ленінської Іскри, 42, а 1987 р. п'ятим на проспекті Леніна, 31-а. Внаслідок чого загальна площа гуртожитків склала 26059 м² і в них проживало у 1991 р. 2278 студентів⁴³. Нарощувався бібліотечний фонд: якщо 1981 р. його складали 676,5 тис. примірників книг, то в 1991 р. – 788,2 тис.⁴⁴

Анатолій Олексійович чудово розумів згубність для розвитку навчального закладу його периферійної ізоляції. Тому проявляв сам і всіляко підтримував ініціативи Міністерства освіти України по проведенню на його базі республіканських та всесоюзних нарад, конференцій, симпозіумів та ін. заходів. Так, у вересні 1983 р. відбулася міжвузівська студентська наукова конференція «Слово в системних відношеннях і його вивчення в школі та у ВНЗ». У вересні наступного року вперше у стінах вузу проводиться Всесоюзна студентська наукова конференція на тему: «Актуальні проблеми теорії і практики комуністичного виховання підростаючого покоління в умовах розвинутого соціалізму», в роботі якої взяли участь представники студентської молоді 12 республік. У кінці 1986 р. на базі інституту пройшла робота Всеукраїнської наради-семинару проректорів вищих навчальних закладів і заступників директорів наукових установ з наукової роботи, а у вересні наступного року – відбулася нарада-семинар завідувачів кафедрами історичних факультетів педагогічних інститутів Радянського Союзу, у центрі обговорень якого

став комплекс питань шляхів і засобів перебудови вищої історичної освіти. У цей же час у вузі пройшла III Всесоюзна конференція з фізичного виховання і шкільної гігієни, в роботі якої взяло участь понад 100 вчених і науково-педагогічних працівників. Чималий резонанс серед громадськості Поділля мало проведення у березні 1989 р. Всеукраїнської науково-практичної конференції «Т.Г. Шевченко і Поділля»⁴⁵. Важлива роль ректора у розвитку педінституту у 1986 р. відзначається високими нагородами: медалю К.Д. Ушинського й орденом «Трудового Червоного Прапора».

Попри величезну зайнятість адміністративною роботою, Анатолій Олексійович продовжував вести лекційний курс «Новітньої історії Європи й Америки» (1918-1945 рр.) й проводити семінарські заняття. Інтенсивно працював над вивченням комплексу питань, пов'язаного зі створенням і функціонуванням Вітчизняного фронту у Болгарії впродовж 1944-1947 рр. У першій половині 80-х рр. опублікував з даної проблеми ряд праць й неодноразово виступав з доповідями на наукових конференціях. Акцент у них зміщався у бік з'ясування функцій комітетів Вітчизняного фронту після подій 9 вересня 1944 р., їх участі у підготовці й проведенні виборів до Народних зборів Болгарії (червень – листопад 1945 р.) тощо. Взяв участь у роботі Першого Міжнародного конгресу з болгаристики у Софії (1981 р.), IX та XI конференції істориків-славистів. Логічним вінцем дослідження теми став вихід у світ 1985 р. солідного монографічного дослідження «Отечественный фронт и народно-демократическая революция в Болгарии», обсягом 15 др. арк.

У ній автор глибоко проаналізував складну ситуацію, що склалася у 1944-1947 рр. у Болгарії, розстановку політичних сил, причини виникнення Вітчизняного фронту й зробив відзначені новизною висновки, суть яких зводиться до того, що його утворення мало важливе значення для утвердження народно-демократичного ладу в країні. При цьому, всупереч усталеній у болгарській історіографії думці, що перетворення у країні, починаючи з 1944 р., носили соціалістичний характер, переконливо довів, що відбувався процес встановлення не соціалістичного ладу, а ладу народної демократії. У дискусії, що зав'язалася, як показав наступний розвиток історичної науки в Болгарії, правда виявилася все-таки на боці Анатолія Олексійовича. Окрім цього, він відмовився від традиційного для тогочасної радянської історіографії розділу, в якому б критикувалися «буржуазні й ревізіоністські фальсифікації», що засвідчувало неабияку наукову мужність автора та його принциповість.

Монографія своєю новизною відразу ж викликала підвищений інтерес у наукових колах, привернула увагу фахівців. На неї з'явилося ряд рецензій у центральних, республіканських та зарубіжних виданнях. Ось що, наприклад, писав у своїй рецензії, вміщеній у журналі Академії наук СРСР «Новая и новейшая история» №1 за 1988 р., А.К. Мартиненко: «Останнім часом, у зв'язку з 40-річчям революції у країнах Центральної і Південно-Східної Європи, помітно розширилось дослідження цієї проблеми. До праць, у яких розробляється ця тема, відноситься і монографія А.О. Копилова, присвячена виникненню Вітчизняного фронту (ВФ) у Болгарії, його учас-

ті у народно-демократичній революції і зміцненні в країні народної демократії. Монографія написана на солідній джерельній базі... У ній детально аналізуються соціально-економічні і політичні передумови утворення ВФ. Значний інтерес представляють сторінки книги, де розкривається антифашистська, масово-політична діяльність ВФ». Рецензент не обійшов увагою і «слабких» сторін книги, підкреслюючи, що «до недоробок автора слід віднести відсутність у монографії ґрунтовної критики буржуазних і ревізійністських фальсифікацій... проблеми»⁴⁶. Схвальну оцінку праці українського історика дав О. Александра (журнал «Суспільні науки в СРСР. Історія», №1, 1986 р.) Автор зокрема зазначав: «Книга, яка складається зі вступу, трьох розділів і висновків, досліджує перший період історії Вітчизняного фронту (ВФ) у Болгарії – від його утворення до перемоги збройного народного повстання, ролі його комітетів як фактичних органів місцевої влади у перші місяці після перемоги народно-демократичної революції. Праця базується на широкому колі джерел, в основному з болгарських архівів...»⁴⁷.

Неабияку зацікавленість викликала книга і у болгарських вчених. У тамтешніх виданнях з'являються рецензії й відгуки. «Монографія Анатолія Копилова ... допоможе виробити справедливий погляд у молодого покоління на фашизм, війну і необхідність боротьби за її попередження в сучасних умовах», – писав болгарський історіограф Йордан Тончев у журналі «Исторически прегляди» №12, що вийшов друком у видавництві Болгарської Академії Наук 1987 р. Або ще: «На основі багатого фактичного матеріалу, переважно з болгарських архівів, досліджуються історичні передумови виникнення Вітчизняного фронту в Болгарії», – підкресливали автори Марія Матакієва і Міхаїл Лазіров у публікації «България в чуждата историография», надрукованій в журналі «Векове» №3, 1986 р.⁴⁸

У середині й другій половині 80-х рр. акцент наукового пошуку зміщується в сторону дослідження історії українсько-болгарських відносин, краєзнавчих студій, різних аспектів розвитку вищої освіти в Україні тощо. Правда, час від часу знову повертався до висвітлення тих чи інших питань ролі Вітчизняного фронту у новітній історії Болгарії. Серед опублікованих праць назвемо такі: «З історії українсько-болгарських зв'язків» (Хмельницький, 1985, у співавторстві), «Інтернаціональні зв'язки трудящих Хмельниччини і Силістринського округу НРБ» (Тези доповідей VI Подільської історико-краєзнавчої конференції, Кам'янець-Подільський, 1985), «Пролетарський інтернаціоналізм в дії (Солідарність трудящих Радянського Союзу з республіканською Іспанією в 1936-1939 рр.)» (Хмельницький, 1987), «Преобразование Отечественного фронта Болгарии в единую общественно-политическую систему» (Матеріали XI Всесоюзної наукової конференції істориків-славистів, Мінськ, 1988), «Хотинське повстання» (К., 1989, у співавторстві), «Т.Г. Шевченко і сучасність» (Тези доповідей науково-практичної конференції «Т.Г. Шевченко і Поділля», «Кам'янець-Подільський, 1989). Вагомі здобутки у сферах навчально-методичної роботи й наукових розробок послуговою підставою для присвоєння йому в кінці 1991 р. Державним комітетом СРСР у справах освіти вченого звання професора по кафедрі всесвітньої історії.

Чимало зусиль Анатолій Олексійович докладав для розвитку зв'язків інституту з ВНЗ Болгарії, сприяючи зміцненню співробітництва двох країн. У 1983 р. комітет болгаро-радянської дружби нагородив навчальний заклад Почесною грамотою та знаком «Вічна дружба». Весною 1986 р. його відвідала болгарська делегація на чолі з генеральним консулом НРБ, внаслідок чого підписується договір про обмін студентськими загонами на наступний період⁴⁹. Дещо пізніше генеральний консул А. Тончев звернувся до ректора з листом, в якому зазначав: «Хочу висловити Вам сердечну подяку за велику роботу, яка проводиться Кам'янець-Подільським державним педагогічним інститутом по зміцненню і подальшому розвитку дружби між нашими народами, дружніх зв'язків Хмельницької області і Силістринського округу Болгарії. Спасибі Вам і за цікаві заходи, які проводите... У зв'язку з цим хотів би попросити вислати мені кілька примірників брошури, підготовленої Вами і доцентом М.Г. Кукурудзяком...»⁵⁰.

80-ті роки стали періодом розквіту таланту Анатолія Олексійовича як менеджера вищої освіти. У цей час сповна сформувався притаманний тільки йому стиль керівництва, котрий гармонійно поєднував незмінність стратегічних цілей (до яких прямував із залізною послідовністю) й вражаючою гнучкістю тактичних засобів їх досягнення. За спомином Івана Козака, «На тлі безлічі справ, що стикали мене з Анатолієм Копиловим, не могу не відзначити його непохитну волю, упевненість у тому, що він робив. Здебільшого він перемагав аргументами, особистою переконливістю, баченням шляхів ефективної практичності – динамічної незмінної справи, за яку відповідав. Цього ж вимагав і від інших»⁵¹.

Повторюсь, але ще раз відзначу його дар вміло бачити і формулювати стратегічну мету й витворити умови для її реалізації. Саме тому «перш ніж братися за яку-небудь справу, добре її обдумував і всебічно осмислював, зважував, що називається, всі «за» і «проти» в тому плані, наскільки вони сприяли позитивній динаміці, вдосконаленню діяльності колективу»⁵². Суворо й інколи навіть жорстка вимогливість до всіх, незважаючи на посади, титули й попередні заслуги, у виконанні ними посадових функцій й прийнятих ухвал, дивовижно вживалася з щирістю, сердечністю, добротою. Владність й рішучість наполягти на своєму поєднувалася з вражаючим умінням відшуковувати компромісні рішення у самих гострих і навіть, здавалося, безнадійних конфліктних ситуаціях. Ніколи «не рубав з плеча» і не «ламав через коліно», завжди прагнув особисто з'ясувати «очі в очі» всі деталі тієї чи іншої справи. При цьому не сидів за ректорським столом, а завжди ставав біля вікна, відчиняв кватирку, запалював сигарету й починав розмову... Не цурався приймати з особистих питань «простих людей» з-поміж господарських і навчально-допоміжних працівників, вникав у їхні «болі» і завжди чим міг допомагав.

Показово, що у багатьох споминах (опублікованих й усних) червоною ниткою проходить оцінка його постаті як доброї, чуйної, турботливої Людини, котра намагалася допомогти іншій, хоча зовні, будучи завжди заклопотаний справами, нерідко виглядав відсторонено-

байдужим. Як слушно зауважував Іван Козак, «Іноді доводилося чути, що ректор порою виявляє погорду, недоступність. Не виключаю, коли він під впливом турботи міг мимоволі когось обійти увагою. В кожного з нас присутній біс високої самооцінки, а рабська натура завжди налаштована на прихильність посадовця! Однак, я не знаю випадку, коли б він, як ректор, у будь-який час перебування на робочому місці не прийняв, не вислухав когось»⁵³. Характерним у цьому відношенні є визнання доц. Віктора Щирби (декана фізмату): «Фактично пропрацював я два роки на посаді асистента до одержання підтвердження про захист кандидатської дисертації. За весь цей час жодного якогось доброзичливого погляду з боку ректора я не відчув, хоча зустрічався з Анатолієм Олексійовичем доводилося досить часто, адже фізико-математичний факультет в цей час розташовувався на другому і третьому поверхах головного корпусу. Лише згодом я зрозумів, що Анатолій Олексійович лише на перший погляд такий байдужий. Він ніколи не рубає з плеча, не приймає різких рішень, дозволяє собі добре обмірковувати будь-яке питання перш ніж реагувати на нього, добре обізнаний в кадрових питаннях, не тягне за вуха, але й не зашкоджує професійному росту і відверто недолюблює співробітників, котрі працюють у півсили, в тому числі і з воляють із захистом дисертацій.

Уже через рік після захисту дисертації мені довелося звернутися до нього з особистого питання. Коли я зайшов в кабінет із заявою про виділення ще однієї кімнати в гуртожитку з передчуттям, що мені скоріше за все, буде відмовлено, і став пояснювати про свої складні побутові умови, Анатолій Олексійович навіть не дав двох речень сказати, як відразу ж підписав заяву і сказав, що він добре знає про ці проблеми»⁵⁴.

Кидатися у вічі постійна підтримка ним молодих обдарованих викладачів, довіра до них, що проявлялася у висуванні на посади завкафедр, замдеканів, деканів тощо. Ось кілька свідчень, (а їх можуть бути сотні) осіб. Зокрема, доц. Юрій Маркітантов пригадував наступне: «Пам'ятним для мене став 1983 рік. У липні того року ми повернулися зі студентами-філологами з діалектологічної практики, на якій перебували у Вологодській області. Прозвітувавши з фінансових питань у бухгалтерії, піднімаюся на кафедру. На другому поверсі зустрічаю ректора. Він зупиняє мене, що траплялося, скажу відверто, зрідка, подає руку і каже: «Вітаю вас з квартирою і вступом до аспірантури». Я подякував, але сказав, що з квартирою ситуація складна і заплутана, про що я довідався зі спілкування з керівниками житлового відділу міськвиконкому, а з аспірантурою взагалі нічого не відомо. Та Анатолій Олексійович запевнив, що з квартирою все вирішено позитивно, а щодо аспірантури – то порадив спокійно чекати виклику на навчання. Я вдячний йому за це, адже лише завдяки його вимогливості й наполегливості мені випало щастя отримати трикімнатну квартиру. Та й не лише мені...

У 1989 році А.О. Копилов призначив мене, молодого кандидата наук, заступником декана філологічного факультету з навчальної роботи. Факультет тоді був найбільшим в інституті за кількістю студентів. Він налічував понад 1400 студентів денної форми

навчання, складався з 55 академічних груп. У роботі було до 20 діючих навчальних планів. За цих умов мені було лячно приступати до роботи. Не було впевненості, що впораюсь. Та Анатолій Олексійович переконав у тому, що мені під силу буде ця робота і я обов'язково наведу у ній лад. Так і сталося. На цій посаді я пропрацював до 2004 року, до року обрання мене деканом факультету»⁵⁵.

За визнанням уже згадуваного Віктора Щирби, коли колектив фізмату обрав його на посаду декана, то «Потрібно бути довідченим і далекоглядним керівником, щоб спокійно погодитися з призначенням на керівництво таким складним і багатограним структурним підрозділом молодого тридцятип'ятирічного викладача, який пропрацював в університеті (тоді інституті) неповних дев'ять років. На застереження колег Анатолій Олексійович з посмішкою відповідав, що молодість – це такий недолік, який, на жаль, дуже швидко проходить»⁵⁶.

Комунікабельність, доступність у спілкуванні, відкритість, людяність і принциповість позицій притягували до нього викладачів, співробітників і студентів. Як підкреслював док. іст. наук, проф. Володимир Газін, «Він був толерантним і справедливим. Ніколи, як камінь за пазухою, не тримав на будь-кого, від студента до викладача, гніву. Не мав звички когось принизити. Ні у кого й ніколи не йшов на поводу. Навіть зі складних питань йому вдавалося приймати рішення найбільш оптимальні і єдино можливі у даний момент. Пригадується, як з боку керівників окремих інститутських структур була спроба сприяти молодій особі на вступних екзаменах, оскільки була вона родичкою відомого в місті функціонера, який з свого боку обіцяв допомогти у виділенні працівникам інституту землі під огороди. Спроба ще до початку іспиту натиснути на мене як екзаменатора закінчилася негативною оцінкою для абітурієнтки, що було логічним наслідком абсолютної відсутності знань. Не знаю, як було подано ситуацію ректору. Але мене категорично попередили, що після екзамену маю зайти у його кабінет. Анатолій Олексійович зустрів мене запитанням: «Що там сталося?». Я змалював картину і почув фразу з двох слів: «Правильно зробив»⁵⁷.

На переконання Івана Козака, «той факт, що за довгі роки ректорства Анатолій Копилов нікого не звільнив з посади за професійною непридатністю або у стані афекту є вельми промовистим. У такий спосіб створюється у колективі атмосфера довіри, на кожного покладається обов'язок старання та дбайливості «у людському відношенні». Підкреслював той факт, що принцип особистої відповідальності у нього поєднувався «з совісністю і співучастю до інших. Свідченням цього є бережне ставлення до кадрів, до скорочень за посадами або за віком». Під час прийому відвідувачів (вона нічим не обмежувалася) він приділяв максимуму уваги «до інвалідів, сиріт, багатодітних та людей, що опинилися у складних умовах і потребують допомоги». Зрозуміло, що такі підходи промовляли про наявність у ректора високого рівня розвитку почуття соціальної справедливості»⁵⁸.

Ще одна важлива грань його характеру. Як наголошував Володимир Газін, «...він ніколи не створював біля себе кола наближених і близьких людей. Розумів, чим обертається така ніким

не узаконена структура, яка тим не менше могла вносити корективи в роботу колективу далеко не кращої проби. Завжди був відкритим, прямим і незалежним. Рівна дистанція від усіх забезпечувала успіх у роботі і шанобливе ставлення всіх до ректора»⁵⁹.

Його поважали, любили і побоювалися. Тому у спілкуванні між собою з кінця 80-х рр. одні шанобливо почали називати його «татом» («батьком»), інші – «імператором». І перші, і другі були праві в основному – він був талановитим лідером.

Особливо успішним виявився курс Анатолія Олексійовича у сфері формування життєздатного, потенційно потужного колективу, спроможного самовдосконалюватися, розв'язувати найскладніші завдання, що породжувалися плином життя. Природжене «бачення» людей, помножене на набутий досвід, дозволяло майже безпомилково підбирати обдарованих осіб на заняття посад проректорів, деканів, завкафедрами, котрі не лише складали золотий фонд кадрового складу інституту, але й працювали злагодженим механізмом. За таких обставин колектив лише зміцнився у часи спроб перебудови радянського суспільства, розпочатої М.С. Горбачовим. Ректор вітав її, всіяко сприяв демократизації принципів функціонування вищу. Особисто не приховував своїх симпатій до процесу еволюції компартії у бік західної соціал-демократії. Уже 1989 р. одним з перших Анатолій Олексійович почав у неофіційних розмовах говорити, що витоки педінституту слід шукати не в утвореному 1921 р. Інституті народної освіти, а раніше – у заснованому в Кам'янці Українському університеті.

Доводилося також йому, як було прийнято у тогочасному суспільстві, брати активну участь у громадсько-політичному житті міста й області. Так, постійно виконував обов'язки члена парткому інституту, впродовж 1976-1988 рр. обирався членом бюро міському компартії України, а в 1977-1990 р. – депутатом обласної ради народних депутатів. Починаючи з 1977 р., незмінно очолював товариство «Знання», що функціонувало у Кам'янці-Подільському.

Великою радістю для нього були успіхи синів, котрі обрали фах батька. Старший Сергій з відзнакою закінчив 1985 р. історичний факультет Київського національного університету ім. Т. Шевченка. Наступного року одружився. Його суджена Ірина також за фахом виявилася істориком. 1988 р. народилася донечка Марина, а відтак Анатолій Олексійович став дідусем. У жовтні цього ж року молода сім'я переїхала до Кам'янця, а в грудні Сергій Анатолійович успішно захистив кандидатську дисертацію з новітньої історії Болгарії. Став працювати викладачем кафедри всесвітньої історії педінституту. Молодший син Андрій також обрав фах історика. І в 1991 р. з відзнакою закінчив історичний факультет Кам'янець-Подільського педінституту.

Анатолій Олексійович вітав отримання Україною незалежності. Проте, на відміну від багатьох, не переживав ейфорії, усвідомлюючи неминучість труднощів, що постануть перед молодю державою. Був твердо переконаним у необхідності менше говорити про власну любов до Батьківщини, а більше працювати на її благо. Тому вже з початку 1992 р. налаштував колектив на готовність

до неминучих серйозних випробувань. Водночас вперше офіційно торкнувся проблеми відновлення історичної пам'яті про минуле пединституту. 15 квітня 1992 р. на шпальтах інститутської газети «Студентський меридіан» опублікував статтю «І.І. Огієнко – перший ректор Кам'янець-Подільського Державного Українського Університету», в якій ґрунтовно з'ясував роль великого сина українського народу в процесі утворення першого українського університету в Україні. Він розкрив його багатогранну діяльність, спрямовану на розбудову вишу. Підкреслював той факт, що «наполегливістю І.І. Огієнка наприкінці 1918 року було закладено богословський, а у квітні 1919 року – правний, а у червні – сільськогосподарський факультети. Такі високі темпи розбудови пояснюються, по-перше, намаганням ректора якнайшвидше підняти заклад до європейського рівня, по-друге, перетворити його в стабільне джерело підготовки багаточисленних і різнопрофільних кадрів інтелігенції для суверенної України (ще один державний український університет – Київський через воєнні події часто переривав свою діяльність, виїздив за межі міста)»⁶⁰. Окрім неї у номері було вміщено два важливих документи, що проливали світло на відкриття університету, підготовлених до друку киянином П. Пирогом⁶¹.

З кінця цього року започатковується добра традиція вітання Анатолієм Олексійовичем колективу ВНЗ не лише з Новим роком, але й Різдом Христовим. «Неодмінно хочу до новорічних привітань додати ширі різдвяні поздоровлення християнам, що відзначають цей святий день, – підкреслював ректор у своєму зверненні. – Хай сповниться євангельське благовістя, що буде на землі мир, а людям – благовоління. У цей символічний момент зміни року, відкриття дверей у день завтрашній, я закликаю багаточисленний колектив педагогічного інституту до єдності, злагоди, терпимості. Бо тільки мир, спокій, натхненна, сумлінна праця дадуть нам можливість пережити труднощі, подолати кризу, вийти на шлях піднесення, плідної творчості і добробуту»⁶².

Тим часом труднощі наростали, як снігова лавина. Бездарне керівництво країною, припустившись грубих прорахунків, ввергло її у надзвичайно глибоку фінансово-економічну кризу. По-суті припинилося фінансування освіти, жахлива інфляція з'їдала ті мізерні кошти, які ще продовжували надходити, по 3-4 місяці не виплачувалася викладачам жалюгідна зарплата. Ледей кінці з кінцями зводили столичні ВНЗ, а що вже говорити про периферійні. Як слушно спостеріг Анатолій Філіпюк, настав період «виживання», коли необхідно було зберегти науково-педагогічні кадри й навчально-матеріальну базу інституту⁶³, кинутого по-суті державою напризволяще.

І весь тягар по «виживанню» ліг на плечі ректора. Ніхто ніколи не дізнається, яких зусиль фізичних, моральних, інтелектуальних йому коштувало «вирулювати» із катастрофічної ситуації. Пропадаючи цілими днями на роботі, він шукав і знаходив шляхи розв'язання десятків самих різноманітних питань життя інституту. Ніколи при цьому не скаржився, не панікував, не впадав у відчай, не вдавався до істерико-патетичних дій, не зривався. Зціпивши зуби, тягнув свого плуга, слугуючи іншим прикладом твердості й

виваженості. Лише менше посміхався, більше змурився, ставав неговіркішим; постійне переживання, турботи й заклопотаність лягли новими зморшками на обличчя, пробивалися сивиною на волоссі, врзалися шрами на лице. Правда, втома давала про себе знати. І вперше десь на початку 1998 р. я особисто від нього почув відверте зізнання про її деформуючий вплив на нього («мені просто важко» – промовив він і тут же після нетривкої паузи додав речення приблизно такого змісту: «мабуть пора залишати посаду для молодших»).

Гаряче вболівав за свою Батьківщину, яку хотів бачити незалежною, заможною, демократичною й щасливою. А відтак не залишався байдужим до всіх тих негараздів, які проявлялися у її повсякденному житті. Тож з своїми роздумами про існуючі проблеми України поділився з читачами «Студентського меридіану» 1 жовтня 1994 р. – напередодні дня вчителя. «Суспільство поки що мало дбає про свою духовну гігієну», – констатував Анатолій Олексійович. «Чи можна вважати випадковим, що з'явився нечуваний попит на читиво бульварне, відверто халтурне, а відсутність культури, національна самозневага – це те, чим іноді хизуються, – запитував він. – Невідкличність до ближнього, цинічне ставлення до кожного, кого життя не щадить, стає майже нормою для тих найспритніших, кому добута свобода (так важко й не ними добута!) узялась як правило на всездозволеність, на моральну розбещеність... Зростає злочинність. Люди знемагають від грабіжницьких цін, від нестачі ліків, від виснажливого стояння в довжелезних чергах, мимо яких прошигують на іномарках самовдоволені ринкові діячі...».

Воднораз ставив питання, чи справедливо було б «за потворностями цього, так званого «перехідного періоду» не помічати й іншого – тієї величезної, справді подвижницької праці, що її в умовах, часом зовсім екстремальних, повсякденно, терпляче звертає багатомільйонний трудовий люд України?» Хіба «можна не сказати доброго слова про невсипущі труди і дні, скажімо, цілої армії освітян, які, зокрема в східних, найбільш вражених руїнами процесами, регіонах несуть у школи, вищі навчальні заклади новий дух, відкривають дітям очі на правду, прищеплюють юним душам справді прекрасне почуття патріотизму, що, без сумніву озветься в нашій молоді завтра й позавтра?» Ректор не сумнівався в тому, що «саме педагоги повинні нинішнього складного періоду взяти на свої плечі відповідальний тягар життя. Бо саме нам, педагогам, випала велика честь сіяти у молоді душі світлі, розумні, добрі зерна розуму і знань. А бути сіячами знань – це прекрасно!»⁶⁴.

І слова в нього не розходилися з справами. Власне, дякуючи його організаційним талантам й волі, зусиллям ректорату й Вченої ради, вдалося не лише «вижити» у скрутні часи, але й досягти помітних позитивних зрушень. Так, 1992 р. на історичному факультеті відкривається аспірантура й утворюється дефектологічний факультет. Наступного року почав працювати факультет перепідготовки зі спеціальності «Практична психологія». Намагаючись домогтися тіснішої співпраці з науковими академічними установами, ректорат у травні 1995 р. пішов на створення на базі історичного факультету Центру дослідження історії Поділля Інституту

історії України НАН України, а в грудні на філологічному факультеті – Центру мовознавчих студій Інституту української мови НАН України. Наступного року з метою зміцнення зв'язків з навчальними закладами утворюється навчально-науково-методичний комплекс у складі власне самого інституту, 3-х спеціалізованих ліцеїв, Хмельницького педучилища, 5-ти шкіл нового типу, Хмельницького обласного інституту удосконалення вчителів та Кам'янець-Подільського міського еколого-натуралістичного центру⁶⁵. Як підкреслювала проф. Тетяна Дуткевич, «Все, чого досягла психологічна наука в університеті, відбулося завдяки доброзичливому й дбайливому ставленню Анатолія Олексійовича, його зусиллям зі створення матеріально-технічної й навчально-методичної бази. Так, у 1991-1992 н.р. у навчальних планах педагогічних спеціальностей було збільшено кількість годин з психології, запроваджено додатковий курс психодіагностики і державний іспит для майбутніх педагогів «Теорія і практика навчання та виховання», програма якого передбачала психологічні питання.

У 1992-93 н.р. розпочав роботу факультет перепідготовки студентів на базі вищої освіти зі спеціальності «практична психологія...У 2000-01 н.р. кафедра психології виконувала мегапроект «Вища освіта: лідерство заради прогресу», фінансований фондом «Відродження». У результаті проведення ректором значної організаційної роботи на кафедрі було придбано комп'ютерну техніку, створена бібліотека сучасної психологічної літератури»⁶⁶.

Попри всі несприятливі умови Анатолій Олексійович продовжував послідовно реалізовувати курс на поліпшення якості кадрового складу науково-педагогічних працівників. «Анатолій Олексійович завжди належним чином оцінював людей, насамперед, за їх справи, – згадувала Тетяна Дуткевич. – Знаходили підтримку ті викладачі, які займались наукою, вміли передавати свій досвід студентам, працювали над науковими й методичними публікаціями й водночас були відкритими, скромними, відповідальними, доброзичливими людьми. У них ніколи не було затримок із кар'єрним зростанням»⁶⁷. Якщо 1991 р. у вузі працювало 8 докторів наук й професорів та 112 кандидатів наук й доцентів, що дозволяло мати якісний показник у 41,2%, то в 1997 р. картина була наступна: число докторів наук і професорів зросло до 28 осіб, кандидатів наук і доцентів – до 170 осіб, а якісний показник уже склав 75%⁶⁸. За цим показником інститут піднявся на один з перших місць серед педвузів України⁶⁹. Упродовж цього часу помітно зростає й чисельність публікацій: з 412 в 1991 р. до 720 у 1997 р., хоча кількість викладачів скоротилася з 291 особи до 264 осіб. Було проведено 50 міжнародних, всеукраїнських й регіональних науково-теоретичних конференцій, симпозіумів, семінарів тощо⁷⁰.

Незважаючи на колосальну зайнятість організаційними й різного характеру адміністративними питаннями, ректор знаходив час і для творчої наукової роботи, зокрема написання статей, участі у роботі наукових конференцій тощо. Одним із нових напрямків наукового пошуку стає вивчення історії педінституту, власне доби, коли він функціонував як університет, діяльності у цей час його

першого ректора І. Огієнка. Так, 1992 р. організував проведення й взяв участь у роботі науково-теоретичної конференції, присвяченої 110-річчю з дня його народження. Виступив в одній із секцій з доповіддю «Професор І.І. Огієнко – ректор Кам'янець-Подільського державного українського університету». Наступного року видав брошуру «Педагогічному – 75». 1995 р. у співавторстві з деканом історичного факультету доц. Олександром Завальнюком опублікував у науково-красознавчому альманасі «Дивокрай» статтю «Дітище Івана Огієнка». Вони ж видали 1996 р. у краківському часописі «Історичні студії» об'ємну роботу «Зусилля по відкриттю державного університету в Кам'янці-Подільському 1918 року».

Висвітлювалися ним й різні сторінки історії Болгарії та українсько-болгарських відносин. Так, 1991-1992 рр. виступав на наукових конференціях з доповідями про реорганізацію Вітчизняного фронту Болгарії в єдину суспільно-політичну організацію та історичні аспекти болгарської культури на Україні. Наступного року торкнувся проблеми переселення болгар на українські землі в період XIV-XIX ст. (1995 р. присвятив їй окрему статтю у збірнику наукових праць історичного факультету). Цього ж 1995 р. опублікував невеликий нарис про місце Поділля в українсько-болгарських зв'язках останньої чверті XIX ст. До 120-ої річниці російсько-турецької війни відгукнувся статтею «Визволення Болгарії від османського гніту та України» (у співавторстві), опублікованої у наукових працях Кам'янець-Подільського педінституту.

Серйозним випробуванням для колективу вишу стало проходження 1996-1997 рр. вишом, факультетами, кафедрами і спеціальностями атестаційних й акредитаційних експертиз, які проводилися Державною акредитаційною комісією (ДАК). За їх результатами 14 з 16 спеціальностей було акредитовано у грудні 1996 р. четвертим і 2 – за третім рівнем акредитації. Це стало вагомою підставою для порушення ректоратом клопотання перед ДАК щодо акредитації вузу в цілому за IV рівнем та зміну його статусу на педагогічний університет. 8 квітня 1997 р. ДАК за поданням експертної ради затвердила рішення щодо акредитації інституту в цілому за IV рівнем. Вона ж внесла пропозицію Кабінету Міністрів України щодо надання інституту статусу педагогічного університету й зміни його назви на Кам'янець-Подільський державний педагогічний університет. 28 червня Постановою № 628 створюється Кам'янець-Подільський державний педагогічний університет, урочиста презентація якого відбулася 22 жовтня⁷¹.

Безперечно це була велика перемога колективу, у досягненні якої важко переоцінити вагомість вкладу особистих зусиль Анатолія Олексійовича. Він був переконаний, що цим актом започатковувався нелегкий процес повної реабілітації репресованого тоталітарним режимом першого українського університету. Правда, при цьому виступав проти аби навчального закладу було присвоєно ім'я Івана Огієнка. Чому? Як на мою думку, визначальну роль у цьому відіграли наступні три чинники. По-перше, це отруйний вплив радянської ідеології, що упродовж десятиріч укорінювала у свідомість українців фальшивий міф про нього як «зрадни-

ка» українського народу, «прислужника німецького фашизму». І в якійсь мірі Анатолій Олексійович став його заручником і від цієї облуди він очистився лише незадовго до своєї смерті. По-друге – це негативне сприйняття абсолютною більшістю членів Вченої ради університету цієї ідеї. Адже добре пам'ятаю, що коли ректор виніс дане питання на її розгляд, то з понад 50-ти осіб за присвоєння нашому ВНЗ імені великого сина українського народу нас проголосувало менше 10 осіб. По-третє, потужний тиск на нього з боку міської ради ветеранів війни та місцевого комуністичного осередку.

Для глибшого розуміння цієї позиції ректора важливим є спогад Івана Козака: «Я вважав такий акт справедливим (присвоєння університету імені Івана Огієнка – В.С.) й відповідно голосував на засіданні ученої ради. Ректор був проти, бо напередодні отримав від міської ради ветеранів війни та комуністів спротив у письмовій формі, якого вони надіслали ще й до Міністерства. В особистій розмові я висловив думку, що рано чи пізно це питання буде вирішене позитивно. У відповідь почув: «Поки я ректор цього не буде!» У подальшому з'ясуванні позицій він сказав, що поділяє заслуги в освіті видатного українського державного діяча, його служіння справі України, про що й висловлювався неодноразово публічно, але заради збереження цілісності колективу та уникнення неминучої конфронтації з комуністами треба від цього кроку утриматися»⁷². Безсумнівно, що таке бачення Анатолія Олексійовича варіанту розв'язання цієї проблеми було помилковим, проте слід завжди пам'ятати, що кожен з нас завжди має право на помилку і ми, люди, не ангели! Однак, заслуговує на повагу той факт, що він чесно і відкрито засвідчував, нехай і хибну, але все ж власну позицію, що було незрівнянно моральнішим ніж ганебно пристосовуватися під ті чи інші концепції, не поділяючи їх.

Кінець 90-х рр. ХХ – початку ХХІ ст. став часом значних досягнень педуніверситету, що утверджував себе у новому статусі. У 2001 р. у ньому вже навчалось 5,3 тис. студентів на 7 факультетах, котрі здобували фах з 18 спеціальностей. Навчальний процес забезпечували 266 викладачів, котрі працювали на 27 кафедрах. Якісний показник кадрового потенціалу складав 74%⁷³. Серед викладачів працювало 5 академіків і 2 члени-кореспонденти трьох академій України, 2 лауреати Державної премії України в галузі науки і техніки, 9 заслужених працівників освіти, 2 заслужених працівники культури, 1 заслужений тренер, 1 заслужений художник, 41 відмінник освіти України. За підсумками роботи вузів України у 1999 р. університет посів перше місце серед вищих педагогічних навчальних закладів за кількістю викладачів з ученими ступенями і званнями. Плідно працювали аспірантура й магістратура. У вересні 2001 р. наказом Міністерства освіти і науки України № 660 факультет розвитку людини реорганізовано в Інститут соціальної реабілітації та розвитку дитини, який став єдиним спеціальним навчальним закладом такого плану в Україні. У жовтні працював факультет довузівської підготовки⁷⁴. Успішно діяли 6 народних колективів художньої самодіяльності. Бібліотечний фонд перевищував 800 тис. томів. Троє спортсменів факультету фізично-

го виховання взяли участь в Олімпійських іграх у Сіднеї. Новий імпульс отримала комп'ютеризація навчального процесу.

Як і раніше, ректор залишався промотором якісних зрушень у функціонуванні вузу, реально оцінював його можливості й перспективи. Як зазначав Іван Козак, «... не можна не зважати на той відрадинний факт, що Анатолій Копилов, на відміну від інших, в основному вчасно вийшов зі сфери облудної системи свідомості, що переобтяжена з одного боку стереотипами мислення, а з іншого – соціальними міфами. Мало того, мені здається, що він раніше багатьох збагнув атмосферу лицемірства й адаптувався до нових обставин, забезпечуючи керівництво колективом»⁷⁵. Не приховував критичного погляду на форми й зміст реформування освіти в державі, про які багато точилося розмов, але мало що істотно змінювалося. В інтерв'ю кореспонденту «Студентського меридіану» від 29 вересня 2000 р., відповідаючи на запитання «Що підказує Вам досвід стосовно реформ в освітній галузі?» звернув увагу на найбільш наболіле: «Ви знаєте, я вже пережив багато реформ, і на своїй практиці скажу, що коли указ чи розпорядження не підкріплене фінансово, нічого не буде. Це подібно до євроремонту фасаду, але ж починати його потрібно з середини. Лише коли ми справді зреформуємо школу, тоді будуть зміни. Адже ми виховуємо покоління громадян нової епохи з іншим менталітетом. І саме це повинні зрозуміти усі керівники держави. По великому рахунку, освіти увага не приділялася, це лише косметичний ремонт. Я вбачаю проблему в тому, що організація системи освіти залишилася колишньою, радянською. У ній вчитель підпорядкований жорсткій ієрархії. Бюрократизація освіти в особі обласно, міськвню, райвно, директора – по суті, це колгоспна система в школі, де кожен директор – абсолютний хазяїн»⁷⁶. І слід чесно визнати, що ця жорстка оцінка імітації реформування освіти залишається абсолютно вірною і нині, хоча уже промайнуло 16 років з того часу. Пізніше, торкаючись питання підготовки вчителів, підкреслював, що «потрібно готувати педагога з толерантною поведінкою, щоб потім він, вже як вчитель, виховував молоде покоління, допомагав дітям всебічно розвиватись, оберігаючи їх від психологічних комплексів та духовних травм»⁷⁷.

На рубежі століть до нього прийшло визнання одного з кращих менеджерів вищої освіти країни. У грудні 2000 р. міжнародна громадська організація «Міжнародна Кадрова Академія» за особистий внесок і значні досягнення в галузі освітнянської діяльності нагородила Анатолія Олексійовича високою нагородою – золотою медаллю «За заслуги в освіті». Вона ж 15 січня 2001 р. обрала його своїм членом-кореспондентом, а педагогічний університет, який він очолював, прийняла своїм колективним членом⁷⁸. У цьому ж році Міжрегіональна Академія управління персоналом у часописі «Персонал» помістила інтерв'ю з ним під промовистим заголовком «За досвідом ефективного менеджменту в освіті... на периферію». На запитання кореспондента: «Що слід зробити для того, щоб провінційний вуз став одним із перших у країні? Поділіться секретом успіху» ректор відповів: «Центри науки і освіти не обов'язково повинні знаходитись в адміністративній столиці держави. Давайте подивимось

на досвід інших країн. Кембридж, Оксфорд, Бостон... Всі ці імениті вузи знаходяться у провінції. Позитивний досвід у цьому питанні нагромаджує і Україна. Прикладом може слугувати наш університет чи Острозька академія. А секрет успіху в освіті базується на трьох книгах: важливо, хто навчає, кого навчає і як навчає. Розв'язавши ці три завдання, керівник будь-якого навчального закладу може розраховувати на успіх»⁷⁹. 8 червня президентом Всеукраїнського рейтингу вищих навчальних закладів «Софія Київська» Президентом України Леонідом Кравчуком Анатолію Олексійовичу вручається диплом, який засвідчував, що Кам'янецький педуніверситет потрапив до десятки кращих педагогічних й гуманітарних вузів України. 28 серпня у Свято-Успенському соборі Києво-Печерської Лаври мирополит УПЦ Володимир нагородив ректора орденом «Святий Дмитро Солунський» IV ступеня⁸⁰.

Нагороди... Їх у нього було чимало. Ставився до них з пошаною, але ніколи ними не хизувався, не носив, і навіть не згадував. За винятком дружини й дітей, ніхто й не знав ні про їхню кількість, ні про їх різноманіття. Зате відверто й щиро завжди пишався колективом, очолюваного ним ВНЗ, й своїми учнями-істориками, яких завжди пам'ятав, і котрих завжди підтримував. Він гордився тим, що його наступником на посаді ректора (після закінчення у кінці листопада 2001 р. чергового терміну перебування на ній він через віковий ценз (уже виповнилося 65 років) не мав права її обіймати) став один з найобдарованіших учнів – декан історичного факультету доц. Олександр Михайлович Завальнюк. За його спогадами «Вранці 27 листопада 2001 р., за день до цієї події (власного дня народження – В.С.), пролунав телефонний дзвінок. Шеф запрошував до себе в кабінет, причому негайно. Зустріч була короткою. Прочитав мені три накази держсекретаря Міністерства освіти і науки: про звільнення А.О. Копилова з посади ректора, його новий статус – радника ректора і, насамкінець, про призначення мене на посаду в.о. ректора університету з 28 листопада 2001 р. Був спокійний. Сказав таке: «Я радий, що моїм наступником стали Ви. Впевнений, що будете працювати на інтереси людей». Попросив зберігати статус – кво до 29 листопада, коли відбудеться засідання ректорату для оголошення про зміну керівництва закладу. У відповідь я заявив, що він завжди буде для мене взірцем служіння спільній справі, прикладом для наслідування і що до його я відставки не маю жодного відношення. На це він відреагував лаконічно: «Знаю!»⁸¹. Відповідно домовленості, на скликаному 29 листопада ректораті він особисто ознайомив присутніх колег зі змістом наказу Міністерства освіти й науки України про своє звільнення й призначення виконуючим обов'язки ректора доц. О.М. Завальнюка.

Перебуваючи на посаді радника ректора й працюючи професором кафедри всесвітньої історії, А.О. Копилов продовжував відігравати важливу роль у житті колективу університету. Його поради завжди відзначалися коректністю, доцільністю, глибоким знанням справи. До висловлених ним на засіданнях ректорату чи Вченої ради міркувань завжди уважно прислухалися, оскільки

ки краще нього ніхто не знав таємниць мистецтва розв'язування багатьох питань функціонування вишу, визначення перспектив його розвитку. Поводив себе невимушено, з повагою до себе й колег, не нав'язуючи власних стереотипів розуміння тих чи інших ситуацій іншим. Особито доклад чимало зусиль, аби у березні 2003 р. уряд ухвалив рішення № 148-р «Про утворення Кам'янець-Подільського державного університету». Разом з усіма щиро радів повній реабілітації рідного навчального закладу. Майстерно проводив заняття, працював зі студентами, керуючи написанням курсових, бакалаврських, дипломних і магістерських робіт.

Займався й науково-дослідною роботою, зокрема у 2003 р. у співавторстві з О. Завальнюком підготував розділ колективної монографії «Кам'янець-Подільський державний університет: минуле і сьогодення», присвячений утворенню й діяльності Кам'янець-Подільського державного українського університету у 1918-1921 рр. На сторінках «Українського історичного журналу» у 2003 і 2005 рр. опублікував (у співавторстві з канд. іст. наук Анатолієм Заводовським) статтю про вплив визвольної боротьби балканських слов'ян на трансформацію слов'янської ідеї в суспільно-політичній думці України другої половини ХІХ ст. Продовжував працювати над монографічним дослідженням «Політичні процеси у Болгарії 1944-1948 рр.»

Звільнившись від адміністративної роботи, отримав можливість приділяти більше уваги сім'ї: Аллі Прокопівні, дітям, онучкам (2002 р. у молодшого сина Андрія та його дружини Олени народилася донечка Анна). Вперше подружжя мало теплу радість милуватися красою троянд – своїх улюблених квітів, яких плекали на дачній ділянці⁸². На превеликий жаль, це щастя спілкування з рідними й перебувати у гармонії з природою час від часу затьмрювалося серцевими нападами. В серпні 2003 р. у Рівному було зроблено операцію – встановлено кардіостимулятор. Рідні й друзі сподівалися, що здоров'я поліпшиться. Проте в кінці цього ж року стався перший удар інсульту, який, дякуючи волі Анатолія Олексійовича й великій турботі сім'ї, вдалося подолати. Він знову почав працювати, ходити на заняття, засідання кафедри, ректорату, Вченої ради. Вражали його мужність й самодисципліна, що проявлялися як у справжнього самурая. Нікому ніколи не нарікав на долю, не плакався про поганий стан здоров'я, не шукав ні в кого втіхи і жалісливого співчуття. Восени 2004 р. зазнає другого удару підступної хвороби. Перебуваючи у важкому стані, продовжував боротися, як тільки це міг він, за життя. Зібравши волю в кулак і зціпивши зуби, за самовідданої підтримки дружини, синів і невісток навчився знову ходити (хоч із паличкою), повернувся до викладацької роботи і в силу можливостей продовжував працювати над науковою проблематикою. Проте безжална хвороба не відступала. 2006 р. вона завдає йому третього удару, від якого так і не вдалося врятуватися. Після тривалого кризового стану 21 грудня 2007 р. нитка його земного життя обірвалася.

У серцях сотень його колег і тисяч випускників він назавжди залишається нашим Ректором – світлим образом щедро обдарованої Богом талантами Людини з великої літери, сильною духом, мужньою, принциповою, чесною, порядною, доброю і завжди готовою

допомогти у скрутних обставинах. Безсумнівно належав до тієї безсмертної когорти осіб, котрих геніальний А. Дж. Тойнбі називав «творчими особистостями», що завжди виступають у суспільстві промоторами якісних перемін, дякуючи яким воно і розвивається. Саме тому постаті такого масштабу й стають носіями «життєвого пориву», а відтак і складають золотий фонд суспільства, а саме: його морально-інтелектуальну еліту. Нам дуже пощастило, що власне така особистість чверть століття очолювала наш ВНЗ й взяла на себе важкий тягар відповідальності не лише за його збереження у надзвичайно складні часи драматичної «епохи перемін», але й за відродження статусу першого в історії України саме українського класичного університету. Всі роки діяльності Анатолій Олексійович «залишався вірним своїм життєвим принципам. Вони й зараз нетлінні згустки людської моралі й етики керівника. Його життя і діяльність, – як дуже точно сформулював їх оцінку один з найближчих друзів Володимир Газін, – гідні бути присутніми в скарбі, який називається заповітом потомкам...»⁸³. Не забуваючи нашого Ректора, у такий спосіб продовжуємо його духовне життя, зберігаємо золоту нитку єдності поколінь, очищаємо свої душі від «намулу» щоденності й збагачуємо історичну Пам'ять – запроку Вічності Людського Життя. Його образ, обростаючи легендами, слугуватиме взірцем для прийдешніх поколінь викладачів і співробітників Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка самовідданого служіння Батьківщині, Людям, улюбленому вишу, котрому повернув украдену в нього історичну пам'ять.

Примітки:

1. Дмитрів С.М. Спогади про Анатолія Олексійовича Копилова / С.М. Дмитрів // Анатолій Олексійович Копилов. Дослідження. Спогади. Документи. Бібліографія. – Кам'янець-Подільський, 2011. – С. 43.
2. Там само. – С. 44.
3. Там само. – С. 44-45.
4. Там само. – С. 42-43.
5. Цит. за: Красуцький М.І. Копилов Анатолій Олексійович / М.І. Красуцький, В.С. Степанков // Кам'янець-Подільський державний університет в особах. – Кам'янець-Подільський, 2003. – С. 215.
6. Газін В.П. Слово про друга / В.П. Газін // КЛЮ. – 2007. – №53. – С. 8.
7. Козак І.Й. Динамічна незмінність / І.Й. Козак // Анатолій Олексійович Копилов... – С. 58.
8. Філінок А.Г. Кам'янець-Подільський державний педагогічний інститут (1948-1997 рр.) / А.Г. Філінок // Кам'янець-Подільський державний університет: минуле і сьогодення. – Кам'янець-Подільський, 2003. – С. 119.
9. Там само.
10. Завальнюк О.М. Матеріали до історії Кам'янець-Подільського державного університету (1918-2003 рр.). Довідково-статистичні матеріали / О.М. Завальнюк, О.Б. Комарницький. – Кам'янець-Подільський, 2004. – С. 9, 13, 19, 46, 49, 57.
11. Завальнюк О.М. Кам'янець-Подільський державний український університет / О.М. Завальнюк, А.О. Копилов // Кам'янець-Подільський державний університет... – С. 14.
12. Див.: Завальнюк О.М. Історія Кам'янець-Подільського державного українського університету в іменах (1918-1921 рр.) / О.М. Завальнюк. – Кам'янець-Подільський, 2006. – С. 143-336, 392-429.

13. Цит. за: Завальнюк О.М. Кам'янець-Подільський державний український університет / О.М. Завальнюк, А.О. Копилов. – С. 35.
14. Там само. – С. 35-39.
15. Філінюк А.Г. Леонід Антонович Коваленко / А.Г. Філінюк // Кам'янець-Подільський державний університет в особах. – Кам'янець-Подільський, 2003. – 171 с.
16. Гавришук А.П. Спогади про неординарного керівника і цікаву людину / А.П. Гавришук // Анатолій Олексійович Копилов... – С. 35.
17. Блажевич Ю.І. З любов'ю до освіти і людей / Ю.І. Блажевич // Анатолій Олексійович Копилов... – С. 31-32.
18. Філінюк А.Г. Кам'янець-Подільський... / А.Г. Філінюк. – С. 121.
19. Там само. – С. 124; Завальнюк О.М. Історичний факультет / О.М. Завальнюк, С.А. Копилов, В.Н. Рокачук // Кам'янець-Подільський державний університет... – С. 210.
20. Гавришук А.П. Івах Іван Вікторович / А.П. Гавришук // Кам'янець-Подільський державний університет в особах. – С. 159-160.
21. Його ж. Спогади про неординарного керівника... – С. 36.
22. Філінюк А.Г. Кам'янець-Подільський... / А.Г. Філінюк. – С. 124.
23. Блажевич Ю.І. Назв. пр. / Ю.І. Блажевич. – С. 33.
24. Анатолій Олексійович у житті колег і студентів // Студентський меридіан. – 2007. – 31 грудня.
25. Завальнюк О.М. Професор А.О. Копилов: на службі освіти, науці й людям (спогади учня й колеги) / О.М. Завальнюк // Анатолій Олексійович Копилов... – С. 49.
26. Козак І.Й. Назв. пр. / І.Й. Козак. – С. 58.
27. Завальнюк О.М. Матеріали... / О.М. Завальнюк, О.Б. Комарніцький. – С. 13.
28. Там само.
29. Там само. – С. 29-30.
30. Філінюк А.Г. Кам'янець-Подільський... / А.Г. Філінюк. – С. 134.
31. Козак І.Й. Назв. пр. / І.Й. Козак. – С. 60.
32. Філінюк А.Г. Кам'янець-Подільський... / А.Г. Філінюк. – С. 135.
33. Завальнюк О.М. Матеріали... / О.М. Завальнюк, О.Б. Комарніцький. – С. 13, 50.
34. Філінюк А.Г. Кам'янець-Подільський... / А.Г. Філінюк. – С. 135.
35. Там само. – С. 141; Завальнюк О.М. Матеріали... / О.М. Завальнюк, О.Б. Комарніцький. – С. 14.
36. Завальнюк О.М. Матеріали... / О.М. Завальнюк, О.Б. Комарніцький. – С. 20.
37. Там само. – С. 10.
38. Там само. – С. 46, 50.
39. Там само. – С. 28.
40. Філінюк А.Г. Кам'янець-Подільський... / А.Г. Філінюк. – С. 140.
41. Філінюк А.Г. А.О. Копилов був великим керівником, який жив і працював заради інших / А.Г. Філінюк // Анатолій Олексійович Копилов... – С. 80.
42. Завальнюк О.М. Матеріали... / О.М. Завальнюк, О.Б. Комарніцький. – С. 41; Філінюк А.Г. Кам'янець-Подільський... / А.Г. Філінюк. – С. 141.
43. Завальнюк О.М. Матеріали... / О.М. Завальнюк, О.Б. Комарніцький. – С. 43; Філінюк А.Г. Кам'янець-Подільський... / А.Г. Філінюк. – С. 141.
44. Завальнюк О.М. Матеріали... / О.М. Завальнюк, О.Б. Комарніцький. – С. 57.
45. Філінюк А.Г. Кам'янець-Подільський... / А.Г. Філінюк. – С. 136-139.
46. Цит. за: Красуцький М.І. Анатолій Копилов: історик, учений, педагог / М.І. Красуцький // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету: Історичні науки. – Кам'янець-Подільський, 2001. – Т. 6 (8). – С. 10.
47. Там само. – С. 11.
48. Цит. за: Красуцький М.І. Назв. пр. / М.І. Красуцький, В.С. Степанков. – С. 210-211.

49. Філінюк А.Г. Кам'янець-Подільський... / А.Г. Філінюк. – С. 139.
50. Цит. за: Красуцький М.І. Назв. пр. / М.І. Красуцький, В.С. Степанков. – С. 215-216.
51. Козак І.Й. Назв. пр. / І.Й. Козак. – С. 63.
52. Філінюк А.Г. А.О. Копилов був великим керівником... – С. 79.
53. Козак І.Й. Назв. пр. / І.Й. Козак. – С. 63.
54. Щирба В.С. Мудрий учитель і наставник / В.С. Щирба // Анатолій Олексійович Копилов... – С. 81.
55. Маркітантов Ю.О. Справжній лідер колективу / Ю.О. Маркітантов // Анатолій Олексійович Копилов... – С. 67.
56. Щирба В.С. Назв. пр. / В.С. Щирба. – С. 81.
57. Газін В.П. Незгасні іскри життя / В.П. Газін // Анатолій Олексійович Копилов... – С. 42.
58. Козак І.Й. Анатолій Копилов як особистість і ректор / І.Й. Козак // Наукові праці. – Т. 6(8). – С. 21-22.
59. Газін В.П. Назв. пр. / В.П. Газін. – С. 42.
60. Копилов А.О. І.І. Огієнко – перший ректор Кам'янець-Подільського Державного Українського Університету / А.О. Копилов // Студентський меридіан. – 1992. – 15 квітня. – С. 2.
61. Такий важливий документ... / Підготував до друку Петро Пиріг (Київський педагогічний інститут) // Студентський меридіан. – 1992. – 15 квітня. – С. 2.
62. Копилов А.О. Мир хаті твоїй, Україно! / А.О. Копилов // Студентський меридіан. – 1992. – 31 грудня. – С. 1.
63. Філінюк А.Г. Кам'янець-Подільський... / А.Г. Філінюк. – С. 142.
64. Копилов С.А. «Доля народу України – в руках освітан» / С.А. Копилов // Студентський меридіан. – 1994. – 1 жовтня. – С. 1.
65. Філінюк А.Г. Кам'янець-Подільський... / А.Г. Філінюк. – С. 143-145.
66. Дуткевич Т.В. Шаную, дякую, пам'ятаю / Т.В. Дуткевич // Анатолій Олексійович Копилов... – С. 46.
67. Там само.
68. Завальнюк О.М. Матеріали... / О.М. Завальнюк, О.Б. Комарніцький. – С. 14.
69. Філінюк А.Г. Кам'янець-Подільський... / А.Г. Філінюк. – С. 144.
70. Завальнюк О.М. Матеріали... / О.М. Завальнюк, О.Б. Комарніцький. – С. 14, 50-51; Філінюк А.Г. Кам'янець-Подільський... / А.Г. Філінюк. – С. 151.
71. Філінюк А.Г. Кам'янець-Подільський державний педагогічний університет (1997-2003 рр.) / А.Г. Філінюк, О.Б. Комарніцький // Кам'янець-Подільський державний університет... – С. 157-158.
72. Козак І.Й. Динамічна незмінність / І.Й. Козак. – С. 62.
73. Завальнюк О.М. Матеріали... / О.М. Завальнюк, О.Б. Комарніцький. – С. 10, 14.
74. Філінюк А.Г. Назв. пр. / А.Г. Філінюк, О.Б. Комарніцький. – С. 167.
75. Козак І.Й. Анатолій Копилов / І.Й. Козак. – С. 20.
76. З надією про краще (інтерв'ю з ректором педуніверситету) // Студентський меридіан. – 2000. – 29 вересня. – С. 1.
77. Копилов А.О. Освіта як головний базис держави / А.О. Копилов // Студентський меридіан. – 2001. – 8 березня. – С. 1.
78. Красуцький М.І. Анатолій Копилов... / М.І. Красуцький. – С. 14, 17.
79. Цит. за: Красуцький М.І. Назв. пр. / М.І. Красуцький, В.С. Степанков. – С. 216.
80. Красуцький М.І. Анатолій Копилов... / М.І. Красуцький. – С. 17-18.
81. Завальнюк О.М. Професор А.О. Копилов... / О.М. Завальнюк. – С. 56.
82. Солопчук М.С. Спогади про А.О. Копилова – Людину, ректора, педагога / М.С. Солопчук, Н.Й. Солопчук // Анатолій Олексійович Копилов... – С. 76.
83. Газін В.П. Назв. пр. / В.П. Газін. – С. 42.

Отримано 25.08.2016 р.

ОБРАЗ УВІЧНЕНИЙ У ПАМ'ЯТІ

Валерій Смодій,

*академік НАН України, доктор історичних наук,
професор, голова наглядової ради
К-ПНУ імені Івана Огієнка (м. Київ)*

ЛЮДИНА ТА ЕПОХА

Життя кожної людини неодмінно пов'язане з просторово-часовим колоритом, передусім із неповторними барвами й тонами певної історичної доби. Власне, той чи інший хронотоп історичного буття окреслює і пропонує / нав'язує / діапазон типових варіацій персональних сценаріїв, які врешті-решт реалізуються у конкретних біографіях і життєвих долях людей.

Утім, із цілих поколінь численних діячів, очевидців й учасників історичного дійства лише небагатьом вдається виповнити небуденним змістом і високим смыслом свій індивідуальний, намічений попереднім пунктиром, сценарій життя. Це особливо відчувається, коли йдеться про радянську добу, котра суцільно культивувала не-виразні, сірі, пасивні моделі поведінки, а за великим рахунком – тотальну мімікрію повсякденних, культурних, громадських й інших практик. Тим більше, коли йдеться про провінційну глибинку, якою був Кам'янець-Подільський на культурній мапі радянської України.

Та на відміну від інших периферійних місцевостей тут усе дихало минувшиною, навіювало спогади про давні-недавні історичні події, продукувало небуденні думки, цікаві спостереження й несподівані аналогії. Старовинна фортеця, добре знана у різних проектованих іпостасях за стрічками радянського кінематографу, католицький костел, який більшовики ґвалтовно перетворили в музей атеїзму, самотня дерев'яна церква – тільки вибірковий перелік із того насиченого місцевого культурного середовища, котре у багатьох аспектах не поступалося історичним пам'яткам Києва та Львова.

Вочевидь, цей неповторний культурний простір спричинився до формації багатьох українських інтелектуалів, митців, письменників, але найбільше місцева традиція впливала на істориків, яких заворожував дух сивої старовини, котрий дозволяв зануритися у минувшину. На той час у Кам'янці-Подільському функціонував місцевий державний педагогічний інститут (нині Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка), в якому від серпня 1963 р. розпочав свій творчий шлях його майбутній ректор-легенда, випускник історичного факультету Чернівецького державного університету Анатолій Олексійович Копилов.

Інституціональна історія місцевого вищу повною мірою відобразила руйнівні метаморфози та химерні трансформації ХХ ст.: Український державний університет, заснований Павлом Скоропадським і очолюваний славетним першим ректором, видатним ученим-мовознавцем і громадсько-культурним діячем Іваном Огієнком,

Інститут теоретичних знань, який під час різних хвиль радянзації перетворювали / реорганізовували то в Інститут народної освіти, то в Інститут соціального виховання, а ще пізніше – в учительський інститут. Зрештою, після радянсько-німецької війни його трансформували у державний педагогічний інститут – звичний і типовий формат радянської освітньої системи, що мав готувати кадри вчителів для загальноосвітньої школи.

Тринадцять років (1964-1977) – значний проміжок часу у житті будь-якої людини, а у біографії Анатолія Копилова – період незвичайного зростання як ученого-історика й освітнього менеджера-адміністратора, котрий осягнув усі кар'єрні щаблі, зокрема був асистентом, старшим викладачем, доцентом, деканом історичного факультету, проректором і, врешті-решт став ректором Кам'янець-Подільського державного педагогічного інституту. Проте ці тринадцять років були ще й часами напружених, насичених, сповненої творчими звершеннями та досягненнями, тяжкої і розміреної повсякденної праці. Тим паче, що Анатолій Копилов виріс не тільки як висококласний викладач-педагог, науковий організатор та адміністратор-управлінець, але і як знаний фахівець, історик-славістна ниві історичної болгаристики.

Адміністрування практично будь-якої сфери суспільної діяльності – це вельми складний, напружений і виснажливий процес, якщо останній зорієнтований на досягнення справжнього результату, а не на демонстрування яскравих, зовнішніх і швидкоплинних ефектів, особливо, коли йдеться про царину освіти й науки. За радянської доби воно передбачало як доволі складні взаємини з партійними кураторами, так і міністерськими чиновниками, до яких долучалися проблеми з гармонізації навчального процесу, науково-дослідної діяльності та кадрового забезпечення педагогічних практик тощо.

Та ще залишалося питання про те, як зробити успішно й відомою Кам'янець-Подільську alma mater на освітній і культурній мапі УРСР. На цій ниві Анатолій Копилов досяг чималих успіхів, завдяки яким істотно зріс як педагогічний і фаховий рівень професорсько-викладацького складу, так і тодішніх випускників вишу. Втім, централізована й ієрархічна система радянської вищої освіти суттєво звужувала як можливості місцевої ініціативи, так і всліяко обмежувала фахове призначення педагогічних інститутів, яке виключно зводилося до утилітарної моделі, себто підготовки майбутніх учителів для загальноосвітньої школи.

Пострадянська доба формувала кардинально інший горизонт очікувань, можливостей і перспектив. Тому падіння «китайського муру», котрий відмежовував СРСР практично від усіх культурних і наукових новацій, породило масштабні виклики як перед інтелектуалами, так і перед адміністраторами. З одного боку, постала гостра проблема тотального демонтажу та суцільної ревізії радянської спадщини і, водночас, упровадження нових концептуальних пропозицій, технік і методик на освітній ниві. З другого боку, реалії пострадянської доби, зокрема фінансово-економічний колапс 1990-х рр., продукували величезні адміністративно-управлінські виклики, котрі поставали перед очільником вузу. Серед них чи не найскладніший як від умов виживання за драматичної соціально-економічної ситуації перейти до сталих тенденцій зростання?

Тодішній український менеджер-інтелектуал перебував у специфічній, ба навіть парадоксальній, пізнавальній ситуації, позаяк був змушений реагувати на виклики, пропозиції, застереження й ризики, що походили з різних епох та відмінних культурно-інтелектуальних середовищ. Адже нова доба розбудови незалежної Української держави та етнополітичний ренесанс 1990-2000-х рр. згенерували, точніше запустили, потужну «легітимізаційну програму», яка мала ввести, закріпити та легалізувати на культурному полі цілу низку різноманітних суспільних практик, пов'язаних із циркуляцією концептів та ідей з духовної скрині національної минувшини. Водночас із падінням «великого муру», який відокремлював нашу соціогуманітаристику від світової науки, українському ученому-педагогу доводилося не тільки засвоювати західні епістемологічні взірці, стратегії та моделі й перейматися відповідними настроями й інтенціями, а й тою чи іншою мірою ставати учасником багатьох вестернізованих дослідницьких, освітніх та культурних проєктів.

Як бути й творити в умовах таких багатовекторних, почасті навіть контраверсійних, метаморфоз?! Модель трансформації вишу, обрана ректором Анатолієм Копиловим, немовби відроджувала й наповнювала новим змістом гасло славетного повороту доби Ренесансу – «До витоків» (Ad fontes), оскільки орієнтувала на перетворення педагогічного інституту у повноцінний університет. Однак, така орієнтація на славні традиції університету, заснованого за часів гетьмана України Павла Скоропадського кадри місцевих інтелектуалів, передбачала ще й суттєву модернізацію вишу, зокрема встановлення тісної співпраці з академічною наукою, осучаснення педагогічних і наукових практик, залучення до дослідницьких й освітніх проєктів знаних фахівців та ін.

І перший крок було зроблено у 1997 р., коли на базі педагогічного інституту створюється Кам'янець-Подільський державний педагогічний університет. Так розпочався новий період в історії вишу, назавжди пов'язаний із ректором А. Копиловим, який майже чверть століття (1977-2001) обіймав цю почесну й відповідальну посаду.

У наступні роки (вже після ректорства А. Копилова) університет упевнено та неухильно рухався за обраним ним вектором розвитку. У 2003 р. він трансформується у Кам'янець-Подільський державний університет, а 2008 р. здобуває статус національного університету, котрому присвоєно ім'я його першого ректора Івана Огієнка.

З висоти кількох десятиліть наша alma mater породжує численні спогади, почування, думки, зокрема відчуття світлих барв і кольорів студентської пори життя, енергії, молодості, оптимізму, очікувань, сподівань, які нерозривно пов'язані з людьми того незабутнього часу. З-поміж них чільне місце у наших серцях посідає історик і педагог Анатолій Олексійович Копилов, який відійшов у вічність 21 грудня 2007 р. Цього б року йому виповнилося б вісімдесят років. Але спадщина залишена по собі добрим Адміністратором, Вченим і Людиною до сьогодні плачеється у Кам'янець-Подільському національному університеті імені Івана Огієнка, котрому Анатолій Олексійович присвятив більшу частину свого життя.

Отримано 02.09.2016 р.

Олександр Волковинський,
*доктор філологічних наук, професор, завідувач
кафедри журналістики (м. Кам'янець-Подільський)*

ЛЮДИНА МУДРОЇ ВИТРИМКИ

*О милых спутниках, которые наш свет
Своим сопутствием для нас животворили,
Не говори с тоской: их нет;
Но с благодарностию: были.*
В. Жуковский. Воспоминание, 1827.

Механізм людської пам'яті працює досить примхливо. Іноді намагаєшся пригадати вкрай необхідні слова чи дати, події чи людей – та все марно. Комірчини пам'яті блокуються, уявлення не набувають чіткості, числа капризують і не мають бажання складатися у структуровані терміни. Натомість з мерехтливого минулого раптом виринає щось на кшталт видіння, яке здається напівреальністю. Процеси пригадування стають некерованими. Надто тоді, коли пам'ять виповнюється емоціями.

Кожна людина переживає індивідуальні життєві етапи. Вони за історичним часом здійснення співпадають зі смугами розвитку інших людей, створюючи загальну мозаїку буття. Літом 1977 року, після закінчення середньої школи, я вступив до Кам'янець-Подільського педагогічного інституту. Тоді ж Анатолія Олексійовича Копилова було призначено ректором цього навчального закладу. Зрозуміло, що символічність подібних збігів усвідомлюється лише з плином часу. А на момент безпосереднього протікання подій кожен іде власними стежками. Однак не випадковість таких збігів доводиться тим, що особистісні шляхи перетинаються.

Так і сталося восени 1979 року. Тоді я прийняв рішення різко змінити власний розмірений і визначений життєвий ритм. Написав заяву про припинення навчання в інституті. Керівництвом факультету ця заява була з легкістю завізована, а я вже успішно проходив медкомісію у військкоматі. Заяву заніс у приймальню ректора. Секретарем тоді працювала Лідія Максимівна. На жаль, прізвища не пригадаю. Студенти на такі деталі не звертають належної уваги. А ось те, що Лідія Максимівна «наводила порядки» у всьому інституті ми знали і, відверто кажучи, побоювались її.

Коли секретар пробігла очима моїми рядками, вона промовила: «Таку заяву я ректору на підпис не понесу. Доведеться тобі йти до нього самому. Він обов'язково буде розпитувати про деталі, а я що зможу пояснити. Сиди і чекай черги». Проявити непослух до слів Лідії Максимівни було неможливим. Сидів, чекав. Заходили і виходили люди, у кабінет декілька разів заходила і секретар. Через певний час вона сказала: «Ось твоя заява, можеш увійти». Проїшовши грізного секретаря, я вже без остраху увійшов до кабінету. Тепер на мене чекала просто розмова з ректором.

Дійсно, Анатолій Олексійович цікавився деталями і обставинами моєї справи. Він терпляче вислуховував юнацько-ліричні роздуми про те, як важко знайти себе і усвідомити сенс

власного буття. Зовні ситуація виглядала дещо незрозумілою. Академдовідка посвідчувала, що навчався я на «добре» і «відмінно», традиційних студентських «зальотів» за мною не значилось. Ось і довелося з ректором говорити про тонкі душевні матерії.

Достеменно не пригадаю тривалість розмови. Тоді для мене час спливав досить швидко. Коли ж вийшов з кабінету, то в приймальній уже зібралися люди. Вони чекали своєї черги, аби потрапити до ректора. Вловив на собі здивовані погляди, які нібито запитували: «Що цей хлопчисько міг так довго говорити ректору?». А я не лише говорив. Мене Анатолій Олексійович ще й слухав. І чув.

Наступного дня ми мимохідь зустрілися з ректором на вулиці біля будівлі центрального корпусу. Виявляється, ректор ходив пішки. Ми привіталися, і Анатолій Олексійович зупинив мене словами: «Ти не передумав? Я заяву ще не підписав. Можеш її забрати і продовжити навчання». Тоді це мені здалося зайвою формальністю і непотрібним гаянням часу. Рішення змінювати я не збирався, справу було зроблено. Лише згодом вдалося збагнути мудрість і людяність такого жесту.

Два роки моєї військової служби збігло. Юнацький максималізм починав згасати. Більш визначеним уявлялось власне місце в загальному житті-бутті. Результатом таких змін стало повернення до інституту. Я знову потрапив до ректора. Було це восени. Анатолій Олексійович пояснив, що поновлення на навчання проводиться в канікулярний час. Юридична логіка була невблаганною. Подумки довелося примірятися до того, чим би зайнятися упродовж найближчих 10-ти місяців. До реальності повернула мене фраза ректора: «Зайди через годину».

Напевно, Анатолію Олексійовичу потрібен був час, щоб з'ясувати обставини і зважити аргументи для прийняття відповідного рішення. Не знаю, чи знайшлася в цій справі деяка юридична шпарина. Мені здається, що Анатолій Олексійович на власний ризик підписав наказ про моє поновлення. Правда, коли я заглянув до нього через відведений час, Анатолій Олексійович запитав (мабуть, перед остаточним прийняттям рішення): «Вчитися будеш?». Довелося не лише дати ствердну відповідь, але й виконати обіцянку. Навчатися я став краще, ніж до армії.

У 1983 році за результатами захисту дипломної роботи державна комісія рекомендувала мене до вступу в аспірантуру. Зараз цим вже мало кого здивуєш. А на той час це була певна подія. ДЕК очолювала людина обов'язково з іншого вузу. Дипломні роботи писали не всі студенти з потоку, а лише окремі, у яких викладачі виявляли певні здібності. Витяг з протоколу затверджував ректор. Я знову потрапив на прийом до Анатолія Олексійовича. Він привітав мене з таким досягненням, проте й одразу попередив, що ця рекомендація не має сили цільового направлення. З його слів я починав з'ясовувати тонкощі проходження наукових поступів.

У грудні 1985 року завідувач кафедри російської та зарубіжної літератури професор Віктор Іванович Тищенко запросив мене на посаду асистента. На той час кафедра та й інститут пережили декілька дошкульних моментів. Існуюча ротація кадрів при-

звела до того, що запрошені з інших вузів викладачі отримували квартири, а згодом переїжджали працювати до нових навчальних закладів. Анатолій Олексійович як ректор зайняв чітку позицію: відмовитись від послуг «варягів» і вирощувати власні кадри.

За ректорських часів Анатолія Олексійовича існувала стала традиція. Керівник навчального закладу обов'язково зустрічався з майбутнім співробітником. Повів мене до ректора й Віктор Іванович. Розмова була, як сказали би тепер, політематичною. Анатолій Олексійович розпитував не лише про наукові перспективи, але й про побутові деталі. Я що міг, те й відповідав. Мене попросили вийти раніше і зачекати. Через декілька хвилин з кабінету вийшов Віктор Іванович і повів мене на кафедру. Дорогою він сказав: «Ректору ви, вроді бы, понравились». Я зрозумів, що отримав вотум довіри.

До речі, переказували такий епізод. Коли йшла довга процедура з призначення Анатолія Олексійовича на посаду ректора, йому на різних комісіях робили закиди щодо віку. За мірками того часу майбутній ректор був непристойно молодим. І ось за переказами, Віктор Іванович (він тоді був першим проректором) при нагоді нагадав відому мудрість: «Молодість – це недолік, що швидко минає». Цю фразу з часом я чув уже й від самого Анатолія Олексійовича.

Після прийняття на роботу в інститут, ми з Анатолієм Олексійовичем зустрічалися вже частіше. З вдячністю пригадую його виважену позицію та аргументацію на користь того, щоб відправити мене на навчання до стаціонарної аспірантури. Упродовж багатьох зустрічей отримував від Анатолія Олексійовича поради стосовно того, на що варто звертати увагу задля успішного подолання кандидатського бар'єру.

Продовжував також отримувати від Анатолія Олексійовича уроки з тонкощів викладацького фаху. Одного разу ректор викликав мене до кабінету на ранок наступного дня. Запланований час і місце зустрічі насторожували. Анатолій Олексійович розпочав розмову здалеку: як працюється, які труднощі, як приймаються семестрові іспити. А далі я почув таке: «Ви вчора приймали іспит. І абсолютно мотивовано, ще раз наголошую, – абсолютно мотивовано поставили одній студентці двійку. Тут нарікань і претензій до немає. Є просто обставини. Ця студентка – донька військкома. До цього прикрого для неї моменту студенти нашого вузу, яких призивали до армії, уникали потрапляння у важкі місця служби. Чи збережеться така ситуація надалі, сказати важко». А далі вже Анатолій Олексійович перейшов з офіційного «ви» на батьківське «ти»: «Розумієш, окрім об'єктивної оцінки знань екзаменатор наділяє студентів ще й певними емоціями. Ці емоції передаються батькам. А емоції – не кращий порадник у життєвих ситуаціях. Подумай про це». Подумав. Студентка на перездачі отримала «добре». Інші студенти подейкували, що це екзаменатор «з переляку» виставив таку оцінку. А я, мабуть, просто подумав.

Одного разу Анатолій Олексійович «навчив мене читати книжки». Сталося так, що ректор запросив мене до себе додому. Я виконував обов'язки відповідального секретаря приймальної комісії. Справ було стільки, що не всі вони вирішувались у робочий час.

Коли ділові питання було з'ясовано, Анатолій Олексійович показав мені якусь монографію. Я почав її гортати, навмання зупинившись посередині книжки. І почув: «Ну хто так читає книжки. Ти що не вмєєш читати. Я тебе зараз навчу. Дивись – уважно читаєш титулку, звертаєш увагу на видавництво, рецензентів. Переглядаєш зміст. Потім аналізуєш вихідні дані – тираж, скільки часу пройшло між підписанням до друку і публікацією, кількість друкованих аркушів. Ось книжка й прочитана. А далі ти вже можеш її ретельно вивчати». Цю методику засвоїв і переконався в її оптимальності.

Також упевнився в правомірності кулінарних тонкощів, які почув від Анатолія Олексійовича. Трапилось так, що ми сиділи поряд з Анатолієм Олексійовичем за одним святковим столом. На столі була м'ясна страва. Як на мене, страва та й страва. Чую від Анатолія Олексійовича: «Не таке м'ясо. Найкраще м'ясо готувала моя мама. І готувала дуже просто. Секрет був лише в тому, що вона ніколи до м'яса не жаліла цибулі. М'ясо полюбляє цибулю». І це теж запам'ятав, і пересвідчився в цьому постулаті.

Пригадую найважливіший епізод, що й підштовхнув до вибору назви і акцентуванню головної, як на мене, якості характеру Анатолія Олексійовича. Сталася ця подія, коли я був завідувачем кафедри зарубіжної літератури та мовознавства. Закінчувалися непрості 1990-ті роки. Люди були виснажені (фізично і духовно) та знекровані. Конденсоване невдоволення вимагало вираження. Один з викладачів кафедри на кожному кроці обіцяв про всі негаразди розповісти особисто міністру освіти і науки. Проте шкодував кошти на поїздку до столиці. Тактика була обрана така: дочекатися чергового стажування, отримати оплату дороги і тоді вже й зустрітися з високопосадовцем. Дійсно, навіть у ті злиденні роки університет оплачував дорогу до місця проходження стажування. І ось час настав. Переді мною з'явилася заява викладача на проходження стажування. Мені потрібно було її завізувати і передати ректору. На мене погрозливі слова викладача справили враження настороженості. Тому я й пішов з цією заявою до Анатолія Олексійовича, щоб порадитись. Вислухавши суть ситуації, Анатолій Олексійович підійшов до відчиненої квартирки в кабінеті. Викурив цигарку. Увесь цей час панувала тиша. Я чекав. Коли недопалок був пригашений, Анатолій Олексійович запитав: «На який термін вона просить стажування?». Я відповів: «На два місяці». Далі Анатолій Олексійович промовив: «Підписуй. Нехай їде. Будеш мати два місяці спокою». Так і вийшло. Тільки спокій взагалі не було порушено і через два місяці.

Після цього моменту я часто згадував зміст фрази з роману Сомерсета Моєма «Театр»: чим більший актор, тим більшу паузу він здатен витримати. Анатолій Олексійович тримав паузу не заради театрального ефекту чи впливу на присутніх. У такий проміжок часу він зважував аргументи і робив остаточні висновки. Часто життєва практика доводила точність і мудрість рішень, прийнятих Анатолієм Олексійовичем.

Ще й ще пригадуються численні епізоди. Бувало, майже залітаєш до кабінету ректора, наповнений емоціями. Викладаєш смисловий ґрунт справи, очікуєш миттєвого прийняття рішення,

оскільки перехлюпується бажання діяти. Анатолій Олексійович терпляче вислуховував, задавав необхідні для уточнення запитання. А далі говорив таке: «Дійсно, справа – невідкладна. Її потрібно вирішити. Давай завтра вранці зайти, і ми остаточно з цим розберемося». Звичайно, я не міг збагнути, навіщо чекати, якщо вже можна розв'язати складне питання. Усвідомлення мудрої неспішності в активних діях приходить, мабуть, з досвідом і віком. А тоді я виходив з кабінету ректора емоційно невдоволений тим, що доводиться чекати. Та обдумування справи тривало годинами, ніч втихомирювала емоції. Вранці я йшов до Анатолія Олексійовича з відчуттям незручності, що вчора потурбував його через якісь дрібниці. Коли перетинав поріг ректорського кабінету, чув: «Ну, то що будемо робити з цією справою?». У відповідь вичавлював з себе щось таке: «Та, ніби, й особливої проблеми немає. Радше, нехай усе йде власною ходою». З пом'якшеною інтонацією Анатолій Олексійович констатував: «Ось і гаразд. Добре, що все добре вирішується».

Розгляд надто складних або ж конфліктних питань Анатолій Олексійович виносив на засідання ректорату чи вченої ради. Вислуховувались аргументи сторін. Коментарів з боку ректора, як правило, не лунало. Анатолій Олексійович тільки підсумовував сказане іншими, виділяючи головне в позиції тієї чи тієї сторони. А далі приймалося колегіальне рішення шляхом голосування. І кожен член ректорату чи вченої ради відчував себе причетним до важливих етапів у житті і розвитку навчального закладу. Коли ж емоції декому заважали прийняти зважене рішення і люди не заспокоювались, Анатолій Олексійович пропонував ретельно вивчити ситуацію. Створювались відповідні комісії, проводилась поглиблена аналітична робота, результати якої оголошувались на загальному зібранні. Завдяки часу і з'ясованню деталей вдавалось прийняти виважену ухвалу. Ось так це виглядало ззовні. Залишається лише здогадуватись, наскільки бурхливі почуття і динамічні думки під час усіх таких процесів наповнювали Анатолія Олексійовича. Та мудра витримка не полишала Анатолія Олексійовича в найскладніші моменти.

Ось, здавалося, й можна завершити. Остаточна фраза з попереднього абзацу завдяки композиційному кільцю ніби вичерпує анонсований зміст. Та викликані з минулого події й епізоди розштовхують одне одного, намагаючись зайняти своє місце в текстовому втіленні. І протистояти їм дуже важко. Надто – двом моментам, що вхопили пам'ять у цупкі емоційні лещата і висувують своєрідний ультиматум про те, щоб розповідь про них обов'язково включити в текст.

Один з таких моментів стосується того, як Анатолій Олексійович залишав посаду ректора університету. За укладеним з Міністерством освіти і науки України контрактом він ще рік мав виконувати обов'язки очільника навчального закладу. Однак він прийняв рішення звільнити дорогу речникам наступного покоління. Для того, щоб вчасно зійти з владного п'єдесталу також потрібні особлива майстерність, філософська витримка і звичайна людська гідність. Що й цим кроком продемонстрував Анатолій Олексійович.

Другий з тих моментів, що не дозволив зупинити текстовий плін, має певне містичне забарвлення. У грудні 2007 року я пе-

ребував у закордонному відрядженні. Зв'язок з колегами і рідними був призупинений (про роумінг тоді й не думалось). У ніч з 20 на 21 грудня до мене уві сні прийшов Анатолій Олексійович. На жаль, не вдалося запам'ятати нюансів цього позасвідомого епізоду. Пригадується лише, що в нас була якась розмова. Зміст її зрадлива пам'ять не зберегла. Лише після повернення до Кам'янця-Подільського я дізнався про смерть Анатолія Олексійовича. Ось у такий дивний спосіб наші стежки ще раз перетнулися.

Отримано 16.08.2016 р.

Анатолій Гуменюк,
*кандидат історичних наук, доцент
(м. Кам'янець-Подільський)*

АНАТОЛІЙ ОЛЕКСІЙОВИЧ КОПИЛОВ: З НАГОДИ 80-ТИХ РОКОВИН ВІД ДНЯ НАРОДЖЕННЯ

Складно дати побіжну оцінку результатів діяльності і заслуг А.О. Копилова перед історичним факультетом, Кам'янець-Подільським університетом та перед містом Кам'янець-Подільським, оскільки півстоліття його діяльності були тісно пов'язані з ними. У роздумах про місце цієї людини у житті університету та тих, хто працює чи навчається у ньому, про власні враження від багаторічного спілкування з А.О. Копиловим хотілося б уникнути стандартних формулювань та чергового переказу його біографії. Хотілося б згадати непересічність талантів А.О. Копилова як людини, з якою пов'язана ціла епоха з життя нашого навчального закладу. Певен, що у всіх, кого доля на життєвій, професійній та творчій ниві звела з Анатолієм Олексійовичем, залишилися яскраві та теплі спогади про нього. Кожному є що згадати про нього не лише як про діяльного і цілеспрямованого керівника вузу, але й про його блискучі людські якості, вміння викликати симпатію та довіру до себе. На своїй посаді він досяг вершин професійної майстерності у якості лідера викладацького та студентського колективів. Біля ректорського керма А.О. Копилов знаходився майже чверть століття – найдовше з усіх керівників нашого вищого навчального закладу. Саме у ці роки блискуче розкрився його талант керівника, наставника, організатора, науковця.

Колектив сучасного університету значним чином сформований ще за часів Кам'янець-Подільського педагогічного інституту імені В.П. Затонського і завдячує початком своєї науково-педагогічної діяльності кадровому підбору, здійснюваному А.О. Копиловим. Саме він був першим, хто приймав рішення щодо працевлаштування майбутніх викладачів. Відтак вони можуть з певністю підтвердити неупередженість і об'єктивність ректора у процесі формування та розвитку професорсько-викладацького колективу, де головним критерієм були рівень професійності й компетентності працівника вищої школи. За висловом колишнього проректора з навчальної роботи І.Й. Козака, А.О. Копилов – особистість об'єктивно практична з природнім забарвленням допустимої суб'єктивності.

Історія замовчує, яких зусиль коштувало А.О. Копилову у добу його ректорства перетворення Кам'янець-Подільського педагогічного інституту із заштатного провінційного вишу на соціально-науково-педагогічний заклад, авторитетність якого неодноразово підтверджувалася високими оцінками на державному та професійному рівні. Це, безумовно, яскрава та захоплююча історія, яка ще заслуговує на увагу дослідників. Але беззаперечним є визначальний внесок у цю трансформацію, зроблений персонально А.О. Копиловим і створеним за його безпосередньої участі колективом нашого вищого навчального закладу. Слід пам'ятати, хоча б, що саме в останні роки його ректорства Кам'янець-Подільський педагогічний інститут перетворився в університет, спочатку – державний педагогічний. Спогади та міркування сучасників засвідчують, що він був таким керівником, якого не час підганяє, а таким, який прагне випередити час.

Окремо слід згадати засади, на яких ґрунтувалася керівна діяльність декана, проректора і ректора А.О. Копилова. В основі його позиції була відсутність демонстративного диктату, нав'язування владних рішень у взаєминах з викладацьким та студентським колективом. Він керувався переважно виробничою, тобто навчально-науковою доцільністю, та досягненням консенсусу з принципових питань. Тому серед напрямків керівної роботи А.О. Копилова можна назвати створення в колективі атмосфери довіри і відвертості. Він сам заохочував атмосферу доступності для спілкування з відвідувачами ректорату. Звідси – необмеженість прийому відвідувачів, будь-то співпрацівник, студент чи стороння особа. Усвідомлення того, що регламентація прийому може невідворотно ускладнити справу відвідувача спонукала його до відмови від зайвого формалізму. Максимум уваги до проблем оточуючих виявлявся у щирій співучасті до інвалідів, сиріт, багатодітних та людей, що опинилися у складних умовах і потребують допомоги.

Свідченням людяності та гуманності у стосунках з членами колективу є бережне ставлення до кадрів, до скорочень за посадами або за віком. Найяскравіше це виявлялося за екстремальних обставин, у які потрапляв будь-хто з членів колективу – тоді ректор безпосередньо контролював хід допомоги.

Сукупність якісних властивостей характеру діяльності А.О. Копилова як особистості і як керівника характеризується його власним життєвим кредо, яке він не лише декларував, але впродовж усього життя дотримувався: «Роби людям добро».

На період ректорства А.О. Копилова припали вікопомні події розпаду СРСР і утворення незалежної України. Ці події створили нові перспективи розвитку педагогічного інституту, очолюваного А.О. Копиловим. Він доклав багато зусиль до того, щоб перетворити інститут у навчальний заклад європейського зразка з українським обличчям. Тобто, процес набуття ознак національного вишу відбувся не у момент отримання Кам'янець-Подільським державним університетом цього офіційного статусу в січні 2008 року, а розпочався значно раніше і, безсумнівно роль в успішності цього процесу А.О. Копилова була однією з центральних. На зорі української не-

залежності він був фундатором багатьох прогресивних змін. З часу проголошення незалежної Української держави за ініціативою ректора було створено новий факультет, відкрито 11 нових спеціальностей, переведено на державну, українську мову навчання всі факультети, запроваджено численні педагогічні та наукові інновації.

Анатолій Олексійович у ту переломну добу, на відміну від багатьох, не переживав ейфорії, а прозорливо усвідомлював неминучість труднощів, що постануть перед молодою державою. Тому складнощі і проблеми керівництва вишем у перше десятиліття незалежності йому довелося взяти на свої плечі і поступово, методично їх вирішувати. Йому вдалося зберегти науково-педагогічні кадри й навчально-матеріальну базу інституту кинутого по-суті державою напризволяще. Важко оцінити, яких зусиль йому коштував вихід із катастрофічної ситуації.

Із вдячністю згадують численні вихованці професора А.О. Копилова із кількох поколінь студентів історичного факультету Кам'янець-Подільського вищу його блискучу викладацьку і виховну роботу, котра завжди була гармонійним поєднанням вимогливості і гуманності. Тому колишні випускники, від академіків і генералів до пересічних працівників освіти, з вдячністю і повагою його згадують професійну та життєву мудрість, якою з ними ділився ректор, викладач, педагог і просто старший авторитетний наставник А.О. Копилов.

Його життя і діяльність стали взірцем, який слугує за життєвий дороговказ для не лише тих, хто довго і тісно співпрацював з Анатолієм Олексійовичем, але й для прийдешніх поколінь викладачів, співробітників і студентів Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

Отримано 20.06.2016 р.

Олександр Завальнюк,
*доктор історичних наук, професор,
академік АНВО (м. Кам'янець-Подільський)*

НАУКОВА СПІВПРАЦЯ З ПРОФЕСОРОМ А. КОПИЛОВИМ (до 80-річчя вченого і наставника)

У своїх зовнішніх проявах абстрактне людське життя немов спалах у космосі – було і не стало, фіксується лише початком і кінцем, певний час пульсуючи інформаційними згустками у пам'яті дорогих і близьких людей. Але після втрати людини, як і загибелі яскравої, енергетично насиченої космічної зорі, ще певний час у вужчому чи ширшому суспільному просторі відчувається вплив тих змістовних духовно-енергетичних хвиль, які свого часу виїшли від уже не суцього людського суб'єкта. Вони нагадують про нього, часто зігрівають душі живих, дають предметний урок сутнісного зв'язку з ним, а відштовхуючись від цього, вибудовувати свою подальшу траєкторію руху-життя, з вдячністю згадуючи про того, хто більш-менш тривалий час, з погляду тягlostі його фізіологічного і суспільного існування, був серед нас, зігривав своєю потужною енергетикою, невсипною шляхетною увагою, вчив сво-

їм прикладом успішно розв'язувати різноманітні життєві і професійні завдання, бути для інших благодатним джерелом Світла, Добра, Розуму, справжніх вчинків в ім'я Людини.

Такі міркування приходять у зв'язку з 80-річним ювілеєм Анатолія Олексійовича Копилова, освітянина, науковця, організатора від Бога, чуйної і порядної людини, яка упродовж майже чверть століття органічно була в центрі колективного життя, очолюючи добре відомий не лише у західному регіоні, але й в республіці загалом Кам'янець-Подільський державний педагогічний інститут / університет, що був попередником нинішнього національного класичного університету, якому присвоєно ім'я видатного українського діяча, вченого, державного, церковного і громадського діяча Івана Огієнка. З одного боку, усвідомлюєш масштаби особистісної втрати, її прикру передчасність і, на жаль, незворотність, а з іншого, відчуваєш опосередкований зв'язок з цією величавою, неординарною особистістю, тими вагомими, невичерпно актуальними державно-освітніми справами, яким він присвятив усього себе без застережень чи якихось попередніх умов і які у більш-менш видозмінених формах і змістовному наповненні стосуються сучасного життя колективу вишу.

Хочу коротко поділитися інформацією про свою наукову співпрацю з ученим упродовж середини – другої половини 1990-х років, коли мені довелося перейти на більш вищий рівень своєї професійної біографії, наполегливо освоювати його. Ставши у квітні 1993 р. деканом історичного факультету, відразу взявся за виконання своєї передвибірної програми, схваленої факультетською вченою радою і ректором вишу, присутнім на тому незабутньому засіданні. Одним із її пунктів було заснування і щорічний випуск у світ «Наукових праць історичного факультету Кам'янець-Подільського державного педагогічного інституту» (по суті, збірки статей) як відновлених і модернізованих в умовах державної незалежності України колишніх наукових записок вишу, видання яких припинилося у першій половині 1960-х рр. з політичних мотивів. «Наукові праці» мали представляти різні галузі історичної науки, свідчити про зростання наукового рівня істориків, розширення і поглиблення тематики досліджень, нарешті, стати загальним визнаним доробком професорсько-викладацького колективу нашого навчального підрозділу, який мав у тодішньому (у теперішньому також) вишівському рейтингу найвищий науковий індекс.

Беручись за цю складну, повну непередбачуваностей роботу, довелося зі своїм шефом, а не проректором з наукової роботи, накреслити кілька сутнісних пунктів плану підготовки збірки: 1. Укласти склад редколегії (головою погодили доктора історичних наук, професора, завідуючого кафедри всесвітньої історії М.Г. Кукурудзяка, заступником – нашого наймолодшого, але дуже продуктивного в дослідженні історії України доктора історичних наук В.С. Степанкова. Членом редколегії погодився бути і сам ректор). 2. Відмовитися від тезового викладу матеріалу, до чого абсолютна більшість науковців звикаєся упродовж 1970-1980-х рр. (опублікувати статтю у центральних науково-періодичних виданнях, а регіональних просто не існувало, нагадувало подвиг і дода-

вало шарму до портрету вченого). 3. Авторські статті обов'язково повинні мати науковий апарат, за структурою повністю відповідати тим, що друкувалися у столичних наукових журналах, передусім «Українському історичному журналі» (з кінця 1993 р. його редакцією очолював новий директор Інституту історії України, найкращий за всю історію діяльності нашого закладу випускник – доктор історичних наук, академік В.А. Смолій), «Віснику Київського університету імені Тараса Шевченка. Історія», міжвишівських тематичних наукових збірниках (Харківський і Львівський університети) тощо. 3. Подані матеріали повинні були пройти рецензування і редагування, аби уникнути можливих непорозумінь. 4. Зайнятися пошуком дефіцитного як на той час друкарського паперу, спонсорів для розрахунку з видавцями (виш державою недофінансовувався).

Робота тривала кілька років. Знайшлися спонсори. Через відсутність комп'ютерної техніки, доводилося передруковувати відредаговані матеріали на пишучій машинці і лише після того передавати їх видавничо-поліграфічному підприємству «Апостроф», де роботу розпочинали з комп'ютерного набору тексту. 1995-го я зміг покласти на стіл ректору перший том «Наукових праць історичного факультету», який був надрукований на не зовсім гарному газетному папері і нараховував 264 сторінки. 3-поміж 26 статей, які увійшли до змісту цього тому, виділялася ректорська – «Переселення болгар на українські землі у XIV-XIX століттях» (с.93-105). А далі видання «Наукових праць» лише вдосконалювалося – з'явилися 2-й, 3-й, а за ними – 4-й, 5-й та інші томи. Сьогодні їх видано вже 25, причому набагато об'ємніші, ніж перші (по 450, 500 і більше сторінок), на білому папері, у твердих палітурках, з більш досконалим дизайном.

Крім цих збірників наукових праць, ми започаткували й іменні – присвячені нашим колегам, які відзначали ювілейні дні народження. Першим вшанували доктора історичних наук, професора Л.А. Коваленка до 90-річчя від дня народження (помер у 1985 р.), другим – доктор історичних наук, професора М.Г. Кукурудзяка. Щодо останнього, то виникли дискусії – чи варто присвячувати наукові збірники вченим у їх 60-ліття. Обмірковуючи це питання з А.О. Копиловим, ми взяли до уваги той прикрий факт, що середній вік життя чоловіків в Україні тоді не перевищував 62-63 роки. Знайдений компроміс був дуже доречний, бо, як засвідчило близьке майбутнє, Микола Григорович, якому подарували розкішний як для того часу іменний науковий збірник «Творчі вершини вченого» обсягом 352 сторінки, прожив лише 61 рік і неповних 4 місяці... А далі були й інші ювілейні видання – присвячені доктору юридичних наук, професору П.Ф. Щербині, доктору історичних наук, професору І.І. Винокуру, які на стадії підготовки без вагань підтримав наш ректор.

1998 року університет відзначав своє 80-річчя. Було проведено низку загальних яскравих, незабутніх заходів, ініціатором яких був Анатолій Олексійович. Ще на стадії їх планування і неодноразового обговорення в кабінеті керівника закладу я запропонував підготувати ювілейне видання про наш виш. До цієї ідеї довелося повертатися кілька разів, врешті-решт шеф погодився з нею при умові, що авторський колектив (ректор, проректори, декани та інші) вра-

хує скромне фінансове становище вишу і підготує невелике за обсягом видання (не більше 4 друкованих аркушів). Концепцію і зміст майбутньої праці розробляли удвох. Після відповідного затвердження довелося напружувати авторів, які через зайнятість (влітку проводилася гаряча вступна кампанія) не встигаличасно виконати взяті на себе зобов'язання. Тоді почали проводити засідання авторської групи, де кожен відчитувався про зроблене і заявляв про крайні терміни виготовлення своїх текстів. Траплялися і курйози: окремі затверджені виконавці передоручали своє авторство, а нові приходили до архіваріуса закладу з проханням показати їм готову історію їхнього факультету. Владною рукою редколегії навіть порядок, тексти були підготовлені. Зрештою, у вересні заплановане виконали в цілому. Залишилася передмова, над якою мав працювати ректор. З часом у нього було не густо. І все ж, запрошував мене до себе у кабінет, зачитував окремі фрагменти, яким тут же належало дати експрес-оцінку. Мене приємно вразили рядки про заснування у 1918 р. нашого університету, які потім автор залишив у тексті без змін (йшлося про невеличку, але яскраву і привабливу зорю, якою автор бачив тодішній державний український університет, заснований передовою українською інтелігенцією в умовах далекоглядної освітньої політики). Цікаво, що це історико-довідкове видання працівники друкарні з Коломиї Івано-Франківської області, де воно друкувалося, доставили в університет лише 22 жовтня 1998 р., в день його ювілею, якраз після закінчення урочистої частини програми святкування. Пам'ятаю чарівну посмішку на обличчі Анатолія Олексійовича, якою він благословив вручення отриманих примірників нашим поважним гостям. Але перед цим він погортав зшиток, перевіряючи чи не має якихось погрішностей.

Того ж року, після тривалих консультацій у кабінеті ректора, було погоджено заснування ще одного факультетського наукового збірника – «Освіта, наука і культура на Поділлі». Дискусій з приводу доцільності його заснування не виникало – мої обґрунтування були прийняті відразу, назва сподобалася, але фінансувати це видання шеф не брався з відомих причин. Довелося знову шукати спонсорів. На цей раз питання вирішувалося значно складніше, ніж кілька років тому. І все ж, збірник вийшов у світ. Його відкрив виступ А.О. Копилова на презентації Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету, яка відбулася 22 жовтня 1997 року (його опублікували без змін). Перший том нараховував 232 сторінки. Статті стосувалися різних питань історії освіти, церкви, окремих навчальних закладів, освітніх, культурних і духовних діячів Подільського регіону XVIII–XX ст. Одну із них було присвячено ректору Кам'янець-Подільського державного учительського / педагогічного інституту І.С. Зеленюку. Її підготував діючий ректор. На жаль, через відсутність фінансування наступний том цієї збірки вийшов аж у 2002 р., і з того часу є щорічним виданням (в окремі роки виходило навіть по два томи). На цей час світ побачили 22 томи, більш об'ємні, ніж перший, переважно у твердих палітурках (первісток мав м'які), з вишуканим дизайном (для прикладу, т.14 вже нараховував 528 сторінок, т.15 – 496, т.16 – 608 і т.д.).

Видання полюбилося як на Хмельниччині, так і в інших регіонах України, звідки надходять цікаві авторські матеріали для друку.

Крім вирішення зазначених загальних наукових проєктів, у яких брали участь десятки науковців, мені пощастило тісно спілкуватися з А.О. Копиловим у творенні наших спільних праць. Причому, якщо при підготовці згаданих збірників я спілкувався просто з відомим керівником, організатором і вченим, якому надзвичайно імпонувало все, що стосувалося зусиль зі зміцнення авторитету вишу у теперішньому часі і дальшим успішним поступом очолюваного ним вишу, то, працюючи з ним як з авторитетним і ведучим співавтором, довелося пізнати метра з набагато цікавішого боку – його багатого і різноманітного наукового світогляду, конкретно-історичного і теоретичного мислення, неординарних ідей, переконливе обстоювання власних позицій, нарешті, персональної «наукової кухні». Спочатку професор залучав мене до негласного рецензування своїх праць з історії України (сам же спеціалізувався з питань всесвітньої історії) у 1992-1995 рр. Це стосувалося періоду новітніх визвольних змагань в нашому регіоні, переважно їх джерелознавчого аспекту, і національного відродження у 1918-1920 рр. Потім несподівано пролунало запрошення об'єднати наші зусилля для підготовки ґрунтового матеріалу про роль Івана Огієнка у заснуванні Кам'янець-Подільського державного українського університету (у Анатолій Олексійовича 1992 року була опублікована перша в Україні стаття про цього діяча на посаді ректора вишу. У моєму доробку значилася свіжа публікація «І. Огієнко і Кам'янець-Подільський державний український університет (1918-1920 рр.)»). Тож спільний проєкт видавався цілком природним і логічним. Основне завдання полягало в тому, щоб, підсиливши наші джерельні та історіографічні напрацювання, розлого з'ясувати місце і роль українського вченого в університетотворенні на Поділлі у вужчому часовому проміжку – з квітня по жовтень 1918 р. На перший погляд, проєкт був нескладний. Утім, як з'ясувалося трохи згодом, А.О. Копилов ознайомився із свіжими працями з історіографії Української революції 1917-1921 рр. (двома капітальними монографіями В.Ф. Соддатенка) і засипав мене запитаннями, на частину з яких у мене не було готових відповідей. До того ж він постійно знайомився з кожним числом «Українського історичного журналу», де переважно академічні історики друкували свої ґрунтовні новинки, зокрема присвячені тому ж періодові вітчизняної історії. Тож довелося попрацювати набагато ширше над відтворенням історичного фону тієї доби, що у підсумку сприяло більш рельєфному висвітленню основних складових досліджуваної теми. Звівши воєдино напрацювання шефа, свої і додавши до них свіжий матеріал, отримав робочий проєкт статті, який потім ретельно допрацьовували вдвох. «Спільні засідання» проводили двічі чи тричі, засиджувалися довго. Одного разу, коли Анатолій Олексійович трохи прихворів, довелося на його вимогу йти до нього додому і звітуватися щодо усунення раніш зроблених ним зауважень. Після внесених правок (шеф робив їх власноручно) з'явився оста-

точний варіант, який надіслали редколегії свіжозаснованого наукового часопису «Дивокрай. Хмельниччина», де його і опублікували без змін того ж року¹.

На цьому історія з нашим першим спільним проектом не завершилася. Якось приймаючи гостей з Краківської педагогічної академії, А.О. Копилов показав їм підготовлений до друку текст нашої статті, чим несподівано зацікавив польських науковців (їм імпонувало те, що, як ми встановили, до заснування і відкриття університету у Кам'янці-Подільському була причетна місцева польська громада, її визначні представники). Гості попросили один примірник для використання у своїй науковій роботі. Та яким було наше здивування, коли наступного року, незадовго до 60-ліття від дня народження Анатолія Олексійовича, нам надійшла бандероль з примірником наукових записок Краківського відділу Польської Академії наук, у якому була розміщена та сама наша стаття, перекладена польською мовою. Поляки виявили повагу до українських авторів, ввівши до свого наукового простору їхню працю з історії України².

Розмірковуючи над цим важливим фактом нашої співпраці, вирішили взятися за підготовку більш масштабної і змістовної статті (2 друкованих аркуші), присвяченої 80-річчю заснування нашого вишу. Виробили розгалужений план багатоаспектної розвідки. Приступили до опрацювання історіографічного доробку. Знову довелося завітати до Державного архіву нашої області, у якому розміщувалися дуже цінний фонд «Кам'янець-Подільський державний український університет» і не менш важливий з погляду накопиченого біжучого матеріалу про цей виш дуже багатий комплект української періодики, яка виходила у нашому місті в 1918-1920 рр. Але робота над цим проектом не раз переривалася, оскільки на кожного із співавторів лягали дуже відповідальні завдання з підготовки до відзначення ювілею (від обласної державної адміністрації була попередня інформація, що на 22 жовтня 1998 р. для участі в урочистостях до нас збирається віце-прем'єр-міністр уряду України з гуманітарних питань В.А. Смолій). Зійшлися на думці, що було б дуже доречно аби до цієї події вийшла велика столична ювілейна публікація, утім, зваживши наші можливості і врахувавши обмаль часу, дійшли висновку, що у запланованому обсязі її виконати до літа 1998 р. не вдасться. Скорочувати запланований обсяг не захотіли, тож термін підготовки вимушено перенесли. Аби про наш ювілей краще знали якомога більше земляків, у першу чергу багатотисячна армія випускників, вирішили підготувати розлогу статтю (0,5 авторського аркуша) для розміщення її у популярній місцевій газеті «Подільчанин». Вона з'явилася 16 жовтня³, за 6 днів до великої університетської події.

З весни 1999 р. ми активізувалися. Анатолій Олексійович невідомими мені каналами розшукав кілька зарубіжних українських публікацій, у яких йшлося про наш заклад у 1918-1921 рр., на короткий час передавав їх мені для ознайомлення. Одна стаття виявилася англomовною. Довелося дещо загальмувати через її переклад знавцями мови. Але це не суттєво вплинуло на нашу роботу. Коли рукописний текст перетворився на машинописний,

мій співавтор взяв його на опрацювання. Згодом зустрілися в його кабінеті, де на великому столі для засідань розклали матеріали за блоками. На полях завершеного матеріалу значилися більше десятка його різних поміток. Як вже наголошувалося в матеріалі, присвяченому Анатолію Олексійовичу у 2011 р., «щоб перекопати мого співавтора, приносив з собою різну літературу, витяги з архівних справ, періодичних видань, зачитував їх. У переважній більшості випадків мої аргументи спрацьовували, у кількох довелося текст скорочувати»⁴. В результаті залишилися два спірні моменти, над якими треба було ще попрацювати. А через кілька тижнів наш спільний опус заадресували редакції «Українського історичного журналу». Вердикту чекали майже два місяці. В рецензії було зроблено кілька незначних зауважень. Їх ми усунули упродовж лічених днів, і з переможним настроєм знову відправили до столиці. А вже у вересні з'явилася перша частина статті «Кам'янець-Подільський державний український університет: від ідеї створення до ліквідації» (1918-1921 рр.)⁵. Наступні ми побачили через два місяці⁶. Згодом дещо скорочений варіант статті вмістила університетська багатотиражка «Студентський меридіан»⁷. Настрій авторів був по-справжньому святковий, адже тепер вся українська науково-історична спільнота, яка постійно черпала новинки з «Українського історичного журналу», отримала добротний, цілісний науковий сюжет, який уперше ґрунтовно розповідав про один із найбільш успішних громадських і державних освітніх проектів, реалізований в роки революційного національного відродження. Ми обґрунтували пріоритетне значення тодішнього університетського закладу для загалом успішної підготовки кадрів національної інтелігенції в ім'я кращого, європейського майбутнього молодой нації та української держави, безпідставно наполягали на існуванні історичного зв'язку з ним теперішнього закладу у Кам'янці-Подільському. Звісно, не всі з останнім твердженням відразу погодилися. Так, лише на початку 2003 р. вдалося переконати у цьому керівництво Міністерства освіти і науки України, яке оперативно зробило відповідне подання до українського уряду, після чого у березні того ж року було ухвалено рішення Кабінету міністрів України про зміну статусу нашого педагогічного університету на класичний (відновлювалася історична справедливість, на якій наполягали автори зазначеної статті).

Зазначена розвідка і дотепер є найбільш ґрунтовною з тих праць, що безпосередньо присвячені цій національній вищій школі, використовується багатьма вченими, які досліджують історію освіти в Україні, виконують докторські чи кандидатські дисертації. Через 5 років, коли ми готувалися відзначати 85-річчя заснування університету, ця стаття із деякими змінами увійшла до найбільшого, фундаментального видання про виш-ювіляр – монографії «Кам'янець-Подільський державний університет: минуле і сьогодення»⁸, а її найбільш вагомі складові надалі використовувалися при підготовці серії із 10 книг-нарисів про історію теперішнього закладу⁹. На жаль, через різні причини і досі не вдалося підготувати та видати спеціальне монографічне дослідження, приурочене цьо-

му українському вишеві, який був єдиним державним вищим навчальним закладом, що існував до кінця функціонування органів Української Народної Республіки на рідних теренах і намагався виконувати покладені на нього завдання. Очевидно, цей проєкт варто виконати до 100-ліття від часу заснування цього університету.

Дещо раніше Анатолій Олексійович зацікавився питанням українсько-польських стосунків у 1919-1920 рр., багато читав, дискутував, опублікував кілька одноосібних наукових праць. Не маючи достатньо часу для поглиблення різних аспектів дослідження з цієї проблематики, він залучив до цього свого співавтора з освітньої проблематики. В результаті наших спільних зусиль було підготовлено доповідь про польсько-українську бойову діяльність на антибільшовицькому фронті у 1920 р. для міжнародної наукової конференції «Поляки на Хмельниччині: погляд крізь віки», яка відбулася в обласному центрі у червні 1999 р. Тоді ж її і опублікували¹⁰. Планували видати серію наукових статей про державну та військову діяльність Симона Петлюри у 1917-1920 рр., його співпрацю з Юзефом Пілсудським (останній аспект ми встигли висвітлити, але, як з'ясувалося у підсумку, аналогічну статтю тоді опублікувала одна із київських дослідниць). Вирішили взяти паузу. У жовтні 1999 р. я отримав від ректора півторамісячну відпустку для роботи у центральних державних архівах з метою підготовки докторської дисертації і намагався якомога повніше використати надану мені можливість попрацювати з архівними джерелами в столиці. А.О. Копилов працював одноосібно і встиг опублікувати одну із раніш намічених робіт (вона стосувалася зовнішньої політики С. Петлюри)¹¹. Надалі до цього проєкту не поверталися.

Наукова співпраця з моїм колишнім улюбленим викладачем і деканом, який став відомим вченим-славистом і талановитим ректором, становить одну із сторінок наших біографій. Важливою передумовою цього стала незалежна Україна, до різноманітних питань історії якої у нього пробудився великий науковий інтерес, а найбільше до становлення і функціонування Кам'янець-Подільського державного українського університету, що був результатом і водночас опорою національного відродження країни. Зближення і спільне виконання різних наукових проєктів дали мені, 42-48 річному науково-педагогічному працівникові, чимало цінних і корисних уроків для подальшої наукової роботи. Передусім це стосувалося вміння якісно організувати її і оперативно виконувати взяті на себе відповідні деканські зобов'язання, не відкладаючи у «довгий ящик» справу, яку афішував і на результати якої з нетерпінням чекали у колективі. Спілкування з шефом у «живому» чи телефонному форматі щодо виконання різних наукових проєктів надзвичайно дисциплінувало, посилювало відповідальність, не дозволяло розслаблятися, давати необґрунтовані обіцянки, привичало бути завжди готовим відповісти на низку його контролюючих запитань. Спільна робота над текстами наших статей давала змогу зблизька побачити механізм творчого мислення вченого-історика, який упродовж десятиліть накопичив великий досвід власної науково-дослідної праці і мав визнані в історіографії дослідження, сприяла розвитку мого іс-

торичного світогляду, вдосконаленню методики пошуку, шліфуванню різних положень тощо. В особі Анатолія Олексійовича отримав поважного експерта своїх думок, тверджень і висновків, завдяки йому набув першого досвіду міжнародних публікацій, у нових історичних умовах «достукався» до престижного «Українського історичного журналу», співпрацю з яким розпочав ще 1979 року, був «впізнаваний» у деяких високих кабінетах, куди потрапляв разом зі своїм шефом. Ті роки згадуються з особливою зворушливістю. А багатогранний, наповнений світлими, теплими кольорами образ людини, з якою, у міру своїх можливостей, разом творив не лише певні освітні, а й наукові справи, залишається для мене незмінно дорогим, привабливим, піднесено-монументальним. Постійним нагадуванням про нього є, зокрема, низка виданих збірників наукових праць з історії, наші спільні дослідження, а також безмежна і вдячна людська пам'ять, яка завжди зі мною.

Примітки:

1. Завальнюк О.М. Дітище Івана Огієнка / О.М. Завальнюк, А.О. Копилов // Дивокрай: Науково-красознавчий альманах. – Хмельницький, 1995. – Вип. 1. – С. 82-89.
2. Kopylov A. Starania o otwarcie uniwerytetu panstwo weqow Kamiencu Podolskim w 1918 roku / A. Kopylov, O. Zavalniuk // Studia historyczne: Kwartalnik. R. XXXIX. Zeszyt 3 (154). – Krakow : Secesia, 1996. – S. 341-356.
3. Копилов А.О. Педуніверситету – 80! / А.О. Копилов, О.М. Завальнюк // Подолянин. – Кам'янець-Подільський, 1998, 16 жовтня.
4. Копилов А.О. Кам'янець-Подільський державний український університет: від ідеї створення до ліквідації (1917-1921 рр.) / А.О. Копилов, О.М. Завальнюк // Укр. іст. журн. – 1999. – №4. – С. 41-50.
5. Копилов А.О. Кам'янець-Подільський державний український університет: від ідеї створення до ліквідації (1917-1921 рр.) (продовження) / А.О. Копилов, О.М. Завальнюк // Укр. іст. журн. – 1999. – №5. – С. 26-36.
6. Завальнюк О.М. Професор А.О.Копилов: на службі освіті, науці й людям (спогади учня й колеги) / О.М. Завальнюк // Анатолій Олексійович Копилов: Особистість у вимірі епохи: Дослідження. Спогади. Документи. Бібліографія. – Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2011. – С. 54.
7. Копилов А.О. Кам'янець-Подільський державний український університет: від ідеї заснування до ліквідації (1917-1921 рр.) / А.О. Копилов, О.М. Завальнюк // Студентський меридіан. – Кам'янець-Подільський, 1999, 20 жовтня, 17 листопада, 23 грудня; 2000, 1 березня.
8. Кам'янець-Подільський державний університет: минуле і сьогодення. – Кам'янець-Подільський : Оіум, 2003. – 408 с.: іл.
9. Завальнюк О.М. Кам'янець-Подільський державний університет (1918-2003 рр.). Історичний нарис / О.М. Завальнюк, О.Б. Комарніцький. – Кам'янець-Подільський : Абетка-НОВА, 2003. – 108 с.; Він же. Кам'янець-Подільський державний університет (1918-2004 рр.). Історичний нарис / О.М. Завальнюк, О.Б. Комарніцький. – Кам'янець-Подільський : Абетка-НОВА, 2004. – 120 с.; Він же. Кам'янець-Подільський державний університет (1918-2005 рр.) / О.М. Завальнюк, О.Б. Комарніцький. – Кам'янець-Подільський : Абетка-НОВА, 2005. – 172 с. та ін.
10. Копилов А.О. Союзницькі дії польсько-українських військ на Поділлі у 1920 р. / А.О. Копилов, О.М. Завальнюк // Поляки на Хмельниччині: погляд крізь віки : збірник наукових праць за мате-

ріалами Міжнародної наукової конференції (23-24 червня 1999 р.). – Хмельницький : Поділля, 1999. – С. 275-282.

11. Копилов А.О. Зовнішня політика С.В. Петлюри: прорахунки та упущені можливості (актуальна точка зору) / А.О. Копилов // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету: Історичні науки. – Кам'янець-Подільський, 1999. – Т. 3(5). – С. 302-306.

Отримано 03.07.2016 р.

Іван Конет,

*доктор фізико-математичних наук, професор,
заслужений діяч науки і техніки України,
проректор з наукової роботи (м. Кам'янець-Подільський)*

ВИДАТНИЙ РЕКТОР

У 1973 р. після закінчення математичного факультету Чернівецького державного університету я отримав призначення на посаду вчителя математики і фізики Баришської СШ Бучацького району Тернопільської області й працював учителем до 31 грудня 1975 року.

Восени 1975 року на кафедрі математики Кам'янець-Подільського державного педінституту з'явилася вакансія на посаду асистента кафедри. Перебуваючи в Чернівецькому державному університеті завідувач кафедри математики, кандидат фізико-математичних наук, доцент Годич В.І., звернувся до декана математичного факультету, кандидата фізико-математичних наук, доцента Крехівського В.В. з проханням запропонувати когось із випускників факультету на цю посаду. Володимир Васильович рекомендував мене. Василь Іванович написав мені листа і я погодився на переїзд до Кам'янця-Подільського. У той час відпрацювати після закінчення ВНЗ потрібно було не менше 3 років. У зв'язку з цим у січні 1976 року Міністерство освіти УРСР змінило моє призначення вчителем і призначило на посаду асистента кафедри математики Кам'янець-Подільського державного педагогічного інституту. З лютого 1976 року я почав працювати в інституті й тоді вперше побачив Анатолія Олексійовича Копилова – проректора з наукової роботи. У липні 1977 року він став ректором інституту.

Перша важлива подія в моєму житті за безпосередньої участі Анатолія Олексійовича відбулася в 1979 році, коли він підписав моє направлення до цільової аспірантури Київського державного педагогічного інституту ім. О.М. Горького. Виявилось, що на одне місце тоді було 7 претендентів і мене за результатами співбесіди (я мав 3 публікації) зарахували на заочну форму навчання. Моїм керівником було призначено ректора інституту, доктора фізико-математичних наук, професора Шкіля М.І. У грудні 1979 року я звітував Миколі Івановичу про те, що зроблено за 3 місяці навчання. Вислухавши мене, він сказав, що не пам'ятає випадку, щоб хтось з аспірантів-заочників захистився з математики. І додав: «Їдьте додому, а я подумаю, що робити». У січні 1980 року мене було переведено на стаціонарну форму навчання в аспірантурі.

Спілкуючись з Миколою Івановичем, я увесь час відчував, що в нього особливе ставлення до представників Кам'янець-

Подільського педінституту. Усе стало зрозумілим після того, коли виявилось, що Анатолій Олексійович і Микола Іванович не просто колеги-ректори, але й щирі друзі. Ця дружба ректорів для мене відіграла надзвичайно велику роль, оскільки Микола Іванович увесь час тримав у полі зору мою роботу над дисертацією. Саме завдяки такій опіці у червні 1982 року я поклав на стіл Микола Івановичу переплетений примірник дисертації (термін закінчення аспірантури 30 листопада 1982 р.). Оскільки спецради в Київському педінституті не було, то захист дисертації відбувся в червні 1983 року в Інституті математики АН УРСР.

У січні 1983 року я повернувся до Кам'янець-Подільського педагогічного інституту і працюю тут до цього часу.

Друга важлива подія в моєму житті за безпосередньої участі Анатолія Олексійовича відбулася в грудні 1995 року, коли на засіданні вченої ради інституту під його головуванням було затверджено тему моєї докторської дисертації. Я довго не міг відважитися на цей крок, але мене до цього активно підштовхували проректори Гнатюк В.О. і Філінюк А.Г. Пізніше з'ясувалося, що крок був правильним, бо в листопаді 2008 року я захистив дисертацію на здобуття наукового ступеня доктора фізико-математичних наук. Анатолій Олексійович увесь час цікавився станом моїх дисертаційних справ, радив інтенсифікувати процес, сприяв фінансово в опублікуванні 2 моїх монографій, одна з яких була видана в Києві (1998 р.), а друга – в Чернівцях (2001 р.).

Третя важлива подія в моєму житті за безпосередньої участі Анатолія Олексійовича відбулася в 1998 році, коли він підтримав моє обрання на посаду професора кафедри. У той час кандидати наук на професорську посаду практично не обиралися. 3-поміж працівників університету це були Степанков В.С. та Рибак І.В. Яке ж фантастичне відчуття потенціалу своїх викладачів було в ректора Копилова А.О., коли він ухвалював такі рішення, бо всі ми отримали атестати професорів.

За час навчання в аспірантурі в співавторстві з Миколою Івановичем Шкілем ми опублікували 4 статті (2 – в «Українському математичному журналі», 2 – в «Доповідах АН УРСР»). Оскільки Микола Іванович був ректором, то супровідні матеріали до статей візував заступник Міністра освіти Курило В.М., який до призначення на цю посаду працював проректором Чернівецького державного університету, прекрасно знав і з величезною повагою ставився до Анатолія Олексійовича, надавав усіляку підтримку Кам'янець-Подільському педінституту. Восени 1982 року зрозумівши, що я виходжу на захист, він поцікавився моїм подальшим працевлаштуванням, бо розглядалася також можливість залишитися на кафедрі вищої математики в Київському педінституті. Я сказав, що повертаюсь до Кам'янца-Подільського. І тоді Володимир Михайлович сказав, що мені надзвичайно пощастило в житті, бо я навчався у видатного ректора – Миколи Івановича Шкіля, а працюватиму під керівництвом видатного ректора – Анатолія Олексійовича Копилова.

У 2007 році відійшов у вічність Анатолій Олексійович Копилов – знаний історик, освітянин, керівник, наставник і вчи-

тель. Для мене він був і залишається видатним ректором і видатною людиною свого часу. І, мабуть, щасливим подарунком долі є те, що син Анатолія Олексійовича, наш теперішній ректор, професор Сергій Анатолійович Копилов у липні 2013 року запропонував мені посаду проректора з наукової роботи, яку свого часу обіймав незабутній Анатолій Олексійович.

Отримано 08.09.2016 р.

Віталій Лозовий,

доктор історичних наук, професор, провідний науковий співробітник Інституту стратегічних досліджень (м. Київ)

УЧАСТЬ АНАТОЛІЯ ОЛЕКСІЙОВИЧА КОПИЛОВА У МОЇЙ ДОЛІ

Ще з студентських часів пам'ятаю Анатолія Олексійовича Копилова – ректора Кам'янець-Подільського педагогічного інституту, а пізніше університету, відомого педагога, ученого-славіста, громадського діяча та організатора освіти і науки. Він вважав, що людина у сфері своєї діяльності повинна залишити по собі позитивний слід. І те, який слід ми залишимо, стане оцінкою нашої діяльності для нових поколінь. Хай ці спогади будуть виявом щирої поваги до Анатолія Олексійовича, людини, котра дала мені пугівку на роботу до вищої школи, уроки добра та життєвого досвіду.

Наша зустріч з Анатолієм Олексійовичем відбулася у 1999 році, саме тоді ректор шукав нового завідувача університетської бібліотеки. Перед тим я захистив кандидатську дисертацію і працював науковим співробітником Кам'янець-Подільського історичного музею-заповідника. Книги я любив, багато читав, особливо літературу гуманітарного змісту, брав участь у просвітницьких заходах і можливо це наштовхнуло ректора звернути увагу на мою особу при виборі нового очільника університетської бібліотеки. Анатолій Олексійович запросив мене у кабінет і після ґрунтовної розмови запропонував місце завідувача бібліотеки. Не всіма моя кандидатура сприймалася. У ректораті були різні думки. Один колега стверджував, що його дружина краща кандидатура на посаду завідувача бібліотеки. Незважаючи на такий «залізний» аргумент, Анатолій Олексійович рішення не змінив. Мене відразу надихнули його погляди і плани на університетської бібліотеки. Багато бібліотечних проєктів реалізувалися завдяки підтримці Анатолія Олексійовича.

Не маючи бібліотечної освіти, за його рекомендацією я переймав досвід роботи університетських бібліотек у Чернівцях та Львові, де вона була поставлена на високому рівні.

Частина бібліотечних працівників прийняла нового завідувача, м'яко кажучи, недоброзичливо. Деякі з них, які мали впливових родичів, що працювали в університеті, взагалі намагалися ігнорувати розпорядження завідувача. Але через деякий час взаємопорозуміння з більшістю колективу було досягнуто і стосунки налагодилися. Зараз з старожилами бібліотеки ми у найкращих відносинах.

Ректор ставив перед бібліотекою нові завдання, одне з яких полягало в поліпшенні системи комплектування бібліотеки. Було

проаналізовано практику використання підручників, літератури, періодичних видань, залучено викладачів у систему замовлень та ін. Велася картотека забезпеченості навчального процесу навчальною літературою.

Важливо підкреслити, що один з періодів ректорства А.О. Копилова, а саме 1991-2000 роки, був непростим – настільки, що іноді університету доводилося в буквальному сенсі виживати. У цих непростих умовах Анатолій Олексійович виявляв якості справжнього керівника: цілеспрямованість, рішучість, наполегливість і тверду волю. Саме це допомагало йому приймати доленосні для університету рішення та повністю брати відповідальність на себе. Він пережив з вузом найскладніші 90-ті роки, розширюючи науково-освітній процес, хоча завданням було вижити. А.О. Копилов робив акцент не на виживання, а на розвиток. Він зумів розширити дослідницьку базу, відкриваючи нові наукові напрямки, кафедри, факультети, інститути.

Мене завжди захоплювали його ініціативність і здатність керувати нові ідеї, створювати масштабні проекти, неухильно, незважаючи на всі перешкоди (а їх було чимало), рухатися до втілення задуманого. Незаперечною якістю Анатолія Олексійовича була, звичайно, відданість справі університету. Орієнтуючись на кращі освітні та культурні стандарти, ректор завжди прагнув підвищити статус нашого ВНЗ у загальноукраїнському масштабі, наблизити виш до високих стандартів університетської освіти. Завдяки його старанням на базі університету стали реалізовуватися багато перспективних проектів у сфері науки та освіти і все це потребувало інформаційного забезпечення з боку бібліотеки.

Згадаймо, що у 1991-2000 роках система книгопостачання бібліотек занепала і відбувається повсюдна комерціалізація книгодруку. Втрата головних традиційних джерел книгопостачання створила кризовий стан у комплектуванні й загрожувала виникненням невиправних втрат і прогалин у бібліотечних фондах. Обмежене фінансування не сприяло поповненню фонду бібліотеки науковою літературою. У таких складних умовах бібліотека шукає нові джерела комплектування, встановлює зв'язки з новими партнерами. Продовжувалася робота з інтенсивного наповнення фондів бібліотеки, зокрема наукової літератури, шляхом обміну з іншими бібліотеками країни. Активний книгообмін з ними також сприяв збагаченню фондів.

Окрім видачі літератури та періодики, працівники бібліотеки організують для студентів і викладачів інституту різноманітні виставки, масові заходи. Поліпшилася наукова робота книгозбірні. Працівники бібліотеки брали участь у конференціях, присвячених історії книгозбірень. Готували доповіді, в яких розкрили цікаві сторінки життя бібліотеки університету. Її робота була схвалена ректоратом ВНЗ.

Водночас важко було вирішити завдання своєчасного повернення книг викладачами. Ця вимога була зустрінута з великим невдоволенням, а з окремими колегами, навіть розмовами на підвищених тонах та образами. Читачі відмовлялися повертати кни-

ги в бібліотеку. Запевняли, що бібліотека запитує книги, давно ними повернуті. Також не бажали еквівалентно відшкодувати бібліотеці за загублені книги. У всіх цих суперечках і непорозуміннях ректор незмінно підтримував завідувача та працівників бібліотеки і це, в значній мірі, допомагало справі. Велика частина літератури була повернута.

Згідно віянь часу було розпочато роботу зі створення електронного каталогу бібліотеки, а саме: введення нових надходжень і ретроконверсія фонду бібліотеки. Електронний каталог – перший результат діяльності бібліотеки зі створення електронних ресурсів з метою оперативного розкриття фондів для інформаційного забезпечення користувачів. Постало завдання перетворення бібліотеки в потужний інформаційний центр, якому будуть властиві комплексність, розумне поєднання традиційних та електронних інформаційних ресурсів, індивідуальні та колективні методи роботи, впровадження інноваційних бібліотечних технологій.

Крім ділових якостей, Анатолію Олексійовичу притаманна природна комунікабельність, вміння знаходити спільну мову з будь-якою людиною. До потреб співробітників він був дуже чуйний і завжди приходив на допомогу в скрутних умовах життя. Неодноразово надавав матеріальну допомогу тим, хто опинився у важкому становищі. Він прагнув допомогти всім, хто цього потребував, вважаючи це одним з своїх обов'язків. Ректор розумів складне матеріальне становище людей. Особливо запам'ятався такий випадок: з огляду на незначну заробітну плату бібліотекарів Анатолій Олексійович ухвалив рішення підвищити їм зарплату на 10%. Треба сказати, що частині працівників університету дане підвищення відверто не сподобалося, але наскільки мені відомо всі це пережили...

Як керівник Анатолій Олексійович був вимогливий, але водночас справедливий і людяний. Усе, чим би він не займався, робилося задля Кам'янець-Подільського педагогічного університету, його працівників. Завжди можна було прийти до нього зі своєю проблемою, і ніколи не відмовив він у допомозі. Уважний до всіх і кожного, він постійно пам'ятав про бібліотеку, намагався зберегти нерозривну єдність поколінь, радив знайомити студентів з історією, традиціями, носіями яких були наші бібліотечні ветерани. На свята, а особливо ж, на День бібліотекаря, ми завжди знали, що не залишимося без привітань. Щороку при відзначенні дня бібліотекаря та на 8 березня жінки нашого підрозділу отримували не просто привітання – це були і квіти, і грамоти, і премії, і іменні листівки, і звичайно ж, святкові заходи, на яких виступали і проєктори, і керівники факультетів, кафедр, і навіть сам ректор!

А.О. Копилов був справжнім професіоналом, цікавою особистістю, здатною на неординарні ініціативи та починання. Його ініціатива відзначити Міленіум, а саме новий, 2000 рік, виплатою працівникам університету значної премії з ентузіазмом та вдячністю була зустрінута колективом. Мені особисто цей випадок запам'ятався особливо, оскільки на премію ми з дружиною придбали телевізор, який працює до цього часу.

Неможливо переоцінити внесок ректора в розвиток бібліотеки. Він володів чітким баченням перспектив бібліотеки, її завдань

і цілей. За роки його ректорства збільшився її штат, в структурі бібліотеки з'явилися нові відділи, значно зріс книжковий фонд. Час, коли Анатолій Олексійович займав посаду ректора був успішним для нашого університету. Кам'янець-Подільський педагогічний інститут, а пізніше університет став одним з кращих ВНЗ нашого регіону, широко відомим по всій Україні. А я, особисто, вдячний Анатолію Олексійовичу за шанс працювати у Alma mater.

Отримано 10.08.2016 р.

Іван Маринін,
*кандидат педагогічних наук, професор
(м. Кам'янець-Подільський)*

ДУХОВНІ ДЕТЕРМІНАНТИ ПОДВИЖНИЦТВА РЕКТОРА АНАТОЛІЯ КОПИЛОВА

Упродовж усієї своєї історії Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка сформувався як центр української музичної культури південно-західної частини Поділля. В її стінах уже майже сто років триває підготовка педагогічних кадрів, які з честю виконують свою освітню й просвітницьку місію на педагогічній ниві в різних куточках області та держави. Для рідного міста діяльність університету стала невід'ємною частиною культурно-мистецького життя. Така роль навчального закладу зумовлена наявністю у викладацькому складі високопрофесійних фахівців музичного мистецтва та творчих аматорських колективів, концертна діяльність яких набула широкого визнання.

Зародження аматорського руху, розквіту різноманітних вокально-хорових, ансамблево-оркестрових, танцювальних форм їх функціонування в Україні було спричинене здобутками багатьох талановитих подвижників українського музичного мистецтва за особливої їх уваги та підтримки. Вони своєю активною організаційною діяльністю і власною громадянською позицією змогли підняти аматорське мистецтво на новий якісний рівень виконавства і суттєво наблизити його до професійного.

Питання про визначну роль видатних постатей у розвитку освіти, науки, культури в духовній розбудові нашої держави завжди цікавило не лише науковців, а й широку громадськість, тому воно є завжди актуальним й, безперечно, заслуговує на всебічне дослідження, оскільки несе в собі високу патріотичну ідею великої обдарованості і подвижництва багатьох відомих діячів, які переймалися важливими проблемами збереження та подальшого поступу української культури, надаючи їй значну підтримку.

Неоцінений внесок у розвиток аматорства в Кам'янець-Подільському державному педагогічному інституті Хмельницької області належить, великому поціновувачу української пісні, українського танцю, української народно-інструментальної музики, подвижнику подільської музичної культури, ректору – Копилову Анатолію Олексійовичу, який зумів об'єднати навколо власної ідеї професійних фахівців і талановиту студентську молодь та організувати аматорські

художні колективи університету, які стали відомими своїми творчими досягненнями не тільки в Україні, а й далеко за її межами.

У наукових джерелах культурологічного спрямування вітчизняні науковці – В. Іванов, М. Печенюк, М. Ярова досліджують маловідомі сторінки розвитку культури подільського регіону, функціонування професійних та аматорських творчих колективів і навчальних закладів.

На сьогодні педагогічна, наукова, адміністративна робота ректора Анатолія Копилова частково знайшла своє об'єктивне висвітлення у працях відомих дослідників-істориків О. Завальнюка та В. Степанкова, однак не всі напрями його багатогранної діяльності ґрунтовно досліджено й проаналізовано.

Саме тому, його організаційно-педагогічна діяльність, суспільна, громадянська й патріотична позиції заслуговують на підвищену увагу й належну оцінку науковців та мистецтвознавців і спонукають наукову й громадянську спільноту до переосмислення його ролі подвижника з позиції сьогодення.

На жаль, сучасні реалії сьогодення з цілеспрямованим прагненням державних управлінських структур до оптимізації культурно-освітніх закладів, обмеження їх у повноцінній аматорській мистецько-творчій діяльності – з одного боку, а з іншого – «інерційно-згасаюче» функціонування аматорських творчих колективів, їх значне кількісне зменшення змушує культурологів, мистецтвознавців по-новому оцінити феномен аматорського руху в середині ХХ ст. і, зокрема, постать Анатолія Олексійовича Копилова, для якого власне відчуття часу, державницьке розуміння завдань освіти, культури й мистецтва, їх синтезу, розвиток потреби в духовному самовдосконаленні та значимості у підготовці педагогічних кадрів професійного та загальнокультурного рівня в той історичний період перебування його на посаді ректора з 1977 до 2001 рр.

У той період плідна діяльність Анатолія Олексійовича Копилова на посаді ректора Кам'янець-Подільського державного педагогічного інституту набуває особливої ваги. Обійнявши посаду ректора в 1977 році Анатолій Олексійович був сповнений бажанням підняти педагогічний інститут на рівень відомого навчального закладу, визначивши освітні, культурні та мистецькі пріоритети напрями управлінської роботи. Як керівник установи з державницьким мисленням, він відводить музичному мистецтву в естетичному вихованні студентства особливу роль. Одним із важливих його пріоритетів є залучення студентської молоді до музично-естетичного виховання через їх включення в творчу мистецьку діяльність.

За період ректорського керівництва Анатолій Копилов ініціював та очолював проведення факультетських оглядів художньої самодіяльності студентів та викладачів. У творчих звітах брали участь студенти в різних мистецьких жанрах: вокально-хоровому (хори, вокальні групи, окремі солісти-вокалісти); народно-інструментальному (народно-інструментальні ансамблі, солісти-інструменталісти); хореографічному (танцювально-хореографічні колективи, окремі виконавці-солісти); театрално-драматичному (майстри поетичного слова та гумору, драматичні гуртки); естрадно-

му (вокально-інструментальні колективи (ВІА), солісти-вокалісти) тощо. Журі конкурсу визначало переможців, враховуючи рівень виконавської майстерності, артистизм, цілісність та ідейність концертної програми, різноманітність жанрів, костюми, кількісний та якісний склад учасників художньої самодіяльності тощо.

На оглядах, які були започатковані у 60-х роках ректором Іваном Зеленюком, зуміли проявити свій мистецький хист майбутні викладачі Кам'янець-Подільського державного педагогічного інституту: заслужений працівник культури України, доцент кафедри музики – Олексій Бец (художній керівник народного ансамблю народної музики); завідувач кафедри музичного мистецтва, кандидат педагогічних наук, професор – Майя Печенюк; заслужений працівник культури України, доцент кафедри музики – Тамара Плющ; завідувач кафедри музики, кандидат педагогічних наук, професор – Зиновій Яропуд; доцент кафедри музики – Василь Олійник; старший викладач кафедри музики – Анатолій Попович.

На оглядах аматорського мистецтва студентів народжувалися нові творчі колективи, які принесли мистецьку славу інституту, місту, області й Україні.

...У 1964 році в інститутському огляді художньої самодіяльності фізкультурний факультет несподівано посів І місце, випередивши своїх найближчих суперників – факультет підготовки вчителів молодших класів. Студент фізкультурного факультету – Михайло Сембрат самотужки організував танцювальний ансамбль і його виступом вразив членів журі. Саме тоді вперше визріла думка: запропонувати об'єднати всі танцювальні гуртки і створити єдиний колектив. До керівництва запросили Юрія Климчука, керівника хмельницького ансамблю танцю «Веселка». Він приїжджав працювати з танцювальним ансамблем по суботах і неділях, а решту днів студенти працювали самостійно.

Так починалося зародження відомого в майбутньому народного хореографічного ансамблю Кам'янець-Подільського педінституту «Горлиця».

У 1967 році до Києва їхали звітувати творчі колективи Хмельниччини, і серед них – «Горлиця». Це було її першим творчим досягненням й перемогою. У новоствореному танцювальному колективі робота була кропіткою і трудомісткою, але й дуже цікавою і по-справжньому творчою. У колективі зібралися однодумці, яких цікавила не лише ідея створення колективу як такого, а, насамперед, формування оригінальної самобутньої танцювальної програми, яка б ґрунтувалася на автентичних подільських народних танцях і музиці. У цьому проєкті брали участь Юрій Климчук, Олександр Ситник, Михайло Сембрат, а пізніше Володимир С'єдін з-за системної підтримки ректора Анатолія Копилова і, звичайно, організатора художньої самодіяльності інституту Тамари Кидалової.

Сценічно-мистецькі виступи студентів давала змогу оцінити їх досягнення в галузі аматорського мистецтва, яке було свідченням їхнього професійного розвитку, чим належало завдячувати старанному керівництву Анатолія Копилова, котрий свої сили і знання ретельно й палко присвячує інституту. На оглядах худож-

ньої самодіяльності здійснювали добір найкращих студентських талантів у творчі інститутські колективи. Започаткувалася традиція нагородження найталановитіших студентів, активних учасників творчої самодіяльності грамотами, преміями, матеріальною одноразовою підтримкою із студентського профкому та ректорського фонду, обов'язковим виділенням місць у гуртожитку тощо.

З метою покращення підготовки творчих колективів до концертних виступів Анатолій Олексійович наприкінці 80-х років ХХ ст. ліквідує практику відрядження творчих керівників колективів та їх учасників на сільськогосподарські роботи в колгоспи. Такий сміливий неординарний крок з боку очільника вищу свідчить про його рішучість у прийнятті важливих рішень й, водночас, про високий рівень компетентності у підтвердженні пріоритетності й значимості аматорського мистецтва в житті вищу й обопільну відповідальність за спільну справу.

Анатолій Копилов всіляко стимулює процес розвитку аматорського мистецтва в навчальному закладі у формуванні музично-естетичних смаків студентської молоді через залучення майбутніх педагогів до аматорства, вбачаючи в цьому ефективність їх подальшої професійної діяльності в освітній галузі. Такий державницький підхід до справи підготовки освітніх кадрів у тісному поєднанні з культурно-просвітницькою діяльністю в загально-освітніх навчальних закладах на сьогодні є ще більш вагомим й актуальним, оскільки наразі цей аспект повністю випадає із основних орієнтирів концепції освіти нашої держави в сучасних умовах.

Наявність великої кількості творчих аматорських колективів вимагала від керівників навчальних установ наукового підходу до вирішення організаційно-педагогічних і художньо-творчих завдань.

У період 1977-2001 рр. у навчальному закладі успішно функціонують 7 колективів художньої самодіяльності, що мають вагомі творчі здобутки. На той час звання «народного» отримали 4 творчі колективи – студентська народна хорова капела (худ. кер. – Борис Ліпман); народний танцювальний ансамбль «Горлиця» (худ. кер. – Володимир С'єдін); народний ансамбль троїстих музик (худ. кер. – Олексій Бец); народний оркестр народних інструментів (худ. кер. – Іван Маринін); ансамбль народних інструментів «Джерела» (худ. кер. – Віктор Лабунець); ансамбль бандуристів (худ. кер. – Світлана Чабан), вокально-інструментальний ансамбль «На крилах пісні» (худ. кер. – Петро Ситник).

Власне бачення перспективи розвитку та конкретні кроки в підтримку аматорських колективів ректор Анатолій Копилов вимогував на щорічних спільних засіданнях вченої ради та трудового колективу. У його звітах висвітлювалося широке коло питань щодо забезпечення творчих колективів фінансуванням, музичним інструментарієм, концертними костюмами, обладнанням приміщень для занять, формуванням календаря концертного життя, зарубіжних гастролей та підвищення рівня виконавської майстерності.

До роботи залучаються голови студентського профкому (Василь Малий, Віктор Травінський) та голова профкому працівників освіти і науки педінституту – Анатолій Лубчинський, які ак-

тивно співпрацювали з керівниками творчих колективів, налагоджували особисті контакти з учасниками художньої самодіяльності, організовували концертну діяльність.

Серед пріоритетних завдань ректорату, студентського та викладацького профкомів найголовнішими були такі:

- розвиток і популяризація художньої творчості серед первинних студентських профспілкових організацій факультетів в усіх жанрах і видах, утворення нових і підтримка діючих колективів народної творчості, залучення до них нових учасників;
- підвищення художнього рівня аматорського мистецтва, збагачення репертуару високохудожніми творами національної музики і хореографії, кращими зразками вітчизняної та зарубіжної культури;
- удосконалення виконавської майстерності учасників аматорських творчих колективів;
- участь художніх творчих колективів у міжнародних, всесоюзних та республіканських конкурсах та фестивалях.

Вирішення окреслених завдань Анатолій Олексійович вбачав через правильну кадрову політику, їх професійність та вміння працювати зі студентською молоддю.

Традиційно початок кожного навчального року для Анатолія Олексійовича розпочинався у власному кабінеті із наради з художніми керівниками творчих колективів, на якій озвучувалися всі проблемні питання і рішення для їх реалізації. Для нього є важливим не виокремлювати їх на головні й другорядні, а сконцентрувати увагу навколо основного стержня ідеї – забезпечення умов успішного функціонування творчих колективів. Звісно ректор висловлював критичні зауваження, рішучість, певну стурбованість, глибоку зацікавленість у баченні перспектив творчомистецького ремесла своїх підлеглих і водночас випромінював величезне захоплення і співпереживання, окреслюючи чіткі перспективи, які неодмінно мають бути втіленими в життя.

Палка захопаність Анатолія Олексійовича в народне музичне мистецтво, хореографію завжди привертала увагу колег, студентів, а ще більшої ваги набувала прояву в особистих стосунках з керівниками творчих колективів. Для нього є звичайною буденною справою відвідати репетицію аматорського колективу, поцікавитися перебігом репетиційного процесу, репертуарним доробком колективу, вислухати в звичайній робочій атмосфері побажання керівника й студентів та відчуті зі середини творчого процесу енергійний пульс життя колективу і навчального закладу.

Анатолій Олексійович добре розумів значимість організаційної роботи і як керівник вищу намагався з вирішенням організаційних питань не зволікати. У свою чергу, керівники творчих колективів, відчуваючи надмірну підтримку, гарне слово і, водночас, критику, з подвоєною енергією і великим бажанням віддавали творчими здобутками своєму керманичу та інституту.

Творчі колективи для Анатолія Олексійовича були візитівкою й пропагандистом, рупором творчих, наукових та навчаль-

них досягнень усього студентського та педагогічного колективу Кам'янець-Подільського державного педагогічного інституту в тодішньому Радянському Союзі, Україні та за кордоном.

Виступи творчих колективів інституту в Україні, в союзних республіках, за кордоном на високому професійному рівні лише збагачували, поглиблювали і підтверджували бачення Анатолія Олексійовича про роль та їх призначення пропагувати в Україні й по світу вокально-хорове, народно-інструментальне й хореографічне подільське мистецтво.

Географія концертних маршрутів творчих колективів є досить широкою.

...У 1978 році хореографічний колектив «Горлиця» та ансамбль трієстих музик отримують звання лауреата XI Всесвітнього фестивалю самодіяльної народної творчості молоді і студентів у Гавані (Куба). Під час подорожі до загадкового американського континенту теплохід «Грузія», на якому перебували наші музиканти і танцюристи, зупинявся у портах Греції, Іспанії, Португалії, де ансамбль виступав перед студентами цих країн. На Кубі колектив презентував 10 концертів перед делегаціями різних країн. Найбільше запам'яталась участь ансамблю у зведеному Гала-концерті, де виступали такі відомі артисти СРСР, Лев Лещенко, Ірина Понаровська, композитор Олександра Пахмутова та естрадно-симфонічний оркестр під керівництвом народного артиста СРСР Юрія Силантьєва...

...У 1983 році ансамбль трієстих музик разом із «Горлицею» запрошують у Київ на свято «Вишневі усмішки» для участі у 18 концертах, в яких брали участь відомі професійні колективи та артисти: Національний заслужений академічний народний хор імені Григорія Верьовки під керівництвом народного артиста України Анатолія Авдієвського, чоловічий вокальний квартет «Явір», відомі гумористи Тарапунька (Юрій Тимошенко) і Штепсель (Юхим Березін), народні артисти СРСР Дмитро Гнатюк та Володимир Дальський, народна артистка України Ніна Матвієнко. Під час виступів зав'язалися дружні і творчі контакти з оркестровою групою хору ім. Григорія Верьовки (В. Ватаманюк – цимбали, В. Самойленко – баян, Г. Норець – барабан, сопілка, денцівка), що мало позитивний вплив на подальшу творчість молодих виконавців.

Саме народному танцювальному колективу «Горлиця», хоровай капелі, ансамблю народної музики, оркестру народних інструментів, ансамблю народних інструментів Анатолій Олексійович започаткував й відкрив широкий шлях до найбільшого визнання й перемогах у всесоюзних, республіканських та міжнародних конкурсах і фестивалях.

Так, народний танцювальний колектив «Горлиця» (кер. В. С'єдін) брав участь у:

- XI Всесвітньому фестивалі молоді і студентів в Гавані (1978) та в Москві (1979);
- творчих концертах міст-побратимів Хмельницького, Тамбова та Сілістри (1979);
- VI фестивалі Дружби молоді СРСР і НДР (1983 р.) і здобув звання лауреата;

- міжнародному фестивалі народного танцю в м. Барселоні й м. Джеккі (Іспанія, 1992);
- у концертах по країнах Африки (1984);
- телевізійних програмах «Вишневі усмішки» (Київ, 1980, 1983).

Анатолій Копилов упродовж тривалої творчої діяльності з великим ентузіазмом підтримував народний ансамбль троїстих музик Олексія Беца, який доносив народний мелос до глядача як в Україні, так і за її межами та тривалий час був віддзеркаленням справжнього самобутнього народно-інструментального мистецтва на Поділлі. Він завжди випромінював бажання і знаходив час бути разом з музикантами і танцювальним колективом «Горлиця» у гастрольних поїздках до країн Африки (Ангола, Бенін, Гвінея-Бесау, Нігерія, Сьєрра-Леоне, 1985).

Анатолій Олексійович дуже пишався ансамблем троїстих музик, всіляко створював умови для систематичної творчої діяльності колективу, сприяв його матеріальному забезпеченню та організації концертно-творчої діяльності. Музичні інструменти для ансамблю були придбані на Мельниці-Подільській музично-експериментальній фабриці.

Народний ансамбль народної музики (худ. кер. – О. Бец) брав участь у:

- більш як 40 пісенних конкурсах і фестивалях, що проводилися у містах Хмельницькому, Тернополі, Луцьку, Києві, Москві;
- XI Всесвітньому фестивалі самодіяльної народної творчості молоді і студентів (Гавана (Куба), 1978);
- телевізійній програмі «Вишневі усмішки» (Київ, 1980, 1983);
- телевізійній програмі «Сонячні кларнети» (Київ, 1981, 1982);
- VI фестивалі Дружби молоді СРСР і НДР (1983 р.);
- телевізійній програмі «Ширше коло» (Москва, 1984);
- гастрольній поїздки до країн Африки (Ангола, Бенін, Гвінея-Бесау, Нігерія, Сьєрра-Леоне, 1985).
- всесоюзних фестивалів народної творчості (1975-1977, 1983-1985, 1987) (здобув три золоті медалі);
- гастрольній поїздки до Болгарії із танцювальним колективом «Кам'ячанка» (худ. кер. В. Дячук) (Тутракан, Болгарія, 1987);
- республіканському конкурсі ансамблів народної музики України (м. Тернопіль, 1990, I місце);
- міжнародному фестивалі народного танцю в Барселоні й Джеккі (Іспанія, 1992).

За свій тривалий і плідний творчий шлях фольклорно-етнографічний ансамбль троїстих музик Кам'янець-Подільського державного педагогічного інституту під керівництвом Олексія Беца здобув три золоті медалі переможців всесоюзних фестивалів народної творчості, звання лауреатів XI Всесвітнього фестивалю молоді і студентів у Гавані (Куба) та телепередач «Сонячні кларнети», «Ширше коло», «Сяйво», нагороджений Почесними грамотами та дипломами Всесоюзного оргкомітету по проведенню огляду самодіяльного художнього мистецтва, Міністерства освіти УРСР, Президії Федерації профспілок України та Хмельницької області,

обласної державної адміністрації. Ансамбль брав участь у багатьох міжнародних конкурсах і фестивалях, неодноразово виступав на Хмельницькому, Чернівецькому та республіканському телебаченні.

Народна хорова капела (худ. кер. – Борис Ліпман) брала участь у:

- І республіканському фестивалі педагогічних вищих навчальних закладах в концертному залі Київської консерваторії (здобула звання лауреата, 1967);
- заключному концерті І республіканського фестивалю в оперному театрі (Київ, 1967);
- звіті творчих колективів народної творчості Хмельницької області в Палаці культури «Україна (Київ, 1973)».

Досить вдало використовував Анатолій Олексійович імідж творчих колективів у популяризації свого навчального закладу, його престижності через реалізацію спільних проєктів.

Спільні виступи ректора і творчих колективів на Чернівецькому телебаченні акумулювалися в позитивний інформаційний заряд, що високо підносило популярність навчального закладу, його наукових, навчальних, спортивних та культурно-мистецьких досягнень. Так, зароджувалася нова форма проведення профорієнтаційної роботи, що була спрямована на налагодження комунікативної функції з майбутніми абітурієнтами.

Атмосфера стосунків, яка панувала між ректором і учасниками самодіяльності, була напрочуд щирою, доброзичливою, відкритою і оптимістичною. Після кожного концертного виступу Анатолій Олексійович виходив за лаштунки сцени й особисто дякував усім керівникам колективів й студентам, випромінюючи в очі море безмежної радості й щастя. Ректор завжди знаходив потрібні теплі слова подяки, довіри і вдячності як для керівників колективів, так і для студентів, що, безперечно, дуже зближувало в особистих стосунках і надіяло подвійною відповідальністю за спільну працю.

Між ректором і керівниками творчих колективів завжди панувала атмосфера співробітництва, взаєморозуміння, взаємоповаги, творче осмислення мистецьких завдань, обопільна відповідальність за прийняття рішень і результат.

Творчі колективи університету і на сьогодні мають значний вплив на активізацію культурно-мистецького життя Кам'янецьчини. Вони є осередком популяризації вокально-хорової, народно-інструментальної музики та хореографічного мистецтва України.

З великою любов'ю і шаном згадаю свою першу зустріч з Анатолієм Олексійовичем, яка відбулася на початку жовтня 1985 року.

...Завідувач кафедри музики, старший викладач Кот Галина Євтихівна представляла мене – 24-річного випускника Харківського державного інституту культури, як майбутнього керівника оркестру народних інструментів. Звісно, оркестр потрібно було ще організувати. Після закриття музично-педагогічного факультету в 1976 році він перестав функціонувати. Вислухавши мою характеристику і рекомендації завідувача кафедри, Анатолій Олексійович висловив слова довіри до моєї кандидатури й віру в

започатковану справу. Після такої підтримки дуже хотілося підтвердити сказане реальною справою.

Анатолій Олексійович дозволив переглянути більше 2 тисяч особових справ студентів денної форми навчання на усіх факультетах інституту і відшукати осіб, які мають музичну інструментальну підготовку. Таких виявилось біля 20 осіб з історичного, фізикоматематичного, філологічного та факультету підготовки вчителів молодших класів. До організації оркестру народних інструментів були залучені всі декани факультетів, які сприяли його створенню.

Матеріальна база, інструментарій для оркестру, що залишилися у спадок від музично-педагогічного факультету, були дещо застарілими і потребували оновлення.

Перший концерт оркестру народних інструментів відбувся в кінці травня 1986 року в актовій залі головного корпусу інституту. Концерт був успішним. Анатолій Олексійович висловив своє щире задоволення від дебюту колективу.

У 1988 році колективу за його творчі здобутки було присвоєно звання «народний».

Для оркестрантів, за сприяння куратора художньої самодіяльності інституту, завідувача кафедри фізкультури – Кидалової Тамари Дмитрівни та Анатолія Олексійовича, пошили комплект концертних костюмів (34 жіночих плахт і блуз; 10 чоловічих сорочок).

У липні 1991 року Анатолій Олексійович відкликає мене з відпустки і відряджає разом з викладачем Віктором Лабунцем до Москви на експериментальну фабрику музичних інструментів за комплектом оркестрових струнних інструментів, на які були виділені інститутом кошти в сумі 18 тисяч рублів.

Після придбання комплекту оркестрових концертних та індивідуально замовних інструментів значно покращилась гра оркестрантів та якість звучання оркестру.

Перелік творів, що виконувалися оркестром, свідчить про високий художньо-виконавський рівень концертних програм: О. Холмінов «Увертюра», С. Гулак-Артемівський Дуєт Андрія та Оксани «Чорна хмара з-за діброви» із опери «Запорожець з-за Дунаєм», М. Кропивницький «Соловейко», Є. Адамцевич «Запорізький марш», Т. Ремешило «Гуцульські наспіви», А. П'яццола «Лібертанго», «Медітанго», В.А. Моцарт «Речитатив та арія Електри» із опери «Ідомеї», К. Бадельт Музика до кінофільму «Пірати Карибського моря», Г. Хоткевич «Героїчна поема про Байду» – твори різного образно-художнього змісту, індивідуальних композиторських стилів. Та, врешті, саме це обумовило невичерпну різнобарвність музичного колориту і рельєфність стильових та жанрових контрастів репертуарного доробку оркестру.

Найбільше із переліченого Анатолій Олексійович любив слухати у виконанні оркестру «Запорізький марш» Є. Адамцевича, який вперше прозвучав у 1989 році.

11 травня 2001 року оркестр народних інструментів бере участь у творчому звіті майстрів мистецтв та аматорських колективів Хмельницької області в Палаці «Україна» м. Києва, де їх виступ отримав схвальні відгуки від членів журі Народних артистів

України Віктора Гуцала (диригент Національного оркестру народних інструментів) та Євгена Савчука (диригент Заслуженої хоро- вої капели «Думка»).

У вирішенні організаційних питань підготовки оркестру до звіту брав активну участь Анатолій Олексійович, який особисто відвідував репетиції і контактував з керівництвом обласної державної адміністрації.

З оркестром народних інструментів плідно співпрацюють солісти-вокалісти оркестру – народна артистка України Валентина Степова, заслужена артистка України, солістка Львівського оперного театру і балету ім. І. Франка Ніна Мельник; лауреати міжнародних та всеукраїнських конкурсів – Олена Лютаевич та Оксана Томків; заслужений працівник культури України, лауреат міжнародних, всеукраїнських конкурсів та пісенних фестивалів Тамара Плющ; лауреати всесоюзних і всеукраїнських конкурсів та пісенних фестивалів – Анатолій Ляпота, Мирослав Тиш, Майя Печенюк, Олена Прядко, Марина Стасюк.

У 1999 році, залучивши до творчої співпраці найкращих співаків міста (Мирослав Тиш, Василь Лісовий, Петро Підлісний, Петро Конфедерат, Олександр Вознюк, Віктор Білоцький, Юрій Савчук, Георгій Мисюк, Анатолій Ляпота, Микола Стасюк, Сергій Антошук, Роман Кукурудза, Іван Сарафанюк, Василь Моцик, Володимир Кушнір, Олександр Шутяк, Микола Вінниченко), автор статті здійснив постановку «Героїчної поеми про Байду» композитора Гната Хоткевича. Цей героїчно-драматичний твір у виконанні чоловічої вокальної групи у супроводі народного оркестру народних інструментів неодноразово виконувався на сценах міст Дрогобича, Кам'янець-Подільського, Шепетівки, в театрі ім. Петровського м. Хмельницького та Києва у Палаці культури «Україна».

Оркестр народних інструментів (кер. І. Маринін) брав участь у:

- II Всеукраїнському фестивалі самодіяльних художніх колективів профспілок (Хмельницький, 1999, здобув звання лауреата);
- III Всеукраїнському фестивалі самодіяльних художніх колективів профспілок (Хмельницький, 2001, здобув звання лауреата);
- звіті творчих колективів Хмельницької області (м. Київ, 2001);
- IV Всеукраїнському фестивалі самодіяльних художніх колективів профспілок (Київ, 2005, здобув звання лауреата);
- III Міжнародному конкурсі баяністів-акордеоністів «Perpetum mobile» (м. Дрогобич, 2010, III місце);
- VI Міжнародному конкурсі баяністів-акордеоністів «Perpetum mobile» (м. Дрогобич, 2013, II місце).

Ансамбль народних інструментів «Джерела» (кер. В. Лабунець) брав участь у:

- Всеукраїнському фестивалі аматорських колективів профспілок (м. Хмельницький, 1999 р., диплом I ступеня).

З великим успіхом ансамбль народних інструментів Віктора Лабунця репрезентує народно-інструментальне мистецтво на сцені міста й області. Колектив завойовує симпатії у мистецьких колах. Він стає активним осередком у культурному житті педагогічного

університету, міста, області. На всеукраїнському фестивалі аматорських колективів профспілок (м. Хмельницький, 1999 р.) ансамбль народних інструментів «Джерела» нагороджується Дипломом I ступеня. Таким чином, студентський ансамбль перетворився на провідний творчий колектив, який вирізнявся оригінальним репертуаром, високопрофесійним виконавством і популярністю.

Студентські аматорські творчі колективи був істотною підмогою для концертного життя університету і міста.

Звісно, Анатолій Олексійович в душі щиро вболівав і радів успіхам своїх вихованців. Адже, вищезазначені успіхи відбулися завдяки величезній цілеспрямованій організаційній роботі адміністрації навчального закладу й особисто Анатолія Олексійовича.

Власне, його творчий підхід у вирішенні організаційних проблем, креативне мислення слугували передумовою успіху творчих колективів.

У цьому зв'язку досить чітко підсилюється значимість його організаційно-адміністративної діяльності, актуалізації творчих детермінант продукувати нестандартні оригінальні ідеї у питаннях функціонування творчих колективів; надання творчої самостійності керівникам творчих колективів; стимулювання творчого процесу в аматорських колективах, налагодження особистісного контактування з керівниками колективів тощо.

Безумовно, активна творча діяльність студентських аматорських колективів Кам'янець-Подільського державного педагогічного інституту періоду 1977-2001 рр., зумовлена подвижництвом ректора Анатолія Олексійовича Копилова, що вирізнялося почуттям високого громадянського обов'язку служіння народу, індивідуальним прагненням до творення ціннісного змісту культурно-мистецького життя – вирішувати проблеми організації та функціонування аматорського мистецтва у вищі, запалювати серця студентської молоді, забезпечувати їх мистецьку та культурно-просвітницьку діяльність на теренах Південно-Західного Поділля.

Отримано 11.08.2016 р.

Світлана Миронова,

*доктор педагогічних наук, професор, завідувач
кафедри корекційної педагогіки та інклюзивної освіти
(м. Кам'янець-Подільський)*

МІЙ ПЕРШИЙ РЕКТОР

Надзвичайно вагомим для кожного молодого працівника є перший керівник. У моєму житті таким став Анатолій Олексійович Копилов.

У 1988 році після закінчення дефектологічного факультету Київського державного педагогічного інституту імені М. Горького мене за розподілом направили на роботу в Кам'янець-Подільський державний педагогічний інститут імені В.П. Затонського, оскільки саме тоді набрали групу за спеціальністю «Олігофренопедагогіка і праця», і потрібен був дефектолог. Як і годилося за документа-

ми, з'явилась в інститут 15 серпня, пішла представитись ректору. Запам'яталося, що поставився він до молодої випускниці з великою повагою; розпитав про моє бачення розвитку спеціальності, сім'ю; відразу ж дав вказівку поселити у гуртожиток. На запитання: «Що мені тепер робити?», відповідь: «Ідьте додому до дитини, приїдете 25 серпня». Звичайно, була приголомшена і рада водночас. У той момент зрозуміла, що мій керівник чимось схожий на мого батька: суворий, діловий, але людяний і уважний.

З першого вересня почались справжні будні, цікаві й важкі водночас, адже спеціальність «Дефектологія» до цього часу існувала лише в двох вузах України (Київ і Слов'янськ). Ініціатором створення її в Кам'янці став декан педагогічного факультету Володимир Кузь, якого повністю підтримав Анатолій Копилов. З висоти нинішнього досвіду розумію, як мудро діяв ректор: не нав'язував рішення, а вислуховував і підказував, як діяти; витримано сприймав усі прохання й ініціативи та допомагав реалізувати більшість з них (а ініціатив у молодій ідеалістці було з горою); ніколи не виявляв навіть найменшої зверхності. Завдяки Анатолію Олексійовичу та підтримці Поліни Степанівни Каньоси (стала деканом педфаку після В. Кузя) було створено кабінет спеціальної педагогіки та психології на педагогічному факультеті; надіслано листи на дефектологічні факультети у вузи Росії, Прибалтики, Білорусії з проханням поділитися з нами навчальними посібниками, оскільки дефектологічної літератури для навчання студентів в інституті не було. У відповідь одержали окремі необхідні джерела поштою, а в педінститут м. Москви довелося їхати особисто на їхнє запрошення згідно з відрядженням ректора, самостійно відбирати і везти в Кам'янець книги.

У цей період виявилось, що підготовка студентів-дефектологів ускладнюється відсутністю в місті спеціальної школи для дітей з вадами інтелекту. Тому за завданням А. Копилова ми разом із колегою М. Матвєєвою встановлювали зв'язки та уклали перші договори про співробітництво із школами с. Залісся, м. Хотина, м. Хмельницького, с. Солобківці, с. Соколівки, с. Голенищева, спец. дошкільним закладом № 3 м. Кам'янця-Подільського, які й до сьогодні є базовими закладами для проходження практики студентів. Проте, будучи максималістами, ми вимагали від ректора створення умов для перевезення студентів до цих закладів для проведення лабораторних занять. І Анатолій Олексійович знайшов вихід – звернувся до Міністерства освіти України з проханням виділити автобус. І хоча скептики сміялись, проте транспорт у 1989 році було виділено, і всі лабораторні заняття з фахових дисциплін відтоді ми проводили на базі спеціальних шкіл с. Залісся, м. Хотина, с. Солобківці. До слова, цей автобус до сих пір є на балансі університету.

Ще одну, здавалось би нереальну, ініціативу підтримав ректор А. Копилов: відкриття філії нашого факультету з підготовки дефектологів у Львові, завдяки чому для Львівської області підготували понад 300 вчителів спеціальних шкіл. Нещодавно на Міжнародній науково-практичній конференції, присвяченій 20-ти річчю НРЦ «Левеня» (червень 2016), заступник Міністра освіти і науки України

П.К. Хобзей, наголосив, що Львівська область загалом і заклад, зокрема, вдячні Кам'янець-Подільському університету імені Івана Огієнка за активну підготовку спеціалістів області в той час.

Аналізуючи прожиті роки, досвід роботи у ВНЗ, спогади, усвідомлюю, що без виваженого керівництва Анатолія Копилова, підготовка за фахом «Спеціальна освіта» в Кам'янці не розквітла б. Анатолій Олексійович не будучи дефектологом, зміг зрозуміти потреби часу у спеціалістах, повністю довіряв молодим колегам, підтримав їх починання.

На разі, коли я сама очолюю кафедру, розумію, як важливо, коли керівник не живе стереотипами, вірить у своїх працівників, допомагає їм втілювати мрії.

Дякую вам, мій перший ректор, за становлення спеціальності і моє особисте! Світла Вам пам'ять...

Отримано 16.06.2016 р.

Віталій Нечитайло,
*доктор історичних наук, професор, член Національної спілки
письменників України (м. Кам'янець-Подільський)*

НА БЕРЕГАХ ПАМ'ЯТІ

Перша моя дорога до Анатолія Олексійовича Копилова лежала через серпень 1964 року. Того літа я закінчив службу у військовій ракетній частині, розміщеній у російських лісах поблизу міста Іваново, і приїхав до Кам'янця-Подільського з палким бажанням стати студентом історичного факультету місцевого педагогічного інституту.

Чому саме до Кам'янця, в якому до цього ніколи не був і нічого про нього не знав? Можливо, так було записано на скрижалях моєї долі, хтозна, хоча для цього була й конкретна причина. Оскільки в Житомирському педагогічному інституті (а я родом з Полісся) не було історичного факультету, то я знайшов на мапі України близьке до моїх Пилипів місто, де готували педагогів-істориків. І ним виявився Кам'янець-Подільський, розміщений Божою рукою у казковому, справді дивовижному місці, яке зачаровує своєю красою відразу і назавжди. Тут зустрів я багато людей, наповнених щирою, сердечною участю до мого життя. Серед них був і Анатолій Олексійович – молодий викладач (старший від нас, першокурсників, лише на 5-6 років), який був куратором першої академічної групи і, як і ми, тільки-тільки призивчаювався до життя у вузі.

Жанр літературних чи історичних спогадів хоч-не-хоч схиляе до мимовільної ідеалізації особи, про яку ведеться мова. Часто за потоком хвали майже не вгадується образ людини. Не знаю, як кого, а Анатолія Олексійовича іконописати гріх. Тим паче, що ми звертаємось до нього з іншого часу, з інших життєвих обставин. Але, як кажуть, люби, Боже, правду. З першого дня, коли ми побачили викладача, всі ним захопилися. Як зараз бачу його – поставного, енергійного у ході, з темним крилом хвилястого чуба. Він і голову тримав особливо – з якоюсь невимушеною незалеж-

ністю. Все у нього було до ладу – і сорочка, і галстук, і костюм. Памятаю навіть колір його костюма – сірий, з відтінком морської хвилі. Невипадково всі дівчата факультету були закохані в молодого викладача. Не лише у його вроду. Жінки не люблять чоловіків з дрібною душею і черствим серцем. А серце у нього було добре. В цьому я переконався уже на першому вступному іспиті з історії. Підготувався до нього я непогано: закінчив підготовчі курси при Івановському державному педагогічному інституті. Та все ж хвилювався: не хотілося повертатися назад в івановські ліси, якщо отримаю незадовільну оцінку. Але хвилювання зникло відразу, з першими словами викладача. Він розпитав мене, де я служив, хто є в мене вдома, що це за погони в мене такі чудернацькі, раніше таких не було, – немовби курсантські, але трохи інакші. «Це погони мічмана, – сказав я». Не пам'ятаю, які питання були в екзаменаційному білеті, пам'ятаю лише, що на додатковому питанні я спіткнувся. Хоча питання це було просте: коли був приєднаний до Росії Крим? У пам'яті чомусь промайнуло дві дати: 1778 р. і 1783 р. Яка дата вірна? Бог її знає. Прийшлося «викручуватися». «Крим був приєднаний до Росії Катериною II, – залпом випалив я». – «А конкретніше? – допитувався екзаменатор! – «1778 року, – відповів я наугад». – «У 1783 році, – поправив мене Анатолій Олексійович і, щоб заспокоїти, додав. – Якби ти відповів на це питання точніше, мав би оцінку «відмінно», а так я тобі ставлю оцінку «добре». Видно, ти любиш історію. Гадаю, що й інші іспити складеш успішно, і ми матимемо на факультеті свого мічмана, – промовив він усміхаючись». Після цього він часто називав мене «мічманом».

1967 року Анатолій Олексійович був обраний деканом історико-філологічного факультету. Майже два роки я навчався під його керівництвом, брав активну участь у громадському житті. За цей час переконався в людяності й доброті його як керівника і наставника. Наведу такий приклад. Було це влітку 1968 року. Ми з дружиною приїхали в Ізяслав з направленнями на роботу в одну із шкіл цього району. Та, як виявилось, працевлаштуватися в школі могла лише моя дружина (вона закінчила фізико-математичний факультет), а для мене місця вчителя історії СРСР не було. Розчаровані, ми вийшли з кабінету завідувача райвно А.З. Деркача, маючи намір їхати в Хмельницький відділ народної освіти, щоб отримати інше направлення. На щастя, дорогою ми зустріли Анатолія Олексійовича. Він на той час гостював у своїх батьків, які жили в цьому містечку. Залишивши всі свої справи, він взявся нам допомагати: дзвонив у обласне, домовлявся з місцевим начальством. Його в місті шанували як відомого земляка, декана історико-філологічного факультету педагогічного інституту, активного громадського діяча. Завдяки зусиллям Анатолія Олексійовича, нас із дружиною працевлаштували в Ізяславі. Це значною мірою вплинуло на моє подальше життя.

Друга моя дорога до Анатолія Олексійовича лежала через липень 1978 року. На той час я обіймав посаду молодшого наукового співробітника відділу історії України Інституту суспільних наук АН України, що знаходився у прекрасному місті Львові. Одного разу вчений секретар інституту зайшов у відділ і напівжартівливо і напівсерйоз-

но сказав: «До тебе дзвонить твій ректор з Кам'янця-Подільського. Певно, буде сватати». Я спустився на перший поверх, взяв слухавку і почув знайомий голос: «Віталію! Що ти там робиш? Пропоную тобі вернутися додому...» Розмова було короткою і конкретною. Одним словом, «сватання» відбулося. Причому, до цього я не планував вертатися у Кам'янець-Подільський. В інституті було цікаво працювати. Там у мене все складалося успішно. При бажанні я міг влаштуватися на роботу в Львівський національний університет імені Івана Франка. Зокрема, така пропозиція мені надійшла з кафедри південних і західних слов'ян університету. Однак пропозиція Анатолія Олексійовича взяла гору. Вийшло якось підсвідомо. Відповідь без обдумування. І я новий навчальний рік розпочав у місті моєї юності, можливо, не кращому за Львів, але й не гіршому. Працював на посаді старшого викладача, відтак доцента кафедри філософії і науково-гуманітарних наук, а через два роки очолив цю кафедру.

Гадаю, мені повезло, що на моєму життєвому шляху зустрівся такий керівник, як Анатолій Олексійович Копилов. То був складний, суперечливий час. Життя людей залежало від багатьох факторів. Як говорив Анатолій Олексійович, людина, яка живе в суспільстві, не може бути вільною від суспільства, себто, її діяльність, поведінка та й саме життя не могли бути суцільним дев'ятим валом непомильності й праведності. Людина, яка – саме тому, що людина, – завжди чогось у своєму житті соромиться, чимось карається. Анатолій Олексійович особливо гостро відчував найменші суперечності, що виникали в колективі, намагався їх не тільки уникати, а й при змозі унеможливити. На берегах людської пам'яті він завжди поставатиме щирою, справедливою і мудрою особистістю. Завжди, навіть тоді, коли він не був у доброму гуморі і виявляв очевидну заклопотаність, про що свідчив сигаретний димок з квартирки, двері його кабінету були відкриті для спілкування.

Отримано 10.07.2016 р.

Юрій Хоптяр

*кандидат історичних наук, доцент
(м. Кам'янець-Подільський)*

НЕЗГАСНА ПАМ'ЯТЬ ПРО ВЧИТЕЛЯ

Часто в народі можна почути, що цікава людина, неординарна особистість запам'ятовується з першої зустрічі. Це – дійсно так. З Анатолієм Олексійовичем Копиловим я вперше зустрівся у далекому 1978-му. Будучи абітурієнтом, я прибув на настановчу конференцію з приводу вступних іспитів. Анатолій Олексійович тоді тільки починав працювати на посаді ректора Кам'янець-Подільського державного педагогічного інституту і виділявся міцною статуєю з приємним виразом обличчя й привітною посмішкою. Світлий костюм, сліпучо-біла сорочка, зі смаком підібраний галстук, постава, манери поведінки, все це вказувало на вишуканість, інтелігентність, інтелект. «Хто це? Хто це?» – пошепки чулося в актовій залі центрального корпусу інституту, і одразу: «Ректор, ректор!»

Щоправда, треба згадати, заочно я давно знав Анатолія Олексійовича, задовго до нашого безпосереднього знайомства, адже мій батько – Хоптяр Анатолій Сергійович, на той час декан факультету підготовки вчителів початкових класів, у бесідах зі мною розповідав про нього, спочатку в якості декана історичного факультету, а з 1 серпня 1977 р. – уже ректора педінституту. Доречно зауважити, що Анатолій Олексійович і Анатолій Сергійович працювали пліч-о-пліч на благо інституту понад 35 років. Керувати вищим навчальним закладом було доручено молодому досвідченому, енергійному, принциповому і авторитетному працівнику вищої школи. Шлях до такої відповідальної посади був закономірний і прогнозований, адже Анатолій Олексійович пройшов усі щаблі освітянської ниви і на кожній посаді виявляв організаторські здібності, відчуття часу, вміння йти в ногу з життям, толерантність, словом риси, притаманні більшості керівників. Доречно згадати, що задовго до того як А.О. Копилов обійняв посаду ректора педінституту, побутувала думка, що саме він у перспективі стане його керівником. Справді, ще за молодих літ Анатолій Олексійович став активним науковцем, вмілим організатором, талановитим керівником, улюбленцем викладачів і студентів.

Після вступу на історичний факультет у вересні 1978 р. розпочалося моє і однокурсників чотирирічне цікаве студентське життя із опануванням кількох десятків різних дисциплін історичної науки, а отже знайомством із багатьма цікавими педагогами-наставниками. Таке знайомство стало можливим завдяки тому що, будучи деканом історичного факультету у 1973-1975 рр. Анатолій Олексійович велику увагу приділяв створенню у викладацькому колективі атмосфери довір'я та доброзичливості. В усьому спирався на досвідчених викладачів – доктора історичних наук, професора, завідувача кафедрою історії (згодом загальної історії) Л.А. Коваленка, кандидатів наук, доцентів (в перспективі докторів, професорів) І.С. Винокура (з поділом кафедри історії очолив кафедру історії СРСР і УРСР), П.Ф. Лаптіна, Ю.М. Тарасова, П.Ф. Щербину та інших. Копилов А.О. з великою шаною ставився до старших викладачів, переймав їх досвід, радився з ними. Крім того, Анатолій Олексійович вміло використовував досвід вчителів, які були запрошені на історичний факультет зі школи (М.Ф. Довгань, Б.М. Кушнір). До того ж на історичний факультет задувались як вчорашні талановиті його випускники (А.В. Баженов, В.С. Степанков), так і випускники Чернівецького університету імені Юрія Федьковича (В.П. Газін, М.Г. Кукурудзяк). Згодом більшість з них стали докторами історичних наук, професорами.

Щодо нашого навчання на історичному факультеті у 1975-1977 рр. Копилов А.О. був організатором науково-дослідної роботи, а ставши ректором продовжував приділяти науковій роботі значну увагу. Чимало його вихованців з нашого курсу створювали курсові та дипломні роботи під його керівництвом. Чимало таких студентів стали пізніше кандидатами і докторами наук: В.В. Марчук, С.О. Борисевич, А.О. Гуменюк, О.М. Федьков, Ю.А. Хоптяр, а пізніше В.В. Малий, В.С. Лозовий, В.Г. Байдич, та багато інших. Серед його учнів чимало державних, політичних та громадських діячів таких як: В.В. Шеремета, Ю.І. Блажевич, О.Г. Погорілець, В.Г. Крутлюк та інші.

На випускному курсі нам пощастило навчатися під безпосереднім керівництвом ректора, відвідувати лекції з «Новітньої історії» та семінарські заняття. На лекції Анатолія Олексійовича курс прибував у повному складі, адже заняття були нашічені найновішим «живим» матеріалом. До того ж ректор, чи не першим, започаткував на факультеті проведення проблемних лекцій. Семінарські заняття також відрізнялись вимогами вільного володіння матеріалу, не терпів механічного перечитування, домагався висловлювання особистих міркувань, систематичної роботи з джерелами, вміння демонстрації історичної карти. На заняттях, як правило, спалахували дискусії, які викладач майстерно викликав формулюваннями певної проблеми. Освітньо-евристична атмосфера на заняттях перетворювала їх на лабораторію творчо-пошукового характеру, навчало студентів основного – розуміння історичного процесу і самостійного мислення. А в період між нашими заняттями ректор продовжував задовольняти свої наукові інтереси, вивчати проблеми створення Вітчизняного фронту у Болгарії. Брав участь у роботі різного ґатунку конференцій і симпозіумів славистів у Києві, Луцьку, Чернівцях та в інших містах. У такий спосіб проходило утвердження історика-болгариста у наукових колах не лише ближнього, але й дальнього зарубіжжя. Не цурався ректор і регіональної історії (краєзнавства) і серед іншого підготував ряд нарисів, що увійшли до «Історії міст і сіл УРСР. Хмельницька область».

Ректором завжди підтримувалося у навчанні та вихованні молоді усе нове та цікаве (студентські політичні клуби, зустрічі з представниками громадських організацій, неформальних об'єднань, що починали формуватись, організація дозвілля, дискотек тощо). Тривалий час серед першочергових проблем знаходилися побутові умови проживання студентства, чимало молоді доводилося наймати помешкання, часто за складних обставин проживання, що не сприяло якості навчання. І тут Анатолій Олексійович проявив «батьківську» турботу, адже саме його зусиллями були зведені багатопверхові гуртожитки №4 і 5. Саме нашому курсу у 1981 р. пощастило святкувати новосілля у гуртожитку №4. Новенькі кімнати-секції, зручності у них, все це на нас справляло незабутнє враження і пам'ять про ректора-будівничого – Анатолія Олексійовича Копилова.

У період літніх канікул частина студентів, переважно хлопців після демобілізації, працювали у складі студентських будівельних загонів (СБЗ). Саме рухом СБЗ опікувався ректор. На нашому курсі будівельний загін очолював, тоді староста третьої групи, а сьогодні кандидат історичних наук, директор Хмельницького держархіву В.Г. Байдич. Особлива увага зверталася на об'єднаний загін «Дружба», в якому працювали і відпочивали в Болгарії і на Кам'янецьчині студенти нашого і Сілістринського учительського інститутів. Як фахівець з історії Болгарії, ректор давав поради, висловлював побажання та зауваження.

Птахом промайнули студентські літа і на черговому перехресті долі Анатолій Олексійович кожному з нас вручив «путівку у життя» – диплом про закінчення інституту. Випускники історичного факультету 1982 р. розїхалися по країні сіяти «розумне, добре, вічне». Ректор постійно ретельно проводив кадрову політику, керуючись

при цьому принципом, що саме кадри визначають обличчя і можливості вишу. У процесі відбору кадрів Анатолій Олексійович враховував думку інших викладачів. Так, зокрема відбулося з випускниками А.О. Гуменюком, О.М. Федьковим, Ю.А. Хоптяром та іншими.

Таким чином, своєї професійній кар'єрі я завдячую Анатолію Олексійовичу Копилову, адже саме він у серпні 1987 р. прийняв мене до професорсько-викладацького складу педінституту. До того мені довелося здобувати досвід вчителем у сільській і міській школах, асистентом на загально-технічному факультеті Хмельницького технологічного інституту побутового обслуговування.

Працюючи під його керівництвом, а це понад п'ятнадцять років, завжди відчувалася всебічна доброзичливість та підтримка наукових й методичних починань, можливість творити вільно без вказівок і втручань згори. Кожен здобуток знаходив схвальні відгуки ректора, незалежно від того було то рецензія чи стаття, навчально-методичні розробки чи підручники, стажування чи курси підвищення кваліфікації, здобуття наукового ступеня чи отримання вченого звання... Пригадую нашу зустріч на засіданні вченої ради у Київському університеті імені Тараса Шевченка під час захисту докторської дисертації М.Г. Кукурудзяком восени 1987 р. Побачивши мене, ректор підійшов і промовив: «Молодець, що прийшов!» Коротка фраза, а скільки енергетики, доброти, людяності.

У житті кожної людини трапляються складні обставини і тут ректор завжди виявляв моральну підтримку, а нерідко і матеріальну. Пригадую свій вечір перед мобілізацією до Збройних Сил весною 1984 р. і тут, в такий напружений момент, Анатолій Олексійович поспілкувався зі мною, згадав свою багаторічну службу, всіляко підтримав мене власним прикладом. Такі миттєвості долі запам'ятовуються на все життя.

А.О. Копилов у пам'яті людей залишився неординарною, яскравою особистістю. Він вирізнявся талановитістю, енергійністю, наполегливістю, відчуттям нового, перспективного. Його риси характеру вказували на природженого лідера. Анатолій Олексійович завжди залишався цікавою, доброю людиною і це за умов перебування на високій і відповідальній посаді очільника вищого навчального закладу. Вона зобов'язувала бути вимогливим і принциповим до керівників підрозділів, викладачів та співробітників. Кадри дбайливо формував, сприяв їхньому професійному та науковому зростанню. З повагою та турботою ставився до студентства.

Оцінюючи минулий життєвий шлях, можу з впевненістю сказати, що Анатолій Олексійович належав до тих людей, що творили добро, що були джерелом світла і натхнення, бажання жити і творити. І не тільки в минулому, адже те добро і тепло живуть у наших душах й досі, допомагають долати всі негаразди й досягати нових вершин, слугують взірцем і дороговказом. Сьогоднішні вагомі здобутки університету – продовження лінії, виробленої ректоратом і особисто ректором у минулі роки. Це і не дивно, адже справу батька нині продовжує син – доктор історичних наук, професор Сергій Анатолійович Копилов, який з 2012 р. працює на посаді ректора Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

Отримано 03.07.2016 р.

Анатолій Філінюк,
*доктор історичних наук, професор, академік АНВО,
завідувач кафедри історії України (м. Кам'янець-Подільський)*

**ХАРИЗМАТИЧНИЙ КЛАСИК МЕНЕДЖМЕНТУ ВИЩОЇ
ПЕДАГОГІЧНОЇ ШКОЛИ УКРАЇНИ (ДО 80-РІЧЧЯ ВІД ДНЯ
НАРОДЖЕННЯ РЕКТОРА КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКОГО
ДЕРЖАВНОГО ПЕДАГОГІЧНОГО ІНСТИТУТУ
(УНІВЕРСИТЕТУ) В 1977-2002 рр.)**

Влітку 2016 р. виповнилося 80 років від дня народження кандидата історичних наук, професора, заслуженого працівника народної освіти України Анатолія Олексійовича Копилова, який майже чверть століття очолював один із найстаріших вищих навчальних закладів України, та авторитетного, політично не zaangażованого історика-славіста, творчий доробок якого склав понад наукових і навчально-методичних 100 праць.

Визначаючи діяльне поле та авторитет багаторічного ректора Кам'янець-Подільського державного педагогічного інституту (з 1997 р. – педагогічного університету, 2003 – державного університету, а з 2008 р. – національного університету) А. Копилова, можна без перебільшення сказати, що вони ґрунтувалися на його чудовій європейській освіті (закінчив історичний факультет Чернівецького державного університету і рік стажувався у Софійському університеті), глибокому знанні української і всесвітньої історії та багаторічному досвіді науково-педагогічної роботи й вибудовувалися з націлених перетворюючих зусиль із урахуванням факторів ситуативно-середовищного, психологічного та суб'єктивного чинників. Саме в них керівник вишу знаходив ті оптимальні способи і засоби розв'язання назрілих завдань, які висував час.

Нині дуже популярним є слово «харизма», що означає «високий авторитет, який базується на вмінні підкоряти інших своїй волі» [1, с.1557]. Можна без перебільшення сказати, що А. Копилов не був пересічним ректором провінційного педагогічного інституту, а вирізнявся як непересічна особистість великого масштабу, справді наділена харизматичними якостями, тобто своєю потужною енергетикою, високим авторитетом, який базувався на вольових якостях, які дозволяли: а) навдивовижу точно визначати пріоритети; б) продукувати перспективні ідеї; в) формувати команду однодумців і г) запалювати задуманим підлеглих і вести колектив на їх реалізацію. Його стиль як керівника легко помічався і назавжди запам'ятовувався. Головним у ньому була перспективність, націленість на позитивний результат.

Заслуга професора А. Копилова передусім полягає в тому, що як керівник стратегічного масштабу, він умів вловити та усвідомити ключові напрямки управлінської діяльності. Скажімо, на початку ректорської кар'єри головним для нього стало докорінне поліпшення якісного складу викладачів, оскільки інститут перебував за цим показником у числі найгірших педагогічних вишів України. Адже в 1974 р. з 177 викладачів, об'єднаних у 17 кафедр, лише

27,1% мали наукові ступені і вчені звання [2, с.12]. До речі, про це Анатолій Олексійович не побоявся сміливо сказати на співбесіді в Міністерстві народної освіти України. Звісно, це стратегічне питання довелося розв'язувати десятиліттями. Головною при цьому була ставка на власні сили. Разом із деканами та завідувачами кафедр ректор шукав і знаходив талановитих випускників, які прагнули домогтися успіху в професії, й направляли їх на навчання в аспірантуру до вищих навчальних закладів і наукових установ. Більшість із них поверталася на викладацьку роботу, здобувши відповідні наукові ступені та збагатившись досвідом колективів, де вони підвищували свій фаховий рівень. До такої практики вдалися після глибокого аналізу кадрових змін, який засвідчив, що запрошені на роботу кандидати наук, за невеликим виключенням, майже не приживалися в колективі. Як тільки траплялася можливість обійняти посаду в більш престижному виші чи місті, вони в Кам'янці-Подільському довго не засиджувалися. З іншого боку, навчаючись в аспірантурі різних наукових шкіл, молоді кандидати привносили у колектив багатоманітний досвід, що суттєво урізноманітнювало навчальну і виховну роботу, а підтримання ними зв'язків зі своїми науковими керівниками, кафедрами й відділами відкривало шлях до науково-педагогічного та фахового удосконалення. Водночас відкривало шляхи для системної співпраці інституту з провідними університетами, інститутами і науковими установами.

За часів А. Копилова очолений ним навчальний заклад пройшов щонайменше три важливих фази чи періоди: істотного поліпшення професорсько-викладацького складу, складної фінансово-матеріальної скрути на початку державної незалежності України та інституційних перетворень другої половини 90-х – початку 2000 рр. До його заслуг «можна віднести створення працездатного педагогічного колективу, розбудову і зміцнення матеріальної бази навчального процесу і створення належних побутових умов як для студентів, так і для викладачів» [4, с.79].

Будучи багатолітнім ректором, «він створив в університеті атмосферу принциповості, взаємної вимогливості, довірливості, відкритого виявлення недоліків та упущень. Саме за це, а ще за чуйність, намагання допомогти людині у скрутний час поважали свого ректора та наставника» [5, с.206]. Але, на наше переконання, найбільшою заслугою Анатолія Олексійовича як багатолітнього ректора є інституційні перетворення очоленого ним вишу, здійснені в період незалежності України.

Професор А. Копилов був переконаний, що проголошення державної незалежності України відкривало нові горизонти для плідної праці в сфері підготовки кадрів вищої кваліфікації і наукових пошуків. І справді, життя дедалі наполегливіше вимагало повороту до назрілих потреб освіти, народного господарства і суспільства в цілому [5, с.211]. До його честі, ректор всі свої зусилля і зусилля колективу спрямував на їх вирішення.

З-поміж іншого, Анатолій Олексійович володів дивовижним умінням розставляти керівні кадри. Це зовсім не означає, що ректор ніколи не допускав помилок із призначеннями. Але він неод-

мінно їх помічав, не боявся визнати і поступово виправляв. Відтак поступово оточив себе високопрофесійними і досвідченими проректорами, деканами, завідувачами кафедр, які забезпечували успіх інституту, а наприкінці своєї ректорської каденції – університету. Пригадується, як важко було знайти заміну проректору з навчальної роботи доктору філологічних наук, професору В. Тищенку в зв'язку з його виходом на пенсію. Для такої посади потрібна була кандидатура з широким філософським мисленням і належним досвідом управлінської роботи. Анатолій Олексійович після тривалих роздумів і консультацій вирішив, що найбільш підходящим у тому випадку був кандидат філософських наук, доцент Іван Козак, який до цього тривалий час очолював в інституті напрям заочної освіти. Звісно, його призначення вимагало пошук кандидатури на посаду проректора із заочного навчання. Вибір впав на декана педагогічного факультету кандидата педагогічних наук, доцента Анатолія Хоптяра, який тоді працював деканом педагогічного факультету. Зрозуміло, що постало питання про керівника цього факультету. І тут ректор підібрав дуже вдалу кандидатуру. Ним став кандидат педагогічних наук, доцент Володимир Кузь, який чимало зробив для піднесення рівня роботи довіреного підрозділу. До того ж, керівництво факультетом стало основою для майбутньої багатолітньої ректорської діяльності в Уманському державному педагогічному інституті (університеті). Такий підхід дозволив у комплексі розв'язати низку кадрових призначень.

Слід наголосити, що робота ректорату і вченої ради вибудувалася в такий спосіб, щоб не нав'язувати колективу думки керівника, а передусім на створення обстановки публічного, а головне зацікавленого обговорення назрілих проблем. Їх реалізація, в свою чергу, сприяла вдосконаленню різних напрямків роботи, спрямованої на підготовку фахівців. Тепер, через багато років можна із впевненістю сказати, що професор А. Копилов володів справжнім талантом працювати з кадрами і розставляти їх під конкретні завдання. Як вправний керівник, він майстерно виконував, що називається роль своєрідної єдиної ланки.

Ректорат збирався традиційно по понеділках для обговорення поточних питань. Однак, у разі нагальної потреби, членів ректорату, нерідко в розширеному складі, очільник збирав поза графіком. Це неодмінно означало щось серйозне і важливе. Зрозуміло, що настрої і соціально-психологічний клімат при цьому формувався відповідний. Бо ж, подібні зібрання давали куди більше користі, ніж загальноприйняті формальні засідання ректорату. В ході дебатів відбувалося жваве, зацікавлене та ретельне обговорення проблем. Це була своєрідна школа думання, аналізу, власних висновків кожного. Як правило, в ньому брав участь кожен із присутніх, маючи повноцінне право висловити свої бачення, міркування, мотивації та пропозиції, а вже тоді, зазвичай, після всіх учасників дебатів ректор, володіючи широким мисленням, розставляв свої акценти з неодмінним наголосом на інтереси вишу. Очевидно, саме завдяки цьому в колективі сформувалося і систематично розширювалося гроно критично мислячих працівників. Щоразу допомагали в цьому висока

ерудиція, зважена оцінка і постійна щоденна праця. В такому багатоголосі народжувався ґрунт для пошуку істини. Все це дало величезний поштовх до подальшого розвитку колективу, стало першою сходинкою у підваліні розбудови університету. Відтак відданому своїй справі колективу вдавалося майже неможливе.

Ледь переживши надзвичайно складну першу половину 90-х рр., коли довелося вести справжню боротьбу за виживання вишу і кожного його працівника, А. Копилов взявся за реалізацію нового перспективного завдання, в якому бачив майбутнє колективу і мобілізував ректорат на розробку нової стратегії розвитку інституту з істотною нарощення показників наукової роботи й поступового перетворення її в пріоритетний напрям діяльності вишу. Адже відомо, що в радянські часи наука і освіта дуже потерпали від впливу компартійної ідеології та прямолінійної цензури. Тому ідея захопила не лише керівний склад, а й більшість членів колективу, особливо молоду генерацію викладачів, за яких завжди вболівали в інституті і давали дорогу. По-перше, вона була співзвучна з викликами українського державотворення; по-друге, це додавало нового імпульсу для якісного виконання цієї ділянки роботи; по-третє, для цього в колективі вже був сформований достатній науково-педагогічний потенціал. Більше того, це позитивно позначалося на навчальному процесі. Бо ж якщо викладачі більше працювали з найновішою літературою, вони природно найсвіжішу наукову інформацію переносили в аудиторії й доносили до студентів. У такий спосіб опанування новими знаннями виходило на практику й спричиняло важливі зміни в навчанні та вихованні національних кадрів. З другого боку, це вело до позитивних перетворень у самому середовищі викладачів.

Тут автор цієї розвідки не може не висловити безмежної вдячності за запрошення ректора очолити в інституті науковий сектор і можливість під його керівництвом забезпечити перетворення науково-дослідної роботи викладачів і всього колективу вишу в пріоритетний напрям діяльності. Так складалося, що більшість інституційних перетворень у виші 1994-2006 рр. були органічно пов'язані та детерміновані якісними перетвореннями в сфері наукової діяльності та роботі з науково-педагогічними кадрами.

Тут підкреслимо, що не останню роль у цьому відіграло правильне визначення понять і категорій, якими оперували і якими керувалися в діяльності колективу. В лексиконі якось непомітно змінили застосування словосполучень: замість професорсько-викладацький склад – науково-педагогічні працівники. На перший погляд, це була проста заміна одного на інше. Однак це була якісно нова філософія та націленість колективу загалом і кожного його члена, зокрема. Адже в першому випадку акцент робився на викладачів, серед яких були професори; в другому наголос ставився на пріоритеті наукової діяльності, яка забезпечувалася органічним поєднанням адміністративно-управлінських заходів керівництва та інтелектуальних зусиль працівників вишу.

Ціком законірно, що зусилля колективу за кілька років дали відповідний результат: змінився настрій, характер і темп життя вишу. З кулуарних розмов непомітно були витіснені постійні ниття

та скарги на нескінченні фінансово-матеріальні труднощі. У центр уваги перемістилися розмови про те, яка тематика найбільш актуальна, як закінчити і опублікувати давно закинуту статтю, написати методичну розробку до навчального курсу. Для багатьох повернулася мотивація для завершення й захисту дисертацій. З ініціативи і на базі інституту стали дедалі сміливіше проводити регіональні, всеукраїнські і навіть міжнародні наукові форуми й друкувати наукові збірники за їх результатами. На провідних кафедрах, а згодом і на більшості факультетів знайшлися однодумці, котрі пристали на пропозицію ректорату й оформилися в творчі мікроколективи та підготували наукові проекти для розробки за рахунок державного бюджету. Відтак, основна дуже скромна заробітна плата для більш як 100 викладачів доповнилася щомісячним відчутним заробітком за виконання держбюджетної тематики. За невеликий проміжок часу було створено низку наукових центрів і лабораторій. Чимало господарників на прохання ректора і проректора з наукової роботи тоді виступили спонсорами з опублікування монографій і відновлених через десятиліття наукових видань.

Так крок за кроком периферійний педагогічний інститут з Кам'янця-Подільського опинився в центрі інституційних перетворень. Саме тоді винятково актуальним стало повернення до витоків навчального закладу – до часів створення й становлення Кам'янець-Подільського державного українського університету. Ідея відновлення університетського статусу не була якимось одномоментним емоційним захопленням, а холодним прагматичним і тверезим розрахунком – інститут із потенціалом викладачів, якісний склад складав близько 75,0% [2, с.12], володів здатністю подолати фінансово-матеріальні труднощі. На переконання ректора, для цього в його діяльності необхідно було внести ідею досягнення історичної справедливості та відродження університету.

Захоплений такою перспективною ідеєю, творчий колектив інституту порушив клопотання перед Державною інспекцією закладів освіти МОН України про проведення в закладі комплексної перевірки. Міністерство пристало на пропозицію. Завдяки цьому кам'янецький виш достойно витримав майже дворічні атестаційну та акредитаційну перевірки. І цілком закономірно, 1996 р. Державна акредитаційна комісія 14 спеціальностям із 16 надала четвертий, найвищий рівень акредитації і 8 квітня 1997 р. акредитувала інститут загалом за четвертим рівнем. Такі результати стали підставою для реорганізації закладу в університет: 28 червня 1997 р. у відповідності з постановою Кабінету Міністрів України №628 Кам'янець-Подільський державний педагогічний інститут у числі перших в Україні був перетворений у державний педагогічний університет. Заклад перетворився у багатопрофільний, взято курс на адаптацію змісту підготовки фахівців за освітньо-кваліфікаційними рівнями «бакалавр», «спеціаліст» і «магістр» до сучасних умов [3, с.32].

Проте ці досягнення аж ніяк не привели до самозаспокоєння ректора. Навпаки, стали основою для чергових якісних змін в усіх напрямках діяльності університету. Починаючи з 1997 р., з ініціативи чи за підтримки ректора в університеті було реалізовано низ-

ку цікавих і потрібних вишу та науці організаційно-структурних ініціатив. Скажімо, було відкрито чимало нових спеціальностей, утворено нові кафедри, факультети, налагоджено систематичний випуск наукових збірників, які стали визнаними науковими фаховими виданнями України, на постійну основу було покладено співробітництво з багатьма провідними вітчизняними й зарубіжними університетами та інститутами. Університет по кілька років поспіль став посідати лідируючі місця за показниками кадрового забезпечення і наукової діяльності. Тому цілком закономірно, що влітку 2001 р. його керівнику було вручено диплом Всеукраїнського рейтингу вищих навчальних закладів «Софія Київська», який засвідчив, що педагогічний вуз з Кам'янці-Подільського увійшов у десятку кращих педагогічних і гуманітарних вузів України [5, с.217].

У 2001 р. в своєму інтерв'ю, вміщеному на шпальтах часопису «Персонал» Міжрегіональної академії управління персоналом ректор Кам'янець-Подільського педуніверситету професор А. Копилов на питання кореспондента про те, «Що слід зробити для того, щоб провінційний вуз став одним із перших у країні?» відповів наступне: «Центри науки і освіти не обов'язково повинні знаходитись в адміністративній столиці держави.. Всі імениті вузи знаходяться в провінції. Позитивний досвід у цьому питанні нагромаджує і Україна. Прикладом може бути наш університет чи Острозька академія. А секрет успіху в освіті базується на трьох китах: важливо, хто навчає, кого навчає і як навчає. Розв'язавши ці три завдання, керівник будь-якого навчального закладу може розраховувати на успіх» [6, с.18].

Вже будучи на заслуженому відпочинку, але продовжуючи працювати в якості радника ректора і професора кафедри всесвітньої історії, Анатолій Олексійович таки пережив радість історичної справедливості, а відтак ще одного структурного сходження закладу, якому присвятив 40 років керівної та науково-педагогічної діяльності. 17 березня 2003 р. Кабінет Міністрів України, виконуючи розпорядження Президента України, ухвалив надати Кам'янець-Подільському державному педагогічному університету статус класичного [3, с.34].

Тож, для тих, хто поруч працював із А. Копиловим і хто добре обізнаний із хитромудрими особливостями ректорської діяльності його непересічної особистості, яку можна сміливо назвати цілою епохою в історії Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, не потрібно якихось додаткових епітетів для характеристики його величної постаті. Виявляючи величезну повагу до пам'яті харизматичної постаті ректора, вважаю за необхідне особливо наголосити на тому, що потрібно систематично згадувати його добре ім'я в контексті історії вишу і виважено розмірковувати та осмислювати його справді взірцевий, гідний для наслідування стиль управління на шляху подальшого удосконалення діяльності університету напередодні столітнього ювілею.

Примітки:

1. Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. і гол. ред. В.Т. Бусел. – К. ; Ірпінь : ВТФ «Перун», 2007. – 1736 с.; іа.

2. Доктори наук, професори Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: довідково-бібліографічне видання / Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка ; уклад.: І.М. Конет, В.С. Прокопчук. – Кам'янець-Подільський : Абетка-Світ, 2013. – 512 с.
3. Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка. – К. : ВОВ “Вид-во Логос України”, 2008. – 199 с.
4. Кам'яничани – заслужені працівники України. Розповіді про кам'яничан, які працею, трудовими досягненнями славили місто над Смотричем, Подільський край / В.Т. Грубляк, Н.М. Мартинюк, Н.К. Підскоцька та ін. – Кам'янець-Подільський : Абетка, 2011. – С. 78-79.
5. Красуцький М.І. Копилов Анатолій Олексійович / М.І. Красуцький, В.С. Степанков // Кам'янець-Подільський державний університет в особах. – Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2003. – Т. 1. – С. 205-218.
6. Степанков В.С. Професор А.О. Копилов – вчений-педагог / В.С. Степанков, М.І. Красуцький // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету: Історичні науки. – Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2006. – Т. 16: На пошану професора А. О. Копилова. – С. 9-19.

Отримано 25.08.2016 р.

ПРОБЛЕМИ ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ

УДК 94(437+437.6)«1938»

Іван Боровець,

*кандидат історичних наук, доцент
(м. Кам'янець-Подільський)*

НАПЕРЕДНІ МЮНХЕНА: СЛОВАЦЬКА ПРОБЛЕМА У СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОМУ ЖИТТІ ЧЕХОСЛОВАЧЧИНИ 1938 р.

У статті подано особливості суспільно-політичної ситуації у Словаччині від початку 1938 р. до підписання Мюнхенського договору. Розкрито політичні вимоги словацьких автономістів та реакцію празького уряду на них. З'ясовано міжнародний контекст словацького питання у той час.

Ключові слова: Глінкова словацька народна партія, політична автономія, мітинг, місцеві вибори, переговори, міжнародна криза.

Початок кризового в історії Європи та Чехословацької республіки (ЧСР) 1938 р. ознаменувався активізацією словацького автономістського руху, який з 1919 р. мав вагомий вплив на внутрішньополітичній арені країни. Провідною політичною силою, яка по суті репрезентувала автономістський рух, була Глінкова словацька народна партія (ГСНП). Вже у новорічному випуску газети «Словак» (друкований орган й фактичний рупор політичної позиції ГСНП), передова стаття закликала: «У новому році – в атаку»¹. 25 січня лідер партії А. Глінка на демонстрації у м. Жіліні сказав: «Якщо Пітсбурзька угода² та автономія не стануть реальністю, змушені будемо сказати Празі: «З Богом!»³.

Загострення судетської проблеми і травнева криза, претензії Німеччини до ЧСР створювали для словаків сприятливі умови для посилення тиску на уряд. Однак в умовах небезпечної для цілісності республіки міжнародної ситуації більшість політичних сил у Словаччині висловили підтримку уряду. На виборах до органів місцевого самоврядування у травні-червні 1938 р. усі провладні партії об'єдналися у виборчий блок «Словацька єдність за чехословацьку демократію і республіку». Людаки⁵ пішли на вибори самостійно. За неофіційними результатами (офіційні дані було заборонено обнародувати через зовнішньополітичні проблеми), блок «Словацька єдність» отримав 43,9% голосів, ГСНП – 26,9%, значні результати продемонстрували уторські партії (17,5%)⁴. Таким чином, ГСНП на той час аж ніяк не була єдиним легітимним виразником політичної волі словацького нації, як це намагалася подати людацька пропаганда, а в ситуації об'єднання провладних сил вона виявилася у відчутній меншості.

Тим не менше, 4 червня з'їзд ГСНП схвалив новий законопроект про автономію. З нормативно-правової точки зору він передбачав фактичне перетворення республіки на конфедерацію: словацький сейм та уряд, виключно словацька офіційна мова, краянське

громадянство, пропорційне представництво Словаччини у спільних державних установах, право укладання самостійних договорів⁶.

На підтримку свого нового законопроекту людаки наступного дня організували у Братиславі велелюдний мітинг (близько 25-30 тис учасників), присвячений 20-ій річниці Пітсбурзької угоди. На ньому була присутня делегація Словацької Ліги, яка продемонструвала мітингувальникам текст Пітсбурзької угоди, привезений із США. Але наступного дня аграрна партія за ініціативи свого лідера М. Годжі теж організувала у Братиславі маніфестацію, кількість учасників якої була не меншою, а за звітами поліції навіть більшою, ніж людацького зібрання⁷. Відтак, суперечка, хто має право говорити від імені народу, залишалася невирішеною.

У серпні 1938 р. до вимог автономії приєдналася Словацька національна партія (СНП). Її проект теж передбачав створення крайнського сейму та уряду, делегування до центрального уряду одного міністра-словака. Пропонувалося під час перепису населення ввести окремі графи національності «чех» та «словак»⁸.

Тиск як на внутрішньо-, так і на зовнішньополітичній арені примусив президента ЧСР Е. Бенеша улітку 1938 р. розпочати переговори з людаками. Після смерті 21 серпня Глінки з боку ГСНП їх вели Й. Тісо, Й. Будаї, Й. Сівак, М. Сокол. Сторони досягли позитивних домовленостей у наступному: рівноправність словацької мови із чеською у всіх частинах держави; частка працівників чехів у Словаччині не має перевищувати 30% загальної кількості робочих місць, за чим має наглядати спеціальна комісія; бюджетні видатки на Словаччину мають бути не меншими, ніж прибутки з неї, але інвестиції будуть перевищувати розміри у чеських землях задля вирівнювання економічного розвитку Чехії і Словаччини⁹.

22 вересня 1938 р. узгоджений зі словацькими провідними політиками М. Годжою та І. Дерером проект Бенеша під назвою «Вирішення взаємовідносин між чехами і словаками» був представлений Й. Тісо. Виконком ГСНП 24 вересня прийняв його за основу, але висувалися подальші вимоги згідно останнього законопроекту про автономію. «Камнем спотикання» на даному етапі стало питання нормотворчої компетенції крайнського сейму. За людацьким проектом, він мав право видавати закони у сфері сільського господарства, торгівлі, освіти, культури¹⁰. Централісти бажали обмежити дані компетенції. Організована з цього приводу зустріч з представниками ГСНП у Празі, на жаль, не увінчалася успіхом¹¹.

У світлі міжнародного виміру чехословацької кризи 1938 р. вельми актуальним є з'ясування впливу зовнішньополітичного фактора на тогочасну діяльність ГСНП. Заперечуючи традиційні звинувачення з боку влади, людаки переконували, що запровадження автономії Словаччини не послабить, а навпаки, посилить ЧСР перед лицем зовнішньої небезпеки. Упродовж травня-вересня 1938 р. офіційна пропаганда ГСНП, подібно до урядової, закликала населення до захисту республіки та цілком підтримала організовані урядом мобілізації¹². Тобто ГСНП не демонструвала сепаратистських намірів.

Проте Й. Тісо на засіданні виконкому партії 17 лютого 1938 р. давав таку настанову: «Ламати опір внутрішнього ворога

допомогою з-за кордону»¹³. Чи мав він на увазі співробітництво з ворожими республіці країнами? Навряд чи, адже подальші події не підтверджують подібної інтерпретації. Інша справа, що ГСНП прагнула використати зовнішньополітичні обставини як фактор тиску для досягнення своїх внутрішньополітичних цілей.

На допомогу західних демократій людакам розраховувати не доводилося, адже ті вважали словацьку проблему внутрішньою справою ЧСР. Демонстративним підтвердженням цього є позиція лорда Рансімена, який 3 серпня 1938 р. прибув до Праги з метою ознайомитися на місці зі судетським питанням. Він не звернув уваги на поданий йому на початку вересня автономістський меморандум¹⁴.

Прихильники Угорщини у ГСНП не мали на той час вагомого впливу. Утім, це не завадило Й. Тісо у травні 1938 р. вести негласні переговори з угорським урядом щодо отримання автономії із рук Будапешта¹⁵. Подробиці обговорення, на жаль, невідомі, але воно не принесло конкретних результатів, більше того, великодержавні амбіції угорців зумовили подальше погіршення атмосфери словацько-угорських відносин¹⁶.

Марксистські історики часто закидали людакам співробітництво з Судето-німецькою партією К. Генлейна та наявність сепаратистських планів з опорою на Німеччину. Проте така оцінка видається перебільшеною. Дійсно, упродовж 20-х – початку 30-х рр. ГСНП з тактичних міркувань мала позитивні контакти з партіями німецьких меншин. Зокрема, завдяки німецьким депутатам у Національних Зборах законопроекти про автономію Словаччини набирали необхідну кількість голосів для їх реєстрації та розгляду. Із середини 30-х рр. до тісніших зв'язків з генлейнівцями та Німеччиною закликали молоді радикали-германофіли – Ф. Дюрчански, К. Мургаш, А. Мах, які здійснювали відповідний тиск на А. Глінку. 8 лютого 1938 р. у Ружомберку розпочалися зондажні переговори між ГСНП та Судето-німецькою партією, але їх результат був досить скромний. Сторони підтвердили попередню практику обміну партійними періодичними виданнями, але Глінка відмовився від угоди про координацію політичних акцій, а після зустрічі навіть не було опубліковано спільного комюніке. На основі цього можна зробити висновок, що для ГСНП контакти з Судето-німецькою партією лежали у площині політичної тактики, а не реального партнерства¹⁷.

Частина людацьких діячів (К. Сідор, П. Чарногурски, К. Кліновски) виявляли прихильність до Польщі. Їх візити у Варшаву та зустрічі із польськими політиками свідчать про наміри використати «польську карту» у боротьбі за автономію. Людаки навіть запланували страховальний захід на випадок розпаду ЧСР. 28 вересня 1938 р. фракція ГСНП у парламенті прийняла декларацію про польсько-словацьку дуалістичну унію. У тексті читаємо: «Клуб депутатів та сенаторів народної партії подав прохання польському уряду про об'єднання території польської держави з територією Словаччини... у випадку зовнішньої агресії проти Чехословаччини та загарбання частини її земель, що змусило б Словачину проголосити самостійність»¹⁸.

Таким чином, ГСНП активно використовувала можливість політичного маневру у тогочасній зовнішньополітичній ситуа-

ції. Але, як слушно зауважив І. Шніцер, вона не могла припинити свою боротьбу за автономію тільки тому, що сусідні країни, маючи територіальні претензії до республіки, намагалися використати «словацьке питання» у своїх інтересах¹⁹.

Відносини чехів і словаків у єдиній ЧСР в 1938 р. продемонстрували загострення давніх суперечностей щодо політичної проблеми статусу Словаччини. Празькому уряду та словацьким опозиціонерам не вдалося домовитися на конструктивній основі з цього приводу, країна перебувала у перманентному внутрішньо-політичному напруженні, що доповнювалося загрозою агресії проти ЧСР з боку сусідніх держав.

Примітки:

1. Kováč D. Dejiny Slovenska / D. Kováč. – Bratislava (Br.), 1998. – С. 228.
2. Угода, підписана 31 травня 1918 р. між керівниками Словацької Ліги (провідна політична організація словацьких емігрантів у США) та чеськими політиками, у якій було закріплено надання словакаму спільній державі власної адміністрації, сейму, судів, словацька мова мала стати офіційною в освітніх закладах, державних установах та громадському житті. Текст угоди був складений та підписаний майбутнім президентом ЧСР Масариком.
3. Шніцер І.О. Історія словацького автономістського руху 1918-1938 рр. / І.О. Шніцер. – Ужгород : Вид-во УжНУ «Говерла», 2008. – С. 111.
4. Зі словацької – ľud – народ у назві Словацької народної партії.
5. Krajčovičová N. K pôsobeniu agrárneho politického hnutia na Slovensku v rokoch 1918-1938 / N. Krajčovičová // Slovensko a svet ve 20 storočí. Kapitoly k 70 narodeninám PhDr. Valeriána Bystrického, DSc. / Bohumila Ferenčugová a kol. – Br. : HU SAV, 2006. – S. 46.
6. Rychlík J. Češi a Slováci ve 20 století (česko-slovenské vzťahy 1914-45). Zv. I / J. Rychlík. – Br. : AEP, 1997. – S. 138.
7. Bystrický V. K niektorým politicko-spoločenským otázkam vývoja Slovenska v rokoch 1935-1938 [Електронний ресурс] / V. Bystrický // Forum historiae (FH). – 2010. – Roč. 4. – Č. 1. – S. 7-8. – Режим доступу: <http://www.forumhistoriae.sk>.
8. Dokumenty slovenskej identity štátnosti. Zv. II. / Michal Barnovský; ved. red. Ján Beňko. – Br. : Národné literárne centrum – Dom slovenskej literatúry, 1998. – S. 167-168.
9. Ibid. – S. 172.
10. Bartlová A. Túžby, projekty a realita. Slovensko v medzivojnovom období / A. Bartlová. – Br. : HU SAV, 2010. – S. 91.
11. Kronika Slovenska 2. Slovensko v 20 storočí / D. Kovač a kol. – Br. : Fortuna Print & Adut, 1998. – S. 233.
12. Bystrický V. K niektorým politicko-spoločenským otázkam vývoja Slovenska v rokoch 1935-1938... – S. 10, 15.
13. Letz R. Hlinkova Slovenská ľudová strana (pokus o sintetický pohľad) / R. Letz // Slovenská ľudová strana v dejinách. – Martin : Matica Slovenská, 2006. – S. 59.
14. Magdolenová A. Memorandá a manifesty ľudákov v medzivojnovom období / A. Magdolenová // Slovenská ľudová strana v dejinách... – S. 160.
15. Balassa Z. Dva národy v jednej domovine / Z. Balassa. – Buffalo-Toronto : EDITURA MATTHIAS CORVINUS, 2004. – S. 92.
16. Deák L. Zahraničnopolitická koncepcia Jozefa Tisu voči Maďarsku roku 1938 / L. Deák // Pokus o politický a osobný profil Jozefa Tisu. Zborník

- materialov z vedeckeho sympozia. Časta-Papiernička, 5-7 maja 1992. – Br. : SAP, 1992. – S. 106.
17. Schvarc M. K otázke genézy kontaktov a vzťahov vedenia nemeckej menšiny a Hlinkovej slovenskej ľudovej strany v rokoch 1937-1938 / M. Schvarc // Slovenská ľudová strana v dejinách... – S. 247.
 18. Carnogurský P. Deklaracia o únii Slovenska z Poľskom z 28 septembra 1938 / P. Carnogurský // Historický časopis. – 1968. – Ročník. 16. – Č. 3. – S. 454.
 19. Шнідер І.О. Історія словацького автономістського руху 1918-1938 рр... – С. 147.

The author of the article gives the features of social and political situation in Slovakia from the beginning of 1938 to signing of the Munich agreement. He exposes the political requirements of the Slovakia autonomies and reaction of the Prague government on them. The international context of the Slovakia question at that time is found out.

Key words: Glinka's Slovak peoples party, political autonomy, mass meeting, local elections, negotiations, international crisis.

Отримано 12.07.2016 р.

УДК 342.731:2«1960/1980»

Людмила Ларькіна,
*старший викладач кафедри політології та соціології
Рівненського державного гуманітарного університету (м. Рівне)*

УПОВНОВАЖЕНІ РАДИ В СПРАВАХ РЕЛІГІЙТА РАДИ У СПРАВАХ РОСІЙСЬКОЇ ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ ПРИ РАДІ МІНІСТРІВ СРСР І КОМІСІЇ СПРИЯННЯ ПО ДОТРИМАННЮ ЗАКОНОДАВСТВА ПРО РЕЛІГІЙНІ КУЛЬТИ ПО РІВНЕНСЬКІЙ ТА ВОЛИНСЬКИХ ОБЛАСТЯХ (1960-1975 рр.)

У статті проаналізовано особливості координації роботи уповноважених та Ради у справах Російської православної церкви та комісії сприяння по дотриманню законодавства про релігійні культу по Рівненській та Волинських областях. Визначено основні аспекти їх спільної діяльності щодо контролю за дотримання законодавства про культу.

Ключові слова: законодавство про релігійні культу, комісії сприяння, Рада у справах Руської православної церкви, Рада у справах релігійних культів, уповноважений.

На початку 60-х р. утворюються органи, на яких покладається прямий обов'язок здійснювати контроль за релігійними об'єднаннями на місцях, а саме на органи державної влади, Раду у справах Російської православної церкви та Раду у справах релігійних культів при Раді Міністрів СРСР та їх уповноважених в республіках та областях. Уповноважені, в свою чергу, повинні були інформувати ради про всі випадки порушення законодавства про культу¹. Інститут уповноважених Ради та комісії сприяння на місцях створювався перш за все задля того, щоб втілювати на місцях новий курс державно-церковної політики.

Епізодично цієї проблематики торкаються дослідники Я. Стоцький, С. Жилюк, І. Бондарчук, Л. Загребельна, Л. Паніна. В. Ні-

колаєнко, К. Якуніна. Основною джерельною базою є документи неопублікованих архівних джерел, що зберігаються у Державних архівах Рівненської та Волинської областей, Центрального державного архіву громадських об'єднань України та Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України, а також радянське законодавство про релігійні культу.

Мета дослідження полягає у з'ясуванні основних аспектів роботи обласних уповноважених Рад та місцевих комісій сприяння контролю за дотриманням законодавства про релігійні культу.

За свідченням відомого релігієзнавця Володимира Поспеловського, існував секретний циркуляр під назвою «Нова інструкція представникам місцевих рад про те, як поводитися з православними християнами» від 1961 року, який був надісланий місцевої владі Радою у справах РПЦ. У ньому йшлося про функції «допоміжних комісій по введенню законодавства про культу», втім фактично наказувалось цим новим органам поступово замінювати існуючі «двадцятки» новими, утвореними з таких громадян, які будуть чесно виконувати радянські закони, а також пропозиції і вимоги радянської влади. Нехай «рада двадцяти» обере свій виконавчий орган². Ці нові органи і стали комісіями сприяння контролю по дотриманню законодавства про релігійні культу для надання допомоги уповноваженим.

Ще з 1959 року у звітно-інформаційній доповіді уповноваженого Ради у справах Російської православної церкви при Раді Міністрів СРСР по УРСР зазначалося про необхідність створення при кожному уповноваженому активу комуністів-пенсіонерів за рішенням обкому партії, який буде допомагати у вирішенні певних питань: розгляд скарг, аналіз церковного життя, підготовка пропозицій для зняття з реєстрації релігійних об'єднань тощо³. У 1960 році уповноважений звітувався, що радянська громадськість вже залучена, і тому з цією метою закладено створення при райвиконкомах комісій сприяння уповноваженим двох рад. До участі в комісіях задіяні голови сілрад, лектори-атеїсти, політично радикальні комуністи-пенсіонери⁴.

Згідно постанови Ради Міністрів СРСР «Про посилення контролю за виконанням законодавств про культу» від 16 березня 1961 року, комісії сприяння утворювались при облвиконкомах і райвиконкомах, а з 1963 року також при сільських, селищних, міських радах народних депутатів трудящих⁵. Відзначимо також, що постанова від 16 березня 1961 року не була опублікована і поширювалась виключно для службового використання. Таким чином, складалася ситуація, коли віруючі мали дотримуватись законодавства, навіть не знаючи його змісту.

У доповідній записці уповноваженого Ради у справах Російської православної церкви Ради Міністрів СРСР по Волинській області А.А. Федулова зазначалося, що у квітні 1960 року на всесоюзному з'їзді уповноважених Ради у справах православної церкви було рекомендовано на зразок Москви та Московської області підібрати і організаційно оформити в кожному районі із партійно-радянського

і комсомольського активу групи сприяння⁶. Отже, архівні документи Волинської та Рівненської області свідчать, що ще в 1960 році комісії сприяння про релігійні культу не були створені.

Як свідчать архівні документи від 17 травня – 23 грудня 1961 року, за дорученням відділу пропаганди й агітації ЦК КП України уповноважений Ради у справах релігійних культур при Раді Міністрів УРСР К. Полонник разом з двома іншими уповноваженими у справах про релігійні культу (Ручков з Чернігова і Сидоренко з Черкас) виїздили у Рівненську область для ознайомлення з релігійною обстановкою у 1961 році. Ними було виявлено, що комісії сприяння контролю за діяльністю релігійних громад вже були створені на виконання постанови ЦК КП України від 1 травня 1961 року, але фактично не діяли, існували лише на папері⁷.

У 1962 році від уповноваженого Ради у справах релігійних культур при РМ УРСР К. Полонника обласному уповноваженому ради в Рівненській області надійшла низка документів для дієвого застосування законодавства про релігійні культу та створення і активізації комісій сприяння при виконкомах місцевих рад.

У січні 1962 року уповноважений області отримав від Ради у справах релігійних культур при Раді Міністрів УРСР доповідну записку та рішення Дніпропетровського облвиконкому від 16 грудня 1961 року про поширення даної доповідної серед виконкомів міських та районних рад депутатів трудящих від уповноваженого Ради у справах релігійних культур у Дніпропетровській області «Про виконання виконкомами міських та районних рад депутатів трудящих постанови Ради Міністрів УРСР від 29 квітня 1961 року «Про посилення контролю за виконанням законодавства про культу»⁸. Цей документ був представлений для використання у практичній роботі по організації контролю за діяльністю релігійних громад та духовенства та як інструкція комісіям сприяння у всіх районах області з ціллю їх активізації⁹.

Крім того, 22 січня 1962 року всім обласним уповноваженим було надіслано лекцію на тему «Радянське законодавство про культу» для проведення інструктажу районним комісіям сприяння, працівникам місцевих органів і радянсько-партійного активу, видану громадською організацією по розповсюдженню політичних і наукових знань УРСР¹⁰.

Зазначимо, що з 18 по 29 січня 1962 року старший інспектор Ради у справах РПЦ при Раді Міністрів СРСР А. М. Пашкін проводив перевірку щодо виконання постанови РМ СРСР від 16 березня 1961 року «Про посилення контролю за виконанням радянського законодавства про культу», під час якої відвідав Луцький, Володимир-Волинський, Нововолинський та Ківерцівський райони, де ним було виявлено серйозні недоліки у контролі за виконанням законодавства про культу з боку виконкомів районних і сільських рад депутатів трудящих. Зокрема, групи сприяння майже у всіх районах фактично не працювали і ними практично ніхто не керував. Жоден райвиконком не отримав і не вислав в область інформацію про минулі релігійні свята Різдво та Пасху¹¹.

Про те, що комісії були дійсно створені, свідчить повідомлення голові Ради у справах РПЦ при Раді Міністрів СРСР

В.А. Курєдову від уповноваженого Ради у справах РПЦ при Раді Міністрів СРСР по Рівненській області А. Мошняги. У документі йшлося, що у Рівненській області УРСР у зв'язку з новим районуванням проведена деяка організаційна робота по активізації комісії сприяння контролю за дотриманням законодавства про культу, створених при райвиконкомах¹².

Перш за все, варто проаналізувати діяльність уповноваженого в справах релігії, який координував свою роботу з комісіями сприяння та був головним «спостерігачем» за релігійними організаціями в області. У таємній докладній записці уповноваженого Ради в справах православної церкви при Раді Міністрів СРСР по Волинській області А. Федулова, яка адресувалася чиновнику В.А. Чернявському з відділу пропаганди та агітації Волинського ЦК КПУ, було окреслено, що головним завданням таких груп (груп сприяння) є нагляд за діяльністю духовенства. При виникненні незрозумілих питань як керівники груп, так і окремі члени повинні консультуватися з уповноваженим, в КПУ і райвиконкомах¹³.

Також використовувався обмін досвідом у відрядженнях. Уповноважений ради в Рівненській області Б.А. Плуготаренко в 1963 році їздив у Білоруську РСР для вивчення досвіду роботи по контролю за дотриманням законодавства про культу¹⁴. Ці знання передавалися членам комісії сприяння на запланованих семінарах.

Крім того, у всі райони області в травні 1963 року направлялась для орієнтування пам'ятка про склад і завдання районної та сільської комісії контролю за дотриманням радянського законодавства про культу за підписом уповноваженого Ради у справах релігійних культів при облвиконкомі П. Демченка¹⁵.

Так, 14 липня 1965 року Рада у справах Російської православної церкви направила для службового використання лист всім уповноваженим Ради у справах РПЦ «Про активізацію роботи комісії сприяння контролю за дотриманням законодавства про культу». У ньому зазначалося, що комісії сприяння контролю за дотриманням законодавства про культу створені майже при всіх виконкомах районних і міських рад депутатів трудящих і багато з них працювали активно, особливо там, де виконкоми рай (міськ) рад депутатів трудящих посакденно спрямовують їх діяльність, надають їм практичну допомогу, заслуховують на своїх засіданнях звіти про їхню роботу¹⁶.

З метою посилення контролю за дотриманням чинного законодавства, вироблення чітких рекомендацій щодо подальших антицерковних заходів та їх запровадження було ухвалено постанову Ради Міністрів СРСР від 8 грудня 1965 року. Згідно цієї постанови, Раду у справах Російської православної церкви та Раду у справах релігійних культів було об'єднано в єдиний орган – Раду у справах релігії при Раді Міністрів СРСР. Спільною постановою ЦК КП України і Ради Міністрів УРСР від 25 січня 1966 року утворено апарат уповноваженого Ради у справах релігії при Раді Міністрів СРСР по УРСР. Істотне розширення кола завдань, функцій і повноважень державних і контрольних відомств протягом двох десятиріч їхнього існування уперше було закріплено у «Положенні про Раду у справах релігій при РМ СРСР», затверджене постановою

союзного уряду від 10 травня 1966 року¹⁷. На чолі об'єднаного апарату уповноваженого у справах релігій при Раді Міністрів СРСР по Україні став К. Литвин. Саме «Положення про Раду у справах релігій» надрукували під грифом «Не для друку»¹⁸.

Перша публікація положення Ради у справах релігій 1966 року закріплювала безмежну владу цієї установи над релігійними організаціями. Рада у справах релігій здійснювала контроль за дотриманням законодавства про культу релігійними організаціями і духовенством, перевіряла правильність застосування центральними і місцевими організаціями та посадовими особами законодавства про культу, приймала рішення про відкриття чи закриття молитовних будинків¹⁹.

Рада у справах релігій мала право: а) приймати рішення про реєстрацію та зняття з реєстрації релігійних об'єднань, про відкриття і закриття молитовних будинків і споруд; б) перевіряти діяльність релігійних організацій в частині дотримання ними радянського законодавства про культу і давати обов'язкові приписи про усунення його порушень²⁰.

Для церкви, без сумніву, було важливо нарешті отримати офіційні прерогативи, функції і обов'язки ради. Однак поправки і доповнення до законодавства про релігійні організації 1962-1975 років передавали багато функцій контролю над релігійними структурами з місцевих рад до Ради у справах релігій, що дуже ускладнило віруючим боротьбу за свої права. Перш за все, якщо ради позбавляли реєстрації і закривали релігійну громаду, остання могла звернутися за допомогою в інший орган – Раду у справах релігій, орган-посередник між церквою і державою, який, принаймні технічно, міг вважатися нейтральним. Тепер же доводилося звертатися саме до тієї установи, яка їх переслідувала і пригнічувала²¹.

Водночас уповноважений у Волинській області Е. Кравчук видав окремий документ у вигляді довідки, яка передбачала необхідні заходи для уникнення недоліків у справі дотримання законодавства про релігійні культу у Волинській області. Головам районних комісій контролю за дотриманням законодавства про релігійні культу, головам сільських, селищних, міських рад потрібно було мати такі документи:

I. Особові справи общин (православних, сектантських):

- 1) протоколи зборів «двадцятки»;
- 2) щоквартальні і річні фінансові звіти;
- 3) статистичні дані про обрядовість;
- 4) список служителів культу (священиків, пресвітерів, проповідників);
- 5) списки церковного органу і ревізійної комісії общини;
- 6) списки членів хору (постійних, непостійних);
- 7) списки осіб, які прийняли водне хрещення, прибувши і вибувши сектантів;
- 8) щорічна письмова інформація про діяльність релігійних общин по сільських, селищних, міських рада²².

Далі більш детально йдеться про перелік обов'язків голів комісій:

- знати всі групи віруючих у своєму мікрорайоні;
- контролювати діяльність виконавчих органів релігійних общин (старост, касирів, ревкомісій, священників тощо);
- контролювати фінансово-господарську діяльність виконавчих органів общини;
- вивчення проповідей священників, пресвітерів, проповідників (їх узагальнення);
- робота установ, шкіл, комсомольських, партійних організацій, товариства «Знання» з атеїстичного виховання;
- посилена увага до родинної обрядовості;
- контроль за кладовищами (надмогилями, обеліски, братські могили, будинок громадянської панахиди тощо);
- про землекористування служителя культу, про поширення постанови Ради Міністрів щодо студентів-заочників (духовних семінарій, академій);
- контроль за дотриманням законодавства служителями культу (священниками, псаломщиками, дияконами, хором), колядки по селу;
- використання будівель тих православних церков, що зняті з реєстрації;
- контроль за ремонтом діючих православних церков, молитовних будинків;
- про зберігання общинних грошей в ощадкасах і банках області;
- суворе дотримання законодавства виконкомами сільських, селищних, міських рад при виданні відповідних реєстраційних документів громадянам (свідоцтв про народження, свідоцтв про смерть);
- дотримання строків звітності за квартал, за рік (5-го числа наступного місяця) перед облвиконкомом;
- періодично бувати в церквах, молитовних будинках з метою спостережень за діяльністю віруючих та служителів культу;
- санепідемстанціям взяти під контроль санітарний стан церков, молитовних будинків під час релігійних обрядів (хрещення, пригощання, цілування ікон тощо)²³.

Наступним матеріалом була пам'ятка для перевірки роботи комісій сприяння виконкомам за дотриманням законодавства про культу і роботи уповноваженого ради в справах релігії:

1. Перевірити плани роботи комісій на 1975 рік, які питання ставить комісія в своїй роботі.
2. Чи є доручення окремим членам комісій і як вони виконуються.
3. Як часто комісія сприяння проводить свої засідання.
4. Перевірка комісіями сприяння діяльності релігійних об'єднань, груп.
5. Які були виявлені порушення законодавства про культу та які заходи були вжиті до порушників.
6. Чи є персональні списки сектантських підпільних груп.
7. Яким методом члени комісії сприяння роз'яснюють віруючим вимоги радянського законодавства про культу.

8. Як викривається антигромадський характер поведінки вожаків «розкольників». Як проводиться роз'яснювальна робота з рядовими віруючими, прихильниками т. зв. ради церков ЄХБ (розкольники) по відриву їх з-під впливу підпільного центру «розкольників» («рада церков ЄХБ»).
9. Чи присікаються підпільні дії незареєстрованих сектантських груп («розкольників»), п'ятидесятників, іеговістів, АСД (суботників). Чи застосовувались адміністративні заходи покарання до порушників закону, до кого і скільки протягом року.
10. Які здійснюються заходи зі зниження впливу розкольників на інші баптистські громади.
11. Виявлення розповсюдження нелегальної релігійної літератури²⁴.
12. Вивчення характеру релігійних проповідей в церквах, сектантських громадах. Чи фіксується зміст проповідей.
13. Виявлення бродячих проповідників, місіонерів.
14. Виявлення і присічення виступів роз'їзних молодіжних хорів, оркестрів з інших релігійних громад в сусідніх.
15. Вивчення причин високої релігійної обрядовості і росту прибутків церков.
16. Встановити, чи проводиться обряд хрещення новонароджених дітей за згодою батьків.
17. Чи ведеться облік культового майна, грошей.
18. Де зберігаються гроші, що надходять від релігійних обрядів, добровільних пожертв.
19. Хто веде документацію, касову книгу.
20. Яка робота ведеться з церковними виконавчими органами по добровільному відрахуванню ними грошей у фонд миру і фонд охорони пам'яток історії і культури.
21. Хто здійснює підбір членів у склад церковного виконавчого органу і ревізійної комісії.
22. Яка робота проводиться комісіями з духовенством православної церкви, пресвітерами сект і членами церковних виконавчих органів з питання виховання їх у дусі поваги до радянського законодавства.
23. Чи заведені справи обліку по формі на релігійні об'єднання.
24. Як використовуються колишні церковні приміщення, зняті з реєстрації.
25. Які були порушення соцзаконності з боку службових осіб, державних організацій²⁵.
26. Яка ведеться боротьба з жебрацтвом біля церков під час великих релігійних свят.
27. Розгляд заяв, скарг, листів віруючих²⁶.

Звіти уповноважених складалися щоквартально (тобто чотири рази на рік) на матеріалах комісій сприяння та містили головну інформацію, що була потрібна центру: про кількість взятих на облік церков та молитовних будинків та хід їх реєстрації; про вилучення з користування приміщень та про клопотання віруючих про відкриття нових громад.

Підсумовуючи вищесказане, зазначимо, що 1961-1975 роки характеризувалися легітимним наступом держави на церкву.

Здійснювалося посилення контролю над діяльністю духовенства і віруючих не тільки на всесоюзному рівні, а і на місцях. Отже, проаналізувавши лише деякі моменти діяльності уповноважених Рад та комісій сприяння по дотриманню законодавства про релігійні культу, можна стверджувати, що вони тісно взаємодіяли доповнюючи один одного.

Примітки:

1. Законодательство о религиозных культах. – М. : Юридическая литература, 1969. – С. 140-141.
2. Пащенко В.О. Російська православна церква наприкінці хрущовської «відлиги» / В.О. Пащенко // Український історичний журнал. – 2007. – №5. – С. 290.
3. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГОУ), ф.1. Центральний комітет Комуністичної партії України, оп.24, ч.2, спр.5116, арк.47.
4. ЦДАГОУ, ф.1. Центральний комітет Комуністичної партії України, оп.24, ч.2, спр.5407, арк. 49.
5. ЦДАГОУ, ф.1. Центральний комітет Комуністичної партії України, оп.24, ч.2, спр.5908, арк.6.
6. Державний архів Волинської області (далі ДАВО), ф.393, оп.3, спр.26, арк.56.
7. ЦДАГОУ, ф.1. Центральний комітет Комуністичної партії України, оп.24, ч.2, спр.5408, арк. 189, 192
8. Державний архів Рівненської області (далі ДАРО), ф.204, оп.12, спр.123, арк. 22
9. Там само. – 22 арк.
10. Там само. – 34 арк.
11. ДАВО, ф.393, оп.2, спр.94, арк.14.
12. ДАРО, ф.204, оп.11, спр.569, арк.36.
13. ДАВО, ф.393, оп.2, спр.94, арк.57.
14. ДАРО, ф.204, оп.11, спр.558, арк.115.
15. ДАРО, ф.204, оп.12, спр.132, арк.113.
16. ДАРО, ф.204, оп.11, спр.569, арк.41.
17. Якуніна К.І. Порівняльна характеристика сектантського руху на Волині та Житомирщині у 1940-1970-х рр. / К.І. Якуніна // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії : збірник наукових праць Наукові записки РДГУ. – Рівне : О. Зень, 2012. – Вип. 23. – С. 69.
18. Пащенко В.О. Російська православна церква наприкінці хрущовської «відлиги» / В.О. Пащенко // Український історичний журнал. – 2007. – №5. – С. 141.
19. Жилюк С.І. Формування радянського антицерковного законодавства у 60-70 -х рр. XX ст. / С.І. Жилюк // Історія релігії в Україні і світі: збірник наукових праць. Серія «Історичне релігієзнавство». – Острого: Видавництво Нац. університету «Острозька академія», 2009. – Вип. 1. – С. 59-60.
20. Поспеловский Д.В. Русская православная церковь в XX веке / Д.В. Поспеловский. – М. : Республика, 1995. – С. 335.
21. Там само. – С. 336.
22. ДАВО, ф.393, оп.2, спр.165, арк. 2.
23. Там само. – С. 2.
24. Там само. – С. 1.
25. Там само. – С. 2.
26. Там само. – С. 3.

В статье проанализированы особенности координации работы уполномоченных Совета в делах религий и Совета по делам Русской православной церкви и комиссии содействия по соблюдению законодательства о религиозных культах по Ровенской и Волынских областях. Определенно основные аспекты их совместной деятельности относительно контроля за соблюдением законодательства о культах.

Ключевые слова: законодательство о религиозных культах, комиссии содействия, Совет по делам Русской православной церкви, Совет по делам религиозных культов, уполномоченный.

Отримано 12.09.2016 р.

УДК 327(470+571):94(477.83/.86«1914»

Сергій Олійник,
*кандидат історичних наук, доцент
(м. Кам'янець-Подільський)*

«КАРПАТО-РУССКИЙ ОСВОБОДИТЕЛЬНЫЙ КОМИТЕТ» ЯК СКЛАДОВА ЧАСТИНА РЕАЛІЗАЦІЇ ЗОВНІШНЬОПОЛІТИЧНОГО КУРСУ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ ЩОДО ГАЛИЧИНИ

У статті з'ясовуються обставини створення «Карпато-руського освободительного комітету» та його місце і роль в реалізації зовнішньополітичного курсу Російської імперії щодо Галичини.

Ключові слова: «Карпато-руський освободительный комитет», Галичина, Російська імперія, галицькі москвофіли.

Російська імперія постійно тримала в полі свого зору Галичину. Багатовікова мрія завершити об'єднання навколо Москви всіх територій колишньої Київської Русі отримала свій шанс реалізуватися з початком Першої світової війни. Активним учасником втілення в життя зовнішньополітичних намірів імперії Романових щодо Галичини мала стати п'ята колона, представлена місцевою інтелігенцією москвофільської орієнтації.

Станом на 1914 р. у Російській імперії перебувала значна кількість галицьких москвофілів. А зі вступом російського царизму у війну з Австро-Угорщиною вони активізували свою діяльність [3, с.129].

28 липня до Києва з Одеси прибули С. Лабенський, м. Сохоцький, М. Глушкевич та Ю. Сьокало [4, с.6]. Тут вони, під головуванням ще одного галицького москвофіла Ю. Яворського (заступника голови київського відділення «Галицько-руського Благотворительного общества») 29 липня заснували «Карпато-руський освободительный комитет» (КРОК) [5]. Його головою було обрано Ю. Яворського, а секретарем С. Лабенського [5]. Ініціатором появи комітету була російська влада.

Відповідно до свого тимчасового статусу, КРОК мав на меті:

- 1) знайомити російський загаль та діючу «визвольну» російську армію з історичним минулим та сучасним національно-культурним і політичним становищем «карпато-руського» народу;
- 2) дбати про становище військових біженців та військовополонених «русских» галичан;

3) керувати, по-можливості, політичним і національно-культурним життям Карпатської Русі [6].

Досягнення поставленої мети КРОК планувалося здійснити шляхом видання періодичного органу, летючих листків та брошур, а також улаштування громадських зібрань і бесід. А з моменту окупації Галичини російськими військами та організації там окупаційної влади КРОК мав перевестися до Львова й передати свої повноваження «Русскому народному совету» Галицької Русі.

У той же день новостворений комітет одразу звернувся до своїх земляків з відозвою «Многострадальный русский народ Галицкой земли!», в якій закликав, мішаною російською, церковнослов'янською та галицьким народним діалектом української, вітати «російських визволителів» з шістсот річної неволі, влади Австрії, яка «напосілася на твою душу, твою віру, на твоє славне ім'я Русь, русский» [5]. У документі «визволення» подавалося як діяння направлене Божим провидінням: «по велінню Всевишнього славне і непереможне воїнство православного російського царя вступило в Галицьку землю, щоб принести її нещасному народу волю і щастя, щоб прийняти його в просторий і достатній дім однієї, нероздільної руської Батьківщини». А тому галичани мали дякувати Богу за послане «щастя», з Божим словом зустрічати православне російське воїнство, яке несло «не лише широкий простір землі і хліб для усунення голоду тілесного», але й несло галичанам також його «незап'ямоване ім'я Русі», несло православному віру їх предків, «несло волю і свободу руської людини на своїй рідній руській землі» [5]. Окрім того, тим галичанам, які воювали в рядах австро-угорського війська, пропонувалося кидати зброю і переходити на бік росіян [5]. Слід відмітити масштабність підходу КРОК щодо видання даного документу, який нараховував десятки тисяч примірників, що розповсюджувалися серед населення Галичини.

2 серпня 1914 р. від імені КРОК київським, подільським та волинським генерал-губернатором Ф. Треповим було надіслано імператору Миколі II вірнопідданську телеграму з проханням «прийняти вистраждану в багатолітній лютий чужоплемінній неволі Карпатську Русь в рідне лоно великої руської сім'ї і завершити свою історичну долю збирача Землі Руської» [4, с.11]. Наступного дня у телеграмі відповіді імператор висловив надію «побачити наших зарубіжних братів вільно з'єднаних з великою Руссю» [4, с.11].

З захватом членами КРОК було сприйнято відозву від 5 серпня 1914 р. верховного головнокомандувача російської армії великого князя Миколи Миколайовича «К русскому народу в Австрии», яка сформувала офіційний курс російської влади на інкорпорацію Галичини, Буковини і Угорської Русі [2].

Тоді ж з'явилася нова відозва КРОК до «русского» населення Австро-Угорщини «Пробил долгожданный час», в якій закликалося «йти всією душею на зустріч і сприяти по мірі сил і можливостей визвольному подвигу братського руського воїнства, несучого нашому народу свободу і правди». Ця ж відозва була опублікована, щоправда наступного року, на сторінках москвофільського часопису «Прикарпатская Русь» [6].

Окрім зазначених відозв у перший місяць війни члени КРОК брали активну участь у підготовці до друку важливої інформаційно-пропагандистської брошури «Современная Галичина. Этнографическое и культурно-политическое состояние ее, в связи с национально-общественными настроениями» [7]. За однією із версій її автором був голова КРОК Ю. Яворський [1, с.128]. У згаданому довідковому виданні для російської армії, окрім загальної характеристики галицького краю та його мешканців і їх настроїв та політичних уподобань, було вміщено інформацію про створення, цілі і завдання КРОК, а також його відозву до населення Галичини [7, с.9-15].

Важливим кроком, здійсненим КРОК, стало відновлення видання закритої у Львові напередодні війни газети «Прикарпатская Русь». 8 серпня 1914 р. КРОК отримав свідоцтво №52413 за підписом Київського губернатора на право видання щотижневої газети «Прикарпатская Русь», яка мала виходити в друкарні штабу Київського військового округу за редакцією її колишнього редактора С. Лабенського [1, с.130].

Тоді ж, 9 вересня 1914 р., після аудієнції московфільської делегації у генерал-губернатора, відбулося перше у Львові з початком війни засідання «Русского народного совета», на якому КРОК публічно склав свої повноваження та саморозпустився. Двох членів бюро останнього, які раніше не входили до складу «совета», було кооптовано до головного органу галицьких московфільців [1, с.133].

Таким чином, Російська імперія, намагаючись реалізувати свої зовнішньополітичні плани щодо Галичини, не цуралася застосовувати різні методи, в т.ч. і використання п'ятої колони, представленої галицькою інтелігенцією московфільського спрямування. З початком Першої світової війни цій цілі, як найкраще відповідав «Карпато-русский освободительный комитет». Створений за ініціативи російської влади з представників галицького московфільства, за свій короткий час існування, комітет фактично виконав свою місію сприяння утвердженню російської окупаційної влади в Галичині.

Примітки:

1. Велика війна 1914-1918 рр. і Україна. У двох книгах. Книга 1: Історичні нариси / упоряд. О.П. Реєнт ; НАН України, Ін-т історії України. – К. : ТОВ «Видавництво КЛІО», 2014. – 784 с.
2. Відозва верховного головнокомандувача російської армії до народу, 5 серпня 1914 р. // Велика війна 1914-1918 рр. і Україна. У двох книгах. Книга 2: Мовою документів і свідчень / ред. кол.: В.А. Смолай (голова), Г.В. Боряк та ін. ; відп. ред. О.П. Реєнт ; авт. кол.: Ю.В. Берестень та ін. – К. : ТОВ «Видавництво КЛІО», 2015. – С. 220.
3. Любченко В.М. Московфільський фактор в політиці Російської імперії напередодні та на початку Першої світової війни / В.М. Любченко // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – К., 2003. – Вип. 6. – С. 125-142.
4. Петрович І. Галичина під час російської окупації: серпень 1914 – червень 1915 / І. Петрович. – Львів : Накладом вид-ва «Політична бібліотека», 1915. – 116 с.
5. Прокламація Карпато-русского освободительного комитета к русскому населению Галичины // Киевлянин. – 1914. – 3 августа.
6. Русский народный совет // Прикарпатская Русь. – 1915. – 22 мая.

7. Современная Галичина. Этнографическое и культурно-политическое состояние ее, в связи с национально-общественными настроениями. Записка состава. при Военно-цензурном отдел. Управа. Генерал-Квартирм. Штаба Главнокомандующего Юго-Западного фронта (июль 1914 г.). – Поход. Типография Штаба Главноком. Армиями Юго-Западного фронта, 1914. – 32 с.

В статье выясняются обстоятельства создания «Карпато-русского освободительного комитета» и его место и роль в реализации внешнеполитического курса Российской империи по Галиции.

Ключевые слова: «Карпато-русский освободительный комитет», Галичина, Российская империя, галицкие москвофилы.

Отримано 13.07.2016 р.

УДК 94:271.222(477):271.222(470+571)«19»

Ігор Опря,
кандидат історичних наук, доцент
(м. Кам'янець-Подільський)

УКРАЇНСЬКИЙ НАПРЯМОК ЦЕРКОВНОГО РУХУ В РОСІЙСЬКІЙ ПРАВОСЛАВНІЙ ЦЕРКВІ НА ПОЧАТКУ ХХ ст.

У статті проаналізовано зміст українського напрямку церковного руху у Російській православної церкві на початку ХХ ст., виявлено його потенціал у формуванні суспільної свідомості у вказаний час.

Ключові слова: православна церква, духовенство, православ'я, русифікація, церковний рух.

Російська православна церква (РПЦ), її діяльність та вплив на суспільну свідомість на рубежі ХІХ-ХХ ст. знаходять різну оцінку в працях науковців, причому розбіжності у їхніх поглядах часом сягають кардинально протилежних позицій. Історики, котрі вивчають антиукраїнську імперську політику російської влади, звертають увагу на залежність церкви від держави та виконання нею ідеологічних функцій. Учені, які вбачають у православ'ї основу духовного відродження України, підкреслюють здобутки духовенства на ниві культури, народної освіти, краєзнавчих студій. Серед великої кількості публікацій з цієї проблематики заслуговують на особливу увагу праці М.С. Грушевського [1], А.Л. Зінченка [2, 3], О.П. Крижанівського та С.М. Плохія [4], Г.М. Надтоки [5], Н.А. Шип [6, 7] та ін., проте відсутність єдиного підходу до вивчення питання та розбіжність в оцінках діяльності церковної структури загалом, та пересічного духовенства зокрема, обумовлює актуальність подальшого наукового пошуку у цьому напрямку.

Метою статті є визначення змісту українського церковного руху в Правобережній Україні на початку ХХ ст. та оцінка його потенційних можливостей у формуванні суспільної свідомості у вказаний час.

На рубежі ХІХ-ХХ ст. Російська православна церква переживала складні часи. З одного боку, вона займала привілейоване становище на релігійному просторі імперії. Держава, визнавши за православною церквою монополію на формування релігійного

світогляду своїх підданих, пильно слідкувала за виконанням ними всіх її обрядів і настанов. З іншого – РПЦ була позбавлена самостійності та поставлена під контроль держави, а духовенство, крім своїх безпосередніх обов'язків духовних наставників, виконувало також ряд чиновницьких та поліцейських функцій. Залежність РПЦ від держави чітко простежувалася у політиці русифікації, котра проводилася і в релігійній сфері. Складовими цієї політики були такі кроки імперської влади: уніфікація українських церковних структур за зразком великоросійських, призначення на відповідальні ієрархічні посади росіян, зросійщення кадрів духовенства через довготривале навчання, церковну службу в Росії, ліквідація національних особливостей у церковному житті, встановлення суворой цензури релігійної діяльності тощо [8, с.233-234].

Українське духовенство в процесі русифікації, з одного боку, виступало як об'єкт, на який спрямовувалася ця державна політика, а з іншого – як інструмент у руках держави для її здійснення. Ігнорування національних особливостей українців на обрядовому рівні, використання в богослужінні церковнослов'янської мови, майже незрозумілої для парафіян, читання проповідей у церквах російською мовою, що була чужою для пересічного українського віруючого, знижувало привабливість та авторитет православної церкви. Визнання того, що нехтування української мови з боку РПЦ віддаляло віруючих українців від церкви зустрічалося навіть з боку окремих вищих ієрархів церкви українського походження. Зокрема, з заявою такого змісту на місіонерському з'їзді в Москві виступив архієпископ Новгородський Арсеній (Стадницький), який у 80-х роках XIX ст. навчався в Київській духовній академії [7, с.38; 9, с.223].

Характерно, що недовіра та неприязнь у взаєминах між частиною парафіян і духовенством, викликані одержавленням і русифікацією православної церкви, спостерігалися вже в першій половині XIX ст. [4, с.224] Це, з одного боку, свідчить про послідовність російської влади в її антиукраїнській політиці, а з іншого – про наростання невдоволення нею в середовищі українського народу.

Виразно антицерковні настрої простежувалися серед робітників. За переконанням єпархіальних архієреїв, вони проявляли релігійну байдужість або й настороженість відносно церкви [5, с.61]. Серед національно свідомої інтелігенції релігійне питання також відсувалося на другий план, поступаючись проблемам національного чи соціального характеру, розв'язанню яких надавалося першочергового значення [1, с.156, 183]. Саме цим і пояснюється наростання байдужого, а то й ворожого ставлення в її середовищі до православної церкви. Зокрема, у провину духовенству ставилася його нездатність, попри великі можливості, позитивно вплинути на формування національної свідомості українців, виступити проти політики асиміляції та зросійщення української нації [8, с.239].

Щоправда, звинувачення в ігноруванні національних потреб парафіян не можна було адресувати всьому українському духовенству. Незважаючи на широкомасштабні заходи, спрямовані на зросійщення, його національно свідомою частиною намагалося відстояти права свого народу на власний національний і куль-

турний розвиток. На думку сучасних дослідників, діяльність цієї групи духовенства дає підстави говорити про існування українського церковного руху в межах процесу українського національного відродження кінця XIX – початку XX ст. Його складовими були вимоги запровадження української мови в церковних школах і духовних семінаріях, перекладу й видання Св. Письма рідною мовою, надання православної церкві в Україні автономного (а згодом і автокефального) статусу тощо [7, с.11; 10, с.84].

Носієм української національної ідеї в церковному середовищі була молодь, яка навчалася в духовних семінаріях. Для багатьох семінаристів участь в українському національному русі стала формою протесту проти схоластики та догматизму навчання в цих закладах церковної освіти. Їхня діяльність відбувалася в гуртках, культурно-етнографічного спрямування, які існували майже в усіх семінаріях. Форми роботи таких гуртків включали організацію музичних вечорів з українськими піснями, обмін українськими перекладами Євангелія, поширення листівок українською мовою, проведення Шевченківських читань тощо [11, с.326-327].

Там, де коло прихильників національного відродження не обмежувалося лише семінаристами, а включало в себе також священиків, викладачів семінарій і навіть окремих церковних ієрархів, його учасникам вдавалося досягнути позитивних зрушень. Зокрема, це мало місце на Поділлі. Подільське духовенство, на думку визначного українського політичного та церковного діяча О.Г. Лотоцького, вигідно вирізнялося своїм високим патріотичним духом, оскільки воно «не зазнало того болючого процесу асиміляції та нівеляції, через який пройшло наше духовенство по інших частинах України» [2, с.30]. Його інтелектуальні, творчі сили гуртувалися навколо таких яскравих постатей як викладач місцевої духовної семінарії М.В. Сімашкевич та відомий історик, громадський діяч та православний священик Ю.Й. Сіцінський. Вони та їхні однодумці зосереджували свою увагу на вивченні історії, етнографії, культури Поділля та популяризації результатів цих досліджень [2, с.27-29].

У той же час церковно-православний рух на Поділлі не обмежувався фольклорно-етнографічною сферою діяльності. У стінах Подільської духовної семінарії існував гурток, заснований В.М. Чехівським та С.М. Іваницьким, метою якого було запровадження української мови викладання, відкриття кафедр української мови, літератури та історії в семінарії та церковних школах. Ця ідея була підтримана на єпархіальному з'їзді у Кам'янці-Подільському, але місцевий архієпископ Стефан не звернув на неї належної уваги [3, с.84-85; 6, с.217]. Справа зрушила з місця, коли в 1904 р. на його місце був призначений єпископ-українофіл Парфеній (Левицький). За його ініціативи, Синод у 1906 р. дозволив викладання української мови та історії у Подільській духовній семінарії та української мови у всіх початкових школах єпархії та створив спеціальну комісію для розробки відповідного підручника [3, с.85]. Хоча слід зауважити, що позитивне вирішення цієї проблеми було зумовлене не лише активною діяльністю єпископа Парфенія, але й загальною лібералізацією політич-

ного режиму в Російській імперії під тиском революційних подій 1905-1907 рр. Подальша доба реакції призвела до відміни вищевказаних поступок. Проте, окремі вчителі, скориставшись дозволом, почали здійснювати навчання українською мовою, а предмети українознавства в семінарії та учительських школах були все ж таки запроваджені [3, с.85; 7, с.34].

Ефективною виявилася діяльність єпископа Парфенія і в справі видання українського перекладу Св. Письма. Саме йому у 1905 р. Синодом було доручено його редагування, а вже у лютому 1906 р. вийшло друком Євангеліє від Матвія українською мовою, що стало визначною подією не лише в історії українського церковного руху, а й загалом української культури. З ініціативи єпископа Парфенія був підготовлений і видрукований українською мовою великодній текст Євангелія від Іоана, який у квітні 1906 р. був використаний під час святкового богослужіння у Кам'янці-Подільському та багатьох парафіях. Саме тоді українське населення краю вперше почуло Євангеліє рідною мовою [3, с.85-86].

Як бачимо, церковно-визвольний рух був помітним явищем у суспільному житті Правобережної України початку ХХ ст., проте, на нашу думку, він не зміг істотно вплинути на гармонізацію стосунків рядового духовенства з парафіянами в силу ряду причин. По-перше, сам рух не набув масового характеру, охопивши незначне коло національно свідомого духовенства. Натомість його переважна частина трималася в межах консервативних устоїв Російської православної церкви, що зумовлювалося і русифікаторською політикою імперського уряду, і підпорядкованістю церкви державі, і спільною конфесійною приналежністю українців і росіян, яка ускладнювала національно-релігійне визволення під прапором боротьби проти чужої віри. По-друге, осередки церковно-визвольного руху знаходились не в середовищі рядового духовенства, а в духовних семінаріях, в яких його прихильники не склали більшості.

Відомий діяч українського національного руху В. Приходько, який на початку ХХ ст. навчався у Подільській духовній семінарії, у своїх спогадах вказує на популярність національних, патріотичних ідей у цьому закладі освіти. Водночас, змальовуючи настрої семінаристів, які по закінченню навчання планували влаштуватися на роботу священика, він зазначає: «Ім вже було «інше в голові» і українською ідеєю вони не цікавились, не старались зрозуміти її і тому ставились або байдуже, або вороже» [12, с.45]. Для порівняння приведемо спогади відомого діяча українського національно-визвольного руху С. Єфремова, який у 90-х роках ХІХ ст. навчався у Київській духовній семінарії. «В кожному класі, – писав він, – діялись гуртки з поважними запитами до життя, члени тих гуртків поважно працювали коло своєї самоосвіти, мріяли про університет... Звичайно, такий напрям серед семінаристів не домінував. Звичайно, більшість йшла втоптаню поколінням стежкою: дбала сьак-так про семінарську науку, заживала доступних і контрабандних утіх, залицялась до знайомих панночок і вже задалегідь готувалася, скінчивши семінарію, одружитися й засісти десь на попівстві до скончання віку. Але все-таки інтелектуальну закрутку давала перша група, ота активніша меншість...» [3, с.79].

Як бачимо, національно свідома, активна частина семінаристів у межах свого навчального закладу могла створити відповідну духовну атмосферу. Проте ставлення віруючих до православної церкви визначалося не ідеями, які панували у семінаріях, а стосунками, що складались між парафіянами та їхніми священниками. З вище наведених спогадів видно, що активна, творча частина семінаристів виявляла небажання пов'язувати свою долю з роботою рядового священника, оскільки не бачила у ній перспектив для власного розвитку. Натомість вакансії пересічних панотців займали представники тієї пасивної більшості, котрі не цікавились проблемами українського національного відродження, задовольняючись тими привілеями, які гарантувало їм їхнє місце служби. Наслідком такого підходу, на думку М. Грушевського, було те, що, «проходячи зросійщену школу, кандидати на священство, – навіть ті, що вийшли таки з українського села, відривались від народної мови, дивилися на неї і на народну українську стихію згорда, народний обряд і культуру легко важили». А тому «на парафії стали приходити люди більш освічені, але цілком громаді чужі і до якого-будь зближення з нею неохочі» [1, с.154]. Загалом, варто погодитися з міркуванням Н. Шип про те, що на початку ХХ ст. православне духовенство здебільше було зросійщене, а національно свідомі священники виступали поодинокі або приховували свою українську орієнтацію [1, с.211].

Отже, намагання свідомої частини духовенства внести зміни в існуючу систему відносин імперської влади і православної церкви в силу ряду причин не увінчалися успіхом. Національні мотиви в православно-церковному русі Правобережної України були слабкими, а сам рух не набув масового характеру, охопивши незначне коло національно свідомого духовенства. Самі ж осередки церковно-визвольного руху знаходились не в середовищі рядового духовенства, а в духовних семінаріях, в яких його прихильники не складали більшості. Тому учасникам цього руху не вдалося суттєво вплинути на формування суспільної свідомості населення на відміну від греко-католицького духовенства Західної України.

Примітки:

1. Грушевський М. З історії релігійної думки на Україні / М. Грушевський. – К. : Освіта, 1992. – 192 с.
2. Зінченко А.Л. Благовістя національного духу: Українська церква на Поділлі в першій третині ХХ ст. / А.Л. Зінченко. – К. : Освіта, 1993. – 256 с.
3. Зінченко А.Л. Визволитися вірою: Життя і діяння митрополита Василя Липківського / А.Л. Зінченко. – К. : Дніпро, 1997. – 423 с.
4. Крижанівський О.П. Історія церкви та релігійної думки в Україні : навч. посібник : у 3 кн. / О.П. Крижанівський, С.М. Плохій – К. : Либідь, 1994. – Кн. 3. Кінець ХVІ – середина ХІХ століття. – 336 с.
5. Надтока Г.М. Православна церква в Україні 1900-1917 років: соціально-релігійний аспект / Г.М. Надтока. – К. : Знання, 1998. – 271 с.
6. Шип Н.А. Церква і «українське питання» / Н.А. Шип // «Українське питання» в Російській імперії (кінець ХІХ – початок ХХ ст.) : колективна наукова монографія в трьох частинах / відповідальний редактор В.Г. Сарбей. – К. : Видавництво Інституту історії України НАН України, 1999. – Ч. 3: Вороги і друзі українства. – С. 204-240.

7. Шип Н.А. Церковно-православний рух в Україні (поч. ХХ ст.) / Н.А. Шип. – К. : Видавництво Інституту історії України НАН України, 1995. – 66 с.
8. Історія релігії в Україні: навчальний посібник / А.М. Колодний, П.А. Яроцький, Б.О. Лобовик та ін. ; за ред. А.М. Колодного, П.А. Яроцького. – К. : Товариство «Знання», 1999. – 735 с.
9. Лотоцький О. Сторінки минулого : у 3-х кн. / О. Лотоцький. – Варшава : Друкарня Наукового Товариства ім. Шевченка у Львові, 1934. – Ч. 3. – 396 с.
10. Жукалюк Н.А. Вспомінайте наставників ваших (Історія церкви адвентистів сьомого дня в личностях) / Н.А. Жукалюк. – К. : Джерело життя, 1999. – 672 с.
11. Вульпіус Р. Релігія та національний рух у Східній Україні: Роль православної духовенства у «націотворенні» (кінець ХІХ – початок ХХ століття) / Р. Вульпіус // Ковчег. – 2001. – Число 3. – С. 321-333.
12. Приходько В. Під сонцем Поділля / В. Приходько. – Нью-Йорк ; Мюнхен : Криниця, 1967. – 184 с.

The article analyzes the content of the Ukrainian direction church movement in the Russian Orthodox Church in the early twentieth century, revealed its potential in shaping the public consciousness at a specified time.

Key words: Orthodox Church, clergy, Orthodox, russification, church movement.

Отримано 26.08.2016 р.

УДК 94(438)«15/16»

Олександр Юга,
старший викладач (м. Кам'янець-Подільський)

ВИНИКНЕННЯ «КОЗАЦЬКОЇ ПРОБЛЕМИ» ТА СПРОБИ ЇЇ РОЗВ'ЯЗАННЯ ПРАВЛЯЧОЮ ВЕРХІВКОЮ РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ (остання третина ХVІ – перша половина ХVІІ ст.)

У статті висвітлюється процес виникнення й сутність «козацької проблеми» та пошук правлячою верхівкою Польсько-Литовської держави варіантів її розв'язання впродовж останньої третини ХVІ-першої половини ХVІІ ст.

Ключові слова: «козацька проблема», реєстрове козацтво, козацькі повстання, правляча верхівка, Річ Посполита.

З часу утворення у 1569 р. Речі Посполитої, коли більшість українських земель (Волинь, Брацлавщина, Київщина) відійшли від Литви до Корони Польської, перед її політичною елітою постає необхідність вироблення відповідного ставлення до козацтва. Першим за справу його організації як окремої військової групи (на той час в якості «рицарської (збройної) людності» в межах східних воєводств Речі Посполитої [23, с.31-32]) взявся король Сигізмунд II Август. У 1572 р. він вивів козацтво, котре перебувало на королівській службі (300 осіб), з-під юрисдикції місцевих урядників і підпорядкував безпосередньо коронному гетьману Є. Язловецькому [1, с.175; 23, с.34; 37, с.103; 43, с.131; 44, с.5-6]. Такий крок польського короля став початком своєрідного імунітету реєстрового ко-

зацтва в Речі Посполитій [36, s.97, 115-117, 120]. Саме він, на думку українського дослідника В. Щербака, поклав початок конституювання українського козацтва як соціального стану, адже реєстровики отримували особливі права й привілеї [28, с.75].

За часів С. Баторія (1576-1586 рр.) кількість козаків, які перебували на королівській службі, зростає до шести сотень, яким гарантувалося дотримання отриманих від попереднього короля «прав і вольностей» [22, с.54, 70-74]. За словами німецького дослідника Й. Мюллера, автора першої дисертації про козаків, написаної в 1684 р., «... з самого початку польські королі бачили в козаках противагу туркам і, оскільки козаки підлягали королю, то останні (королі) закликали їх до зброї і затримували на своїй службі дарами і звільненням від повинностей. Стефан (Баторій) почав виплачувати їм жалування за службу» [14, с.133]. Відтак, для правлячої верхівки Польсько-Литовської держави реєстрове козацтво відіграло роль захисників її кордонів від татарських нападів [33, s.169].

Названі заходи королів активізували реєстрове козацтво в плані збереження за собою отриманих за військову службу прав та привілеїв. Як відзначає Т. Чухліб, вже в другій половині XVI ст. козацька старшина «здійснює спробу конституювати своє утворення («Військо Запорозьке»), як організацію «рицарського люду», що перебуває на військовій службі у польського короля» [23, с.34]. На думку С. Леп'явка, в останній третині XVI ст. відбувався процес перетворення козацтва з аморфної прикордонної військової спільноти на суспільний стан, який існував реально, але не був офіційно визнаний урядом Речі Посполитої [12, с.49]. Його невизнання, на переконання Ф. Сисина, значною мірою було зумовлено пануючими в польському суспільстві політичними, суспільними й культурними теоріями, які трактували козаків саме як «хлопів» [19, с.21]. Окрім того, реєстрове козацтво, як соціальна група «вільних людей», становило собою «небезпечний вірус, яким могла заразитися решта людності» [36, s.123]. Дійсно, той факт, що однією з визначальних рис реєстровиків була особиста й соціальна свобода, був для збіднілого міщанства й селянства вагомим аргументом для проголошення себе козаками. Як відзначають В. Смолій і В. Степанков, у першій половині 90-х рр. XVI ст. у розвитку козацтва розпочався новий етап, що характеризовався його «оселянням», тобто масовим вступом до нього селянства й міщанства [21, с.69]. Відтак, складалася ситуація, за якої чисельність нереєстрового козацтва значно перевищувала кількість тих, хто офіційно входив до реєстру.

Водночас, з появою реєстрового козацтва розпочинався новий етап і в історії Речі Посполитої, перед політичною елітою якої «козацька проблема» гостро постає в 1591-1596 рр. – час розгортання перших козацьких повстань. Саме тоді Військо Запорозьке обґрунтовує перед королем ідею непідлеглості владі прикордонних старост і воєвод та стає на шлях формування «альтернативних владних структур» [2, с.440; 11, с.71-72, 79; 20, с.228-229]. Саме з кінця XVI ст. свої відносини з урядом Речі Посполитої реєстрове козацтво прагнуло вибудовувати на основі двосторонніх зобов'язань й уже відчувало себе окремим соціумним тілом [25, с.16] (соціальною групою) в державній структурі Польсько-Литовської держави. Свідченням

цьому є козацькі «кондиції» (умови) 1596 р. С. Наливайка до короля Сигізмунда III, які містили вимогу виділити реєстровому козацтву для проживання окрему територію – «пустині між Бутом і Дністром», визначити «певне число козацького війська», розширити права козацького гетьмана, а також сплачувати відповідні кошти. За це Річ Посполита могла використовувати козацтво, «де потреба того вкаже» [10, с.435]. Як бачимо, формувалася ідея автономного статусу Війська Запорозького в складі Речі Посполитої.

Зростання політичної свідомості реєстровиків викликало занепокоєння у Варшаві, де навіть поширювалися чутки про наміри козаків «заснувати нову республіку» на чолі з «князем» С. Наливайком [4, с.276; 21, с.74]. Проте, місце в планованій «республіці» передбачалося лише для реєстрового козацтва [10, с.434].

У 1596 р. з'явився також проект київського єпископа Й. Верещинського. Згідно нього передбачалося створення окремого козацького Задніпровського князівства, яке мало складатися з окремих територіальних полків. Також планувалося одночасне функціонування князівської й гетьманської влади [3, с.426]. Як відзначають дослідники, Верещинському вдалося подолати стереотипні уявлення про козаків як найманців, коронних слуг з лицарським «фахом», свавільних воїнів, бунтівників, і дійти думки, що вони такою ж мірою рицарі, як шляхтичі, а значить мають усі підстави розраховувати на статус повноправних громадян Речі Посполитої й користуватися широкими політичними правами [30, с.95].

Відзначимо, що обидва згадані документи стосувалися лише утвердження в суспільній структурі Речі Посполитої окремого соціального статусу реєстрового козацтва з його правами і вольностями. Проте, Військо Запорозьке поступово виходило за межі лише своїх станових інтересів та наближалося до ролі репрезентанта національних інтересів українського соціуму [21, с.73], що розширювало зміст «козацької проблеми» та ускладнювало для правлячої верхівки Речі Посполитої її розв'язання. На початку XVII ст. Військо Запорозьке посилює діяльність в напрямку відстоювання своїх прав та привілеїв, наданих попередніми королями. Це проявилось в ігноруванні цілого ряду постанов сейму щодо обмеження свого внутрішньополітичного статусу, а також у військових походах, всупереч королівських розпоряджень, на Молдавію, Крим та Туреччину [23, с.38]. Більше того, з 1603 р. реєстровики розширили перелік вимог до короля. Мова йшла вже про те, «щоб були ми в пошануванні від кожного стану», а також щоб король, «признав нас синами коронними» [20, с.230], тобто ставилося питання зрівняння зі шляхтою.

Окрім того, після укладення в 1596 р. Берестейської унії на чільне місце в житті Речі Посполитої вийшов конфесійний чинник. Військо Запорозьке постає в ролі захисника православної віри [21, с.64; 35, с.66]. Вперше ця ідея була чітко сформульована в 1603 р. [18, с.191-194]. Подальший розвиток вона отримала у козацькій протестації від 20 березня 1610 р. у відповідь на звинувачення у протиправних діях на шкоду уніатського митрополита та його намісника. У ній козацтво зобов'язувалося надавати будь-яку підтримку православної церкві в боротьбі проти обмеження її прав [1, с.58-60]. Таким чином, саме православ'я було тим спільним фундаментом, який пов'язував Військо Запорозьке з усім «руським народом».

З 1615 р. козацтво почало активніше обстоювати православну віру. Зокрема, це засвідчує відмова в грудні цього ж року Війська Запорозького надати допомогу гетьману С. Жолкевському в боротьбі з турецько-татарськими нападами на землі Речі Посполитої. Причому небажання допомогти було зумовлено релігійними мотивами – «не пішли тому, що їх ляхи хочуть у свою ляцьку віру привести, і в Києві ляхи руські церкви всі попечатали» [7, с.89-90]. Польський дослідник М. Дроздовський такий крок козацтва оцінює як його «перехід з позиції учня на позицію самостійного у своїх діях партнера» православного суспільства в його боротьбі з рішеннями Берестейського собору [35, s.86]. У 1621 р. після успішної для Речі Посполитої Хотинської битви, в якій вагому роль відіграло козацтво, Військо Запорозьке звернулося до короля Сигізмунда III з петицією, в якій містилася вимога ліквідувати унію та легалізувати православну церкву [8, с.251-252]. Крім звернень до короля та уряду робилися конкретні практичні кроки. Зокрема, у 1620 р. було відновлено православну церковну ієрархію й відбувся вступ П. Сагайдачного з усім Військом Запорозьким до Київського братства [30, с.95]. Позиції захисту православної церкви та віри Військо Запорозьке притримувалося і впродовж наступних десятиліть [27, с.89-96; 35, s.76-160; 36, s.214-229].

Зростання військово-політичної ваги Війська Запорозького змушувала правлячу верхівку Корони Польської шукати ефективних способів встановлення контролю за ним – «убгати (втиснути) цю новопостаду силу у шори» [25, с.61]. Як уже згадувалося, одним з них було утворення спеціальної категорії «реєстрових козаків», правовий статус яких визначався правами та привілеями, наданими польськими королями та урядами [39, s.56]. З однієї сторони, Річ Посполита отримувала в особі реєстровців важливу для охорони її південно-східного кордону військову силу, проте, з іншої сторони, підштовхнула козацтво до усвідомлення своєї значущості не лише в якості «військових людей». Як відзначав Й. Мюллер, «були щасливі роки, коли козаки завжди захищали Річ Посполиту, але остання даремно тішила себе надією, що так буде завжди. Козаки оберігали свою волю і вимагали її все більше» [14, с.135]. Недаремно, уже з початку XVII ст. політична еліта Речі Посполитої, знаючи про прагнення Війська Запорозького отримати для себе окрему територію для проживання та добитися зрівняння в правах зі шляхтою, побоювалася, щоб козаки не створили «у великій Речі Посполитій іншу республіку» [8, с.124]. Крім формування реєстрів, використовувалася й інша методика втихомирення козацького «свавілля»¹ – призначалися спеціальні комісари на чолі з коронним гетьманом, які повинні були стежити за порядком в середовищі козацької організації та карати усіх непокірних. Сеймом неодноразово (1590, 1607, 1609 рр.) приймалися ухвали щодо підпорядкування козаків юрисдикції старост [29, с.177-178], що було значним обмеженням прав та вольностей реєстровиків, отриманих від короля Сигізмунда II Августа.

Водночас, говорячи про зростання політичної свідомості козацтва, одним зі сприятливих факторів цього процесу шляхта на-

¹ Саме так шляхтою трактувалися усі дії козацтва, спрямовані на відстоювання своїх прав та привілеїв, отриманих від королів.

зивала саме військову службу козаків на користь Речі Посполитої. Адже розуміння козацькою спільнотою своєї важливості для Речі Посполитої у складні моменти її протистояння із зовнішніми ворогами, підштовхували козацьких лідерів до висунення все більших вимог до польського уряду. Відтак, сеймова конституція 1611 р. містила рекомендацію шляхти королю утриматися від військової допомоги реєстрового козацтва, аргументуючи це тим, що «українська сваволя бере гору під протектором служби нашої і чинить великі шкоди станові шляхетському в його маєтностях» [24, с.57].

Будучи невдоволеним зростанням не лише військової, але й політичної ваги Війська Запорозького, уряд Речі Посполитої взяв курс на обмеження козацьких прав та вольностей. Так, у 1613 р. сейм прийняв рішення ліквідувати козацьку юрисдикцію і підпорядкувати козаків місцевим органам влади. Необхідність такого кроку пояснювалася тим, що козаки «не визнають нашої влади і самовільно вийшли з-під юрисдикції своїх панів» [21, с.76].

Наступними заходами річпосполитської еліти в справі впорядкування козацької організації стали Ольшанська (1617 р.) та Роставицька (1619 р.) угоди. Згідно умов першої з них, козацький реєстр обмежувався 1 тис. осіб із платнею, які повинні були жити «на звичайних місцях, наданих старшим від імені й. к. м.» і не виходити «на волость». Від решти козаків вимагалось, щоб вони «відразу ж перестали називатися козаками, не присвоювали собі ніяких юрисдикцій» й залишалися «в усьому покірними підданими своїх панів» [42, s.314]. У відповідь козаки висловлювали побажання збільшення чисельності реєстру, а також залишали за собою право клопотатися перед королем про збереження своїх прав та вольностей, наданих попередніми королями [9, с.45]. Роставицька угода 1619 р., виходячи з її змісту, повторювала основні положення домовленостей 1617 р. Пізніше, в 1625 р., задля обмеження суспільно-політичної активності Війська Запорозького було укладено Куруківський трактат: заборонялися морські походи; порушення трактатів, укладених з турецьким султаном; в земських, шляхетських і духовних маєтках козаки мали користися їх «володільцям», а землі, «які вони привласнили собі досі», негайно повернути старостам, державцям та магнатам. У випадку невиконання поставлених вимог, передбачалося оголошення козаків відкритими ворогами Речі Посполитої і спрямування проти них війська [5, с.68-69].

Необхідно відзначити, що в підходах до розв'язання «козацької проблеми» уже з кінця XVI ст. в середовищі політичної еліти Речі Посполитої почало виокремлюватися два напрями – радикальний та поміркований. Так, канцлер Я. Замойський пропонував фізично знищити козаків – «як з кореня вирвати» [31, s.115]. Існують свідчення, що навіть за часів короля С. Баторія урядовцями обговорювалося питання «знищення козаків». На початку XVII ст. також «часто виголошувалися промови і відбувалися консультації щодо знищення козаків» [15, с.22]. Нагомість коронний гетьман С. Жолкевський притримувався думки, що все-таки було б краще «хворі члени (повстале козацтво – О.Ю.) лікувати, аніж відтинати» [38, s.74]. Виступаючи за досягнення взаємної згоди шляхом переговорів, він прагнув реформувати козацтво, зробивши його безпечним й корисним для Речі Посполитої та повністю підконтрольним центральному уряду [17, с.57-59].

Проте, незважаючи на заходи Варшави в напрямку обмеження «прав і вольностей» Війська Запорозького, його політична роль у житті українського суспільства зростала. Вже на початку 20-х рр. XVII ст., за визнанням дослідників, козацтво постає в якості «символу слави руського народу», який утверджував у свідомості українців «чуття власної сили, гідності, унікальності та надійності свого історичного фундаменту» [16, с.74-82; 21, с.76; 36, с.170-171]. Водночас, поняття «русин» ставало ознакою козака, як представника «плем'я народу руського» [19, с.21]. Тобто, козацтво утверджувало репутацію захисника загальноєтнічних інтересів [30, с.96]. У 1625 р. особисто король Сигізмунд III відзначав, що «козаки вважають себе окремою Річчю Посполитою. Вся Україна (на той час Брацлавське і Київське воєводства) у їхніх руках..., все управління, вони привласнюють юрисдикцію, встановлюють закони...» [5, с.64]. Починаючи з 30-х рр. козацтво почало сприймати себе «політичним народом», рівноправним зі шляхтою, легітимізованим виразником і захисником «прав і свобод» всієї «руської (української) нації» [2, с.436; 13, с.33; 20, с.231; 27, с.96]. Військо Запорозьке продовжувало добиватися від польської влади визнання своїх «лицарських прав» на рівні з шляхетськими [20, с.231]. Більше того, відбувалося переосмислення ставлення до королівської влади. Подальшу військову службу на користь короля Військо Запорозьке ставило у пряму залежність від принесення королем присяги щодо дотримання «прав і вольностей руського народу». Як бачимо, йшлося не лише про станові інтереси реєстрового козацтва, а про весь «руський народ». У випадку ж невиконання вимоги присяги, реєстрове козацтво залишало за собою право збройного виступу проти короля [20, с.231-232].

Вимоги Війська Запорозького впродовж 20-30-х рр. свідчили про зростання політичної свідомості козацтва, в якого викликали обурення політика уряду, місцевої адміністрації, дії магнатів та шляхти Речі Посполитої. Натомість, політична еліта останньої відмовлялася сприймати козацтво в якості повноправних (на рівні зі шляхтою) «членів Речі Посполитої» [41, с.793], ігноруючи таким чином «останнє слово політики компромісу козаччини з польським державним організмом» [6, с.142]. Як наслідок, вибухали козацькі повстання. Варто відзначити, що важливою причиною політики шляхти і магнатів в напрямі обмеження прав і вольностей козацтва була економічна зацікавленість в українських землях. Це засвідчують їх вимоги повернути землі, які перебували у власності козацтва.

Придушивши козацькі повстання, які мали місце в 30-х рр., польська влада прийняла в 1638 р. «Ординацію Війська Запорозького». У Варшаві вважали, що вона стане ефективним інструментом розв'язання «козацької проблеми», позбавивши козаків більшості наданих попередньо прав і привілеїв [32, с.142-142v; 34, с.31-32]. Зокрема, замість гетьмана Війська Запорозького, який обирався, було запроваджено посаду комісара, який призначався польським урядом. Щодо нереєстрового козацтва, яке офіційно не перебувало на службі у війську Речі Посполитої, то воно прирівнювалося за статусом до залежного селянства («хлопства») [33, с.169; 40, с.117-118]. Тобто, йшлося про ліквідацію козацтва як окремого стану суспільства.

Опираючись на «Ординацію» місцеві урядники обкладали козаків податками, обмежували їх права на землеволодіння, кон-

фісковували майно [26, с.82]. Потрапивши у вкрай складні умови, реєстрове козацтво спочатку стало на легальний шлях відстоювання своїх прав та вольностей – зверталися зі скаргами на місцевих урядовців до короля та найвищих посадовців Речі Посполитої [34, s.37, 40]. Проте, переконавшись в неефективності мирних заходів, змушені були вдатися до збройного варіанту, реалізацію якого і було розпочато в лютому 1648 р. на Запорозжжі.

Отже, вперше в історії Речі Посполитої «козацька проблема» гостро постала наприкінці XVI ст., коли відбулися козацькі повстання 1591-1596 рр. Її сутність полягала у відстоюванні козацтвом своїх прав і привілеїв як стану «рицарського (військового) люду». З початку XVII ст. Військо Запорозьке почало домагатися зрівняння у правах зі шляхтою, а також поставало в ролі виразника й захисника православної віри, а з 1620-х рр. утверджувало репутацію захисника загальноєтнічних інтересів.

Зростання політичної свідомості Війська Запорозького викликало занепокоєння у Варшаві та змушувало правлячу верхівку Корони Польської шукати різних способів встановлення контролю за ним. Уже в цей час серед еліти почали визначатися як прихильники порозуміння – «краще хворі члени (повстале козацтво – О.Ю.) лікувати, аніж відтинати», так і застосування сили – «з кореня виривати». Результатом переваги в середовищі владних кіл останнім стало прийняття в 1638 р. «Ординації Війська Запорозького» та ліквідація козацтва як стану. Проте, замість розв'язання «козацької проблеми», це призвело до її загострення.

Примітки:

1. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. – СПб. : Тип. Эдуарда Праца, 1865. – Т. 2: 1599-1637. – 288 с.
2. Брехуненко В. Дванадцять листів гетьманів Війська Запорозького XVI – першої половини XVII століття з польських рукописних зібрань / В. Брехуненко, М. Нагельський // Український археографічний щорічник. – К. ; Нью-Йорк, 2004. – Вип. 8/9. – Т. 11/12. – С. 425-452.
3. Верещинський Й. Війську Запорозькому пресвітлий виказ, як і з боку виховання, так теж вічного забезпечення на Задніпров'ї. 1596 / Й. Верещинський ; пер. Р. Радішевський // Тисяча років української суспільно-політичної думки : у 9 т. – К. : Дніпро, 2001. – Т. II. – Кн. 1 (XVI ст.). – С. 426-429.
4. Винар Л. Козацька Україна: Вибрані праці / Л. Винар. – К. ; Львів ; Нью-Йорк ; Париж, 2003. – 698 с.
5. Воссоєдиненне України с Россией: Документы и материалы : в 3 т. – М. : АН СССР, 1953. – Т. 1. 1620-1647. – 588 с.
6. Грушевський М.С. Історія України-Руси / М.С. Грушевський. – К. : Наукова думка, 1995. – Т. VIII: 1626-1650. – 856 с.
7. Документи російських архівів з історії України. Т. 1: Документи до історії запорозького козацтва 1613-1620 рр. / упоряд. Л. Войтович, Л. Заборовський, Я. Ісаєвич та ін. – Львів, 1998. – 443 с.
8. Жерела до історії України-Руси. – Львів, 1908. – Т. 8. Матеріали до історії української козащини. Том 1. Документи по р. 1631 / зібрав і видав І. Крип'якевич. – 412 с.
9. Історія України в документах і матеріалах. – Т. 3: Визвольна боротьба українського народу проти гніту шляхетської Польщі і приєднання України до Росії (1569-1654 рр.) / відп. ред. С.М. Белоусов ; уклад. М.Н. Петровський і В.К. Пугілов. – К. : Вид-во АН УРСР, 1941. – 292 с.

10. Кондиції, подані від Наливайка Його Милості Королеві / пер. Р. Радишевський // Тисяча років української суспільно-політичної думки : у 9 т. – К. : Дніпро, 2001. – Т. II. – Кн. 1 (XVI ст.). – С. 430-436.
11. Леп'явко С. Козацькі війни кінця XVI ст. в Україні / С. Леп'явко. – Чернігів : Сіверянська думка, 1996. – 286 с.
12. Леп'явко С. Козацтво й Україна наприкінці XVI ст.: чи була можливість порозуміння? / С. Леп'явко // Україна-Польща: Історична спадщина і суспільна свідомість : матеріали міжнародної наукової конференції, Кам'янець-Подільський, 29-31 травня 1992 р. – К. : Либідь, 1993. – С. 48-55.
13. Мищик Ю.А. Деякі документи до історії козацтва першої половини XVII ст. / Ю.А. Мищик // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку: Матеріали Шостих Всеукраїнських історичних читань. – К. ; Черкаси, 1997. – Ч. 1. – С. 24-33.
14. Мюллер Й. Історична дисертація про козаків... – Лейпціг, 1684 / коментар Ю. Мищика і М. Кулінського // Всесвіт. – 1988. – №6. – С. 120-139.
15. Перналь А.Б. Річ Посполита двох народів і Україна: дипломатичні відносини 1648-1659 рр. / А.Б. Перналь ; переклад з польської о. проф. Юрія Мищика за участі Інни Тарасенко. – К. : Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2013. – 400 с.
16. Сас П.М. Політична культура українського суспільства (кінець XVI – перша половина XVII ст.) / П.М. Сас. – К., 1998. – 295 с.
17. Сас П.М. Росташицька комісія та польсько-запорозька угода 1619 р. / П.М. Сас // Terra cossacorum: студії з давньої і нової історії України : науковий збірник на пошану доктора історичних наук, професора В. Степанкова. – К., 2007. – С. 48-83.
18. Сас П.М. «Своя земля» у сприйнятті запорозьких козаків (початок XVII ст.) / П.М. Сас // П'ятий Конгрес Міжнародної Асоціації Україністів. Історія. – Чернівці, 2003. – Ч. 1. – С. 191-194.
19. Сисин Ф. З історії польсько-українських стереотипів / Ф. Сисин // Україна-Польща: Історична спадщина і суспільна свідомість : матеріали міжнародної наукової конференції, Кам'янець-Подільський, 29-31 травня 1992 р. – К. : Либідь, 1993. – С. 18-23.
20. Смолій В.А. Становлення козацького політичного автономізму / В.А. Смолій, В.С. Степанков // Історія українського козацтва : нариси у двох томах. – К. : Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2006. – Т. 1. – С. 228-238.
21. Смолій В.А. Українська національна революція XVII ст. (1648-1676 рр.) / В.А. Смолій, В.С. Степанков. – К. : Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2009. – 448 с.
22. Стороженко А.В. Стефан Баторий и днепровские казаки: исследование, памятники, документы и заметки / А.В. Стороженко. – К. : Друкарня Г.Л. Фронцкевича, 1904. – 327 с.
23. Чухліб Т.В. Гетьмани і монархи. Українська держава в міжнародних відносинах 1648-1714 рр. / Т.В. Чухліб. – 2-ге вид., доопр. – К. : Арістей, 2005. – 640 с.
24. Чухліб Т.В. Українське козацтво в політичних планах Речі Посполитої / Т.В. Чухліб // Україна-Польща: Історична спадщина і суспільна свідомість : матеріали міжнародної наукової конференції, Кам'янець-Подільський, 29-31 травня 1992 р. – К. : Либідь, 1993. – С. 55-62.
25. Шевчук В. Суспільно-політична думка в Україні в XVI – першій половині XVII століття / В. Шевчук // Тисяча років української суспільно-політичної думки : у 9 т. – К. : Дніпро, 2001. – Т. II. – Кн. 1 (XVI ст.). – С. 7-108.
26. Щербак В.О. Антифеодальні рухи на Україні напередодні визвольної війни 1648-1654 рр. / В.О. Щербак. – К. : Наук. думка, 1989. – 128 с.
27. Щербак В. Конфесійний фактор у взаємовідносинах українського козацтва з урядом Речі Посполитої до середини XVII ст. / В. Щербак // Україна-Польща: Історична спадщина і суспільна свідомість : мате-

- ріали міжнародної наукової конференції, Кам'янець-Подільський, 29-31 травня 1992 р. – К. : Либідь, 1993. – С. 87-96.
28. Шербак В.О. Реєстрові козаки на державній службі / В.О. Шербак // Історія українського козацтва: нариси у двох томах / ред. кол.: В.А. Смолій (відп. ред.). – К. : Академія, 2006. – Т. 1. – С. 73-87.
 29. Шербак В.О. Українське козацтво: формування соціального стану. Друга половина XV – середина XVII ст. / В.О. Шербак. – К. : Академія, 2000. – 300 с.
 30. Шербак В.О. Чинники становлення козацької самосвідомості / В.О. Шербак // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку : (матеріали П'ятих Всеукраїнських історичних читань). – К. ; Черкаси, 1995. – Вип. 5. – С. 93-97.
 31. Archiwum domu Radziwillow // Scriptorum rerum poloniarum. – Kraków, 1885. – T. 8.
 32. Biblioteka Polskiej Akademii Nauk w Krakowie. – Rkp. 367. Diariusze, mowy, listy z lat 1622-1656. – S. 142-142 v.
 33. Bogucka M. Historia Polski do 1864 roku / M. Bogucka. – Wrocław ; Warszawa ; Kraków : Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1999. – 377 s.
 34. Borowiak A. Kozacyzna w przededniu powstania Bohdana Chmielnickiego (1635-1648) / A. Borowiak // Epoka «Ogniem i mieczem» we współczesnych badaniach historycznych. Zbiór studiów pod redakcją Mirosława Nagielskiego. – Warszawa : Wydawnictwo DiG, 2000. – S. 25-44.
 35. Drozdowski M. Religia i Kozacyzna Zaporoska w Rzeczypospolitej w pierwszej połowie XVII wieku / M. Drozdowski. – Warszawa : Wydawnictwo DiG, 2008. – 278 s.
 36. Franz M. Idea państwa kozackiego na ziemiach ukraińskich w XVI-XVII wieku / M. Franz. – Toruń : Adam Marszałek, 2006. – 476 s.
 37. Franz M. Wojskowość Kozacyzny Zaporoskiej. Geneza i charakter / M. Franz. – Toruń : Wydawnictwo Adam Marszałek, 2002. – 255 s.
 38. Listy Stanisława Żółkiewskiego (1584-1620). – Kraków, 1868. – 154 s.
 39. Majewski W. Powstanie Chmielnickiego (1648-1653) / W. Majewski // Od Żółkiewskiego i Kosiniego do Piłsudskiego i Petlury. Z dziejów stosunków polsko-ukraińskich od XVI do XX wieku. – Warszawa, 2000. – S. 56-68.
 40. Majewski W. Walki z kozakami w latach 1591-1653/ W. Majewski // Działania militarne w polsce południowo-wschodniej. – Warszawa, 2000. – S. 103-127.
 41. Nagielski M. Kozacyzna czasów Władysława IV (1632-1648) / M. Nagielski // Przegląd Wschodni. – 1991. – T.1. – Z. 4. – S. 791-816.
 42. Pisma Stanisława Żółkiewskiego, kanclerza koronnego i hetmanna z jego popieraniem / wyd. A. Bielowski. – Lwów : Nakł. W. Manieckiego, 1861. – 639 s.
 43. Teodorczyk J. Dramat jazdy polskiej. Przyczyny porażek wojsk koronnych w walkach z Kozakami zaporoskimi w latach 1648-1652 / J. Teodorczyk // Epoka «Ogniem i mieczem» we współczesnych badaniach historycznych. Zbiór studiów pod redakcją Mirosława Nagielskiego. – Warszawa : Wydawnictwo DiG, 2000. – S. 121-136.
 44. Wójcik Z. Wojny kozackie w dawnej Polsce / Z. Wójcik. – Kraków : Krajowa Agencja Wydawnicza, 1989. – 78 s.

In the article the process of origin and essence of «cossack problem» and search of the Polish state of variants of her decision a ruling apex are illuminated during last one third of XVI – first half of XVII of century.

Key words: «Cossack problem», the register cossacks, cossack revolts, ruling apex, Rich Pospolita.

Отримано 02.09.2016 р.

УДК 355.11(477):355.48(100)«1939/1945»

Степан Борчук,

доктор історичних наук, професор (м. Івано-Франківськ)

ЗБІРНИЙ ПОРТРЕТ УКРАЇНСЬКОГО УЧАСНИКА БОЙОВИХ ДІЙ ПЕРІОДУ II СВІТОВОЇ ВІЙНИ

У статті розкриваються сутнісні характеристики громадян України, які в роки Другої світової війни служили у регулярних і нерегулярних збройних формуваннях. Аналізуються особливості підготовки, морально-психологічний стан, бойові якості, дисципліна військовослужбовців, партизанів і повстанців – різних учасників бойових дій, міжособистісні стосунки в середовищі «людей зі зброєю». З'ясовуються причини негативних проявів: дефетизму, дезерції, дисциплінарних і кримінальних правопорушень у середовищі вояків, девіантні прояви поведінки, стратегії виживання.

Ключові слова: Друга світова війна, Україна, військовослужбовці, партизани, повстанці, морально-вольові та бойові якості, моделі поведінки.

Події останніх років, пов'язані з агресією Російської Федерації проти України, цілеспрямоване руйнування Збройних Сил нашої держави російськими спецслужбами, дії сепаратистських формувань та регулярних контингентів з сусідньої країни актуалізують проблематику функціонування збройних формувань як середовища людей, що вирішують бойові завдання під час масштабних зіткнень, зокрема таких як II світова війна.

Тотальний характер найбільшої в історії людства воєнної катастрофи формував нові умови ведення бойових дій (за інтенсивністю, масштабами руйнувань і людських та матеріальних втрат, психологічним навантаженням особового складу регулярних та іррегулярних формувань) та висував підвищені вимоги до нього.

Оскільки ведення війни потребувало не тільки зброї, а й умілого володіння нею, знання географії, кліматичних закономірностей, фортифікаційної справи, фізики, хімії, історії та основ інших дисциплін, кожна держава спеціально готувала свої вимоги до військових, які виходили з масштабів збройних конфліктів, масовості задіяних сил, рівня озброєння, а головне – тогочасних уявлень про характер бойових дій. Та, попри ці відомості, «універсальний солдат» мав володіти набором якостей, основу яких становили фізична витривалість, дисциплінованість, готовність до кінця виконувати накази командування, воля до перемоги, мужність у бою, аскетизм у побуті, добре володіння зброєю. Разом з тим, у всі часи цінувалися також відданість справі й патріотизм, хоча у випадках, коли використовувалися зарубіжні формування

(ландскнехти) про це не йшлося. З часом у військовому середовищі, зокрема офіцерському корпусі, формуються нові моделі поведінки, пов'язані з кодексом честі, вірності присязі тощо.

XX ст. позначене безпрецедентними викликами для військових. Набуття збройними конфліктами світових масштабів, застосування автоматичної зброї і техніки (танків, літаків, пароплавів, підводних човнів, автомобілів і т. ін.) спричинило якісний стрибок у підготовці всього особового складу збройних сил, починаючи від рядового бійця й закінчуючи генералом. У зв'язку з цим, кожна держава, яка вела активну військову політику і вибудовувала власну геостратегічну лінію, творила власну систему підготовки військових кадрів.

Оскільки мешканці України в роки II світової війни перебували у складі різних військово-політичних структур, неможливо обійти увагою бодай загальної їхньої характеристики.

Експансіоністський зовнішньополітичний курс за ширмою «світової революції» приховував імперські плани Сталіна і його найближчих соратників. Розуміючи, що капіталістичний світ просто так не поступиться своїми позиціями, «кремлівські мрійники» готувалися «прийти на допомогу» пролетаріату, який, на їхнє переконання, підніме революцію у великих капіталістичних країнах. У 30-х р. ефемерність цих розрахунків стає все більш очевидною, але це жодним чином не вплинуло на темпи розвитку військово-промислового комплексу СРСР. Нова воєнна доктрина в якості базового постулату спиралась на твердження про перенесення бойових дій на територію агресора і перемогу над ним. Мілітаризація країни проявлялася не тільки в таких очевидних речах, як явний перекис фінансово-матеріального балансу на користь ВПК, чисельне збільшення Збройних сил, нарощування виробництва боєприпасів, зброї, техніки, спорядження, а й підготовці суспільства до воєнних випробувань. У Радянському Союзі послідовно формувалася культ військової справи: тотальне захоплення воєнізованими видами спорту молодих людей наповнювало гуртки, в яких вони фізично загартовувалися, вивчали зброю, морську справу, радіотехніку, і зв'язок, орієнтацію на місцевості, автотранспорт, основи санітарно-медичної допомоги, розвідки, маскування тощо. Високий престиж військових професій спричинив справжній вал бажаних навчатися у військових освітніх закладах. Лише в Україні діяло кілька десятків таких курсів, шкіл, училищ. Складання нормативів на здобуття значків «Будь готовий до праці та оборони» (БГПО), «Будь готовий до санітарної оборони» (БГСО), «Будь готовий до протиповітряної та хімічної оборони» (БГПХО), «Юний ворошиловський стрілець» перетворилося на всесоюзну кампанію, яка охопила всі вікові групи юнацтва й молоді. На початок 1941 р. Товариство сприяння авіації та хімічній обороні (ТСОАВІАХІМ) об'єднувало 13 млн. членів. ВУРСР в I кварталі 1939 р. налічувалося 2 млн. 71 тис. членів (43416 первинних організацій) цього Товариства та 1 млн. 375 тис. активістів Червоного Хреста.

Перед початком війни в СРСР функціонувало 18 аероклубів, 46 парашутно-планерних клубів, що дало змогу наприкінці 30-х років підготувати 400 тис. льотчиків запасу, планеристів, парашутистів, авіамеханіків. Знання і навички основ різних військових спе-

ціальностей давали 78 авто-мотоклубів, 76 клубів та шкіл зв'язку, 55 військово-морських клубів. На спеціальних курсах підготовлено 54 тис. осіб, які одержали знання і навички медсестер і санітарок. Сотні тисяч майбутніх вояків відбули підготовку в гуртках стрільців, кулеметників, гранатометників¹.

У радянських військовослужбовців формувалася наступальний дух. Згідно з радянською військовою доктриною розроблялися Польовий статут, підручники й матеріали, які використовувалися під час політнавчань. Так, 10 червня 1941 р. начальник Головного управління політичної пропаганди Червоної армії А. Запорожець підписав довідку про виправлення в «Червоноармійському політпідручнику». У ній пропонувалося вилучити з тексту вставку на с. 155 наступного змісту: «Не виключена можливість, що СРСР буде вимушений, внаслідок обстановки, що склалася, взяти на себе ініціативу наступальних військових дій»². Знімаючи стрижневий елемент морально-психологічного налаштування військ, радянське командування нічого не змінювало в системі їхньої підготовки. Армія виявилася не готовою до ведення наступальної війни, та ще гірше вона могла тримати оборону. Все це після початку бойових дій спричинило масові негативні явища: дефетизм, дезерцію, порушення дисципліни тощо.

Водночас червоноармійці мали одну перевагу над військовослужбовцями ворожих армій: основна їх маса усвідомлювала себе об'єктом і жертвою агресорів, а тому ними володіли почуття патріотизму, причетності до великої і справедливої місії – захисту батьківщини. Аналогічна мотивація була властива «червоним» партизанам та підпільникам, які вели нерівну боротьбу проти окупантів у їхньому тилу.

На іншому підґрунті базувалися морально-ідеологічні засади вояків українського самостійницького і польського національного підпілля. Керівники ОУН виховували у своїх членів та симпатиків почуття ненависті до всіх визискувачів України та ворогів її незалежності. Рафінований патріотизм, націоцентризм, здатність до самопожертви в ім'я найвищої мети – незалежності України – прищеплювалися з раннього віку й закріплювалися з допомогою різних засобів – участі у дитячих та підліткових організаціях і спортивних товариствах («Пласт», «Луг» тощо), урочистих академіях, читання літератури відповідного змісту. Цьому сприяло й ознайомлення з «Правилами» та «10 заповідями» українського націоналіста. Від борців за свободу України вимагалась особиста мужність, уміння підпорядковуватися волі провідника і колективу, взаємовиручка, навички конспірації, відмова від шкідливих звичок, невибагливість у побуті, стриманість і скромність.

Бійці польських підпільно-партизанських формувань були налаштовані різко негативно щодо Німеччини й СРСР, з вини яких перестала існувати польська держава. Згодом вони одержують ще одного супротивника у вигляді вояків УПА, з якими вели боротьбу за домівквання на Волині та в інших ареалах спільного проживання поляків та українців.

Дещо іншу палітру доводиться використовувати для зображення численних колаборантських формувань, які діяли на боці

окупантів. Незважаючи на те, що вони формувалися на території України, до їхнього складу входили представники різних національностей – українці, росіяни, поляки, етнічні німці, кримські татари та інші. Моральні та ідейні орієнтири колаборантів безпосередньо залежали від того, в якому статусі вони поповнювали такі підрозділи. Радянські військовополонені вбачали у службі на боці ворога єдину можливість вижити. Зголошуючись стати вояками РОА чи УВВ¹, вони одержували шанс вирватися з полону і, як правило, не переймалися будь-якими ідеологічними гаслами й цілями. Дещо іншою була мотивація добровольців, які поповнювали різні охоронні й допоміжні відділи: дехто з них бажав помститися сталінському режиму, від якого зазнали страждань їхні родини, але більшість прагнула забезпечити себе й рідних матеріально, оскільки німці за мірками воєнного часу непогано платили найманцям. Аналогічні причини спонукали до служби у допоміжній поліції.

Добровольці, які виявили бажання воювати у складі дивізії СС «Галичина», керувалися міркуваннями про особисте долучення до високої місії визволення України з-під більшовицького ярма, не помічаючи при цьому, що потрапляють в ярмо іншої тоталітарної системи, також байдужої до українських національно-державницьких домагань.

Готовність вояків до ведення бойових дій передбачає наявність осяжного й бажано рельєфного й упізнаваного «образу ворога». Оскільки стереотипи «образу чужого» експлуатуються в суспільстві безперервно (з різною інтенсивністю в залежності від внутрішньої й зовнішньополітичної ситуації), переведення цього процесу в піковий режим не потребує особливої перебудови агітаційно-пропагандистських служб. Традиційну повагу до супротивника в роки Другої світової війни відтіснили демонізація «образу ворога», задекларована в якості основного принципу ведення війни жорстокість, переведення сприйняття противника у расову й ідеологічну площину. Загостреному почуттю ненависті до ворога сприяли нечужвані звірства окупантів, невмотивовані форми насильства, що застосовувалися партизанами, членами українського й польського національного підпілля та іншими учасниками збройного протистояння.

Бойові якості вояків регулярних та іррегулярних формувань, окрім зазначених, визначалися характером і змістом спеціальної підготовки, рівнем розвитку суспільства, в якому вони складалися як особистості й виховувалися, ментальністю, національними традиціями, віросповіданням та іншими факторами. Скажімо, рядовий склад Червоної армії був надзвичайно строкатим не тільки за національними, а й за віковими, культурно-освітніми, суто фізичними параметрами. Варто лише нагадати, що більшість мобілізованих з республік Середньої Азії й Кавказу погано володіли російською мовою й були незадовільно підготовленими до ведення бойових дій в зимових умовах. Порівняно з росіянами, українцями, євреями, білорусами, поляками вони меншою мірою піддавалися більшовицькому ідеологічному впливу, проявляли більшу схильність до дефетизму і здачі в полон.

¹ УВВ – Українське визвольне військо – збірна назва розрізнених підрозділів і частин, які ніколи не виступали в якості цілого об'єднання.

Вояки УПА, Армії Крайової, радянські партизани були переважно вихідцями з села, що накладало відбиток на їхні бойові характеристики. Офіцерський же склад всіх згаданих формувань був приблизно рівний, хоча специфіка підготовки кадрових військових все ж відчувалася.

І. Патриляк подає порівняльні дані освітнього рівня «червоних» партизанів та вояків УПА (зі складу групи «Богун» УПА-Північ)².

Таблиця 1

	Радянські партизани	Вояки УПА (у %)		
		Не місцеві	Місцеві	Усі обліковані
Неписьменні	2,9	–	2,21	1,73
Малограмотні або з освітою 1-3 класи	21,7	19,55	27,71	25,96
4 класи	16,7	17,63	31,42	28,44
5-6 класів	14,7	22,44	21,18	21,45
7 класів	14,9	20,83	8,3	11
8-9 класів	12,4	7,38	4,32	4,98
Середня і середня спеціальна освіта	13,5	8,65	2,74	4,02
Незакінчена вища освіта та студенти	0,8	1,6	0,18	0,48
Вища	2,7	0,96	–	0,21

Дані, вміщені в таблиці, свідчать про доволі високий відсоток малоосвічених бійців як у складі УПА, так і радянських партизанських загонів і з'єднань, що в цілому віддзеркалювало соціальний склад цих воюючих сторін і пов'язані з цим соціокультурні характеристики їх учасників.

Головним критерієм для оцінки рівня підготовки бійців та командирів вважається ступінь виконання ними поставлених завдань. Оскільки мова йде про різні за масштабами, стратифікацією, засобами організації та управління військовими формуваннями, цікаво співставити бойові характеристики тих, хто в них служив.

Нерідко, захоплюючись змалюванням трагічних поразок Червоної армії на початковому етапі війни, історики показують лише прояви недисциплінованості, дезерції, поразницькі настрої тощо. При цьому десь на периферії незаслужено опиняються масовий героїзм, стійкість не лише окремих бійців та польових командирів, а й цілих частин і з'єднань. «Ти собі уявити не можеш, що роблять ці червоноармійці – герої, коли їм крикнеш: «За Батьківщину!» – писав дружині 30 червня 1941 р. капітан І. Боков. Високі оцінки дій радянських військовослужбовців зустрічаємо в багатьох листах, висловлюваннях і спогадах німецьких солдатів, офіцерів та генералів. У проєкті доповіді генерал-полковника Г. Гудеріана про Червону армію (7 листопада 1941 р.) знаходимо таку характеристику піхотинців: «Майже завжди вперта в обороні, вправна в нічних та лісових боях, навчена підступним прийомом боротьби, дуже вміла у використанні місцевості, маскуванні й побудові польових укріплень; невибаглива й загартована». Водночас зверталась увага на прямолінійність і несамостійність під час наступальних дій. Документ дає

підстави для висновку про те, що вища й середня ланка командирів виявилась більш динамічною, аніж вважалося до того, прагне перебрати ініціативу у свої руки. А от нижча командна ланка не відповідала жодним вимогам тогочасної війни³.

До цієї характеристики варто додати, що молодший командний склад Червоної армії належав до тієї категорії військовослужбовців, які одночасно з рядовими зазнавав найбільших втрат. Висока плинність польових командирів нижчої ланки супроводжувалася надходженням на фронт великої кількості нашвидкуруч, недостатньо підготовлених офіцерів, які не мали належних знань, вмінь і навичок, досвіду керівництва ввіреними підрозділами в наступальному й оборонному бою, на марші, в облаштуванні та швидкій зміні позицій, розвідці, а також боялися брати на себе відповідальність та ініціативу.

Останнє пояснювалося загальною атмосферою передвоєнного політичного терору і викликаного ним масового психозу у формі латентного почуття страху перед одіозним тоталітарним режимом. Ця обставина особливо згубно позначилася на здатності радянського генералітету вирішувати складні стратегічні й оперативні завдання, особливо на початковому етапі війни. Лише згодом, коли завдяки мужності й стійкості мільйонів червоноармійців стався корінний злам у війні, радянські полководці продемонстрували свої кращі якості, спроможність воювати не тільки числом, а й умінням. Тим часом основний тягар ліг на плечі нижчого і середнього командного складу, яким доводилося в безпосередніх (батальйон-полк-дивізія) боях з противником доводити свою «професійну придатність».

Оскільки найбільш життєздатними виявилися ті партизанські загони, ядро яких становили кадрові військові-оточенці, саме вони визначали колективний образ «народних месників» і забезпечували дисципліну і фаховий підхід до організації руху Опору у ворожому тилу.

Перші підпільно-партизанські формування не витримали перевірки часом. Поспішність у комплектуванні, відсутність навичок та інших засобів боротьби у ворожому тилу, небажання багатьох з тих, кого «записали» до складу таких загонів, піддавати себе ризику спричинили саморозпуск більшості підпільно-партизанських груп. Ті ж, що залишилися, незрідка перебували поблизу лінії фронту, або в розташуванні радянських військ. Для прикладу, Барвінківський загін (Харківщина) відступив з регулярними частинами й дислокувався в с. Кримки Ізюмського району. Жодного разу в тилу окупантів не побували партизани Добропільського району Сталінської області. Бійці загонів Богодухівського, Валківського, Чугуївського, Шевченківського району (Харківська обл.), які восени 1941 р. перебували в смузі 38-ї армії, відмовилися від активних дій, а потім взагалі кинули зброю і передислокувалися в тил Червоної армії. У загонах і групах, які відсиджувались у радянській прифронтовій смузі, часто фіксувалися випадки морально-побутового розкладу, падіння дисципліни, правопорушення⁴. Численні провали через зраду супроводжували початковий етап діяльності партійно-комсомольського підпілля. На загал, найменш готовими до нерівно-

го протистояння виявилися їхні сили у співставленні зі спецслужбами ворога, які «набили руку» на знешкодженні осередків супротиву.

Та, незважаючи на невдачі й недоліки організації антифашистського руху Опору, його учасники також виявили зразки звитяги і самопожертви.

На бойовому рахунку «червоних» партизанів – чимало військової техніки, сотні пущених під укіс ешелонів, живої сили противника. В ході наступальних операцій по території України, вони надавали розвідувальну інформацію командуванню Червоної армії, наводили переправи для регулярних військ, брали участь у сутичках з ворогом. Близько 50 тис. «народних месників» загинуло в роки війни, 95 наших співвітчизників у складі антифашистського руху Опору стали Героями Радянського Союзу, 63,7 тис. – нагороджені орденами й медалями⁵.

У 1944 р. з партизанів сформували частини, які під егідою НКВС воювали проти УПА. Це протистояння нерідко набувало рис громадянської війни й супроводжувалося особливими виявами жорстокості. У таких зіткненнях не йшлося про воїнську честь і пошану до загиблих: навіть після смерті загиблим не давали спокою, виставляючи їхні тіла на загальний огляд з метою залякування, нівечили трупи тощо.

Підпільно-партизанські форми ведення сприяли формуванню особливого типу вояка. Тактичні прийоми (раптові напади, рейди, засідки, терористично-диверсійні акції), а також постійна необхідність уникати каральних акцій окупантів та атак інших супротивників потребували від особового складу іррегулярних формувань дисциплінованості, витримки, вміння терпіти негоду, голод, виснажливі переходи, невлаштованість побуту, нестандартно і вміло діяти в критичних ситуаціях.

Якщо в радянських партизанських загонах «сухий закон» був рідкістю (при чому у багатьох загонах і з'єднаннях регулярно вживали алкоголь командири), то у повстанських – правилом, порушення якого (як і всіх інших) суворо каралося. Утримання від шкідливих звичок з дитинства прищеплювалося тим, хто виховувався в душі українського націоналізму, як неодмінна чеснота.

Тактичні настанови існували в УПА не як звичайний набір, а як усталена обов'язкова номенклатура. Прикладом цього можуть слугувати теоретичні праці підполковника УПА С. Фрасуяка – «Хмеля», який діяв на відтинку «Магура» (Станісаавщина). У трактаті «Українська партизанка» детально розписано не тільки порядок дій у збройних зіткненнях, а й організація повсякденного життя повстанців, навчання вояків, догляд за зброєю, режимні заходи, конспіративні прийоми і заходи безпеки і т. д.⁶

Бійці та командири УПА, члени ОУН доволі часто билися до останнього патрона, прагнули не потрапити живими в полон, стріляли або підривали себе у безвихідних ситуаціях. Лише тоді, коли боротьба проти радянської каральної машини перейшла у заключну фазу, вони почали здаватися в полон.

Поділяючи всі незгоди війни, втрати, поразки і перемоги, «люди зі зброєю» ставали членами «окопного братства» – своєрід-

ного тимчасового соціуму з власними «законами» буття, звичаями, традиціями.

У таких тимчасових соціальних групах складалися свої правила співіснування, цінності, кодекси честі, традиції і навіть міфологія. Для об'єднаних спільною метою членів цих мілітарних когорт особливого значення набували почуття «ліктя», вміння колективно вирішувати бойові завдання, здатність підпорядкувати власну волю й амбіції спільним цілям, готовність прийти на допомогу в скрутну хвилину, взяти на себе більший тягар відповідальності.

З іншого боку, в таких умовах, наче під збільшувальним склом, ставали очевидними негативні риси тієї чи іншої особистості: честолюбство, хвалькуватість, схильність до крадіжок та інших девіантних вчинків, моральна нестійкість, боягузтво тощо. Кожен бойовий колектив виробляв свої інструменти нівеляції цих явищ у формі різного роду покарань. Не раз траплялося, що підлеглі стріляли у своїх командирів та політпрацівників, коли між ними виникали конфлікти. Поряд зі статутними санкціями така система покарань (попри її спонтанний і нелегітимний характер) слугувала одним з дійових засобів «санації» стосунків у бойовому колективі, підтриманні бойового духу й дисципліни.

Насамкінець слід сказати про гендерні стосунки на війні. Незважаючи на екзистенційні умови, життя брало своє: люди закохувалися чи задовольняли свої сексуальні потреби у швидкоплинних «романах». Та доволі часто військовики вдавалися до сексуального насильства по відношенню до своїх колег-жінок чи цивільних мешканок у районі бойових дій. Не применшуючи, але й не перебільшуючи масштаби цього явища, зауважимо лише, що вона обумовлювалася перш за все обставинами війни, правовим нігілізмом і зниженням моральних порогів, які у мирний час слугували чинником дотримання певних правил поведінки.

Формуючи певні стереотипи поведінки, і навіть ментальні кластери, «окопне братство» проявлялося у ветеранів війни після її завершення упродовж усього життя.

На війні проблема життя і смерті набуває особливого, епічного звучання. Але на індивідуальному рівні вона незрідка вирішувалась шляхом вибору. Саме тому історія війни багата контроверсійними, суперечливими фактами, які важко вкладаються в «прокрустове ліжко» схем і концептів, порушуючи їх своєю нестандартністю, невмотивованістю, незбагненністю. Йдеться не тільки про трагічні, негативні вияви людської природи, а й героїчні, мужні вчинки. На війні подвиг і зрада, високі злети людського духу й негідництво постійно перебувають поруч – і Друга світова зовсім не є якоюсь особливою в цьому сенсі. Екзистенційна напруга тотального збройного конфлікту ставить людину на межу, за якою вона здебільшого діє рефлекторно, згідно з власними природними імпульсами, або ж керуючись стратегією виживання. Природа й алгоритм поведінки «людини зі зброєю» в умовах тогочасного воєнного протистояння вивчені недостатньо, хоча евристичний потенціал цього напрямку досліджень є доволі значним.

У зв'язку з цією проблемою перебуває принаймні ще дві. Перша пов'язана з увічненням пам'яті загиблих. За тих обставин

не завжди вдавалося не те що належним чином, а взагалі, хоч як-небудь, поховати полеглих у боях. Масштаби втрат, ставлення радянського керівництва до їхнього обліку й меморіалізації знецінювали людське життя, породжували у червоноармійців відчуття того, що вони є «гарматним м'ясом». До речі, такі почуття породжували й засоби мобілізації 1943-1944 р. та шляхи використання призовного контингенту. Те, що ненавчених, погано озброєних «чорносвитків» кидали у бій незабаром після призову, практично не давало результатів, супроводжуючись величезними втратами й гнітючим враженням, яке справляли ці дії на самих бійців та цивільне населення, змушене збирати трупи, що всівали поля і яруги України. Інша проблема, що й донині перебуває в «глибокому тілу», – стан хворих і поранених, скалічених війною людей.

На 19 червня 1944 р. на обліку в 14 областях УРСР перебували 60 313 інвалідів. З них було працевлаштовано 12 556 інвалідів II і 18 560 – III групи, тобто трохи більше половини всієї кількості. Фізичні й морально-психологічні страждання воїнів Червоної армії посилювали повоєнні нестатки, сімейна невлаштованість, байдужість влади й оточуючих. Полишивши зброю, але ніколи не позбавившись страшного тягаря війни, ці люди й донині залишаються мовчазним докором тим, хто розв'язав Другу світову війну.

Невдячна доля випала тим, хто воював за суверенну українську державність та їх депортованим родинам. На довгі десятиліття вони були заклеєвані як «бандерівці», «колаборанти», «зрадники Батьківщини», хоча ніколи не визнавали сталінський режим «своїм». Ті ж, хто дійсно служив у колаборантських формуваннях або емігрували, або були засуджені радянською системою до тривалих термінів ув'язнення чи ВМП.

Кожен з активних учасників тієї війни пережив її по-своєму. Але для всіх вона стала найбільшим випробуванням, що визначило долю, світогляд, життєві перспективи. Історики зобов'язані відтворити цей колективний портрет, без чого неможливо осягнути світовий збройний конфлікт у всій його суперечливій глибині.

Примітки:

1. ЦДАГО України, ф.1, оп.6, спр.512, арк.98, 122; Головка М.А. Суспільно-політичні організації та рухи України в період Другої світової війни. 1939-1945 рр. / М.А. Головка. – К. : Олан, 2004. – С. 159-160.
2. Патриляк І. Перемога або смерть. Український визвольний рух у 1939-1960 рр. / І. Патриляк. – Львів : Часопис, 2012. – С. 205
3. Мировые войны XX века. Кн. 4. Вторая мировая война. Документы и материалы. – М. : Наука, 2005. – С. 200.
4. Исторический архив. – 1992. – №1. – С. 57-61.
5. ЦДАГО України, ф.1, оп.22, арк.61, 98-122.
6. Народная война в тылу фашистских оккупантов на Украине 1941-1944 : в 2-х кн. – К. : Наук. думка, 1995. – Кн. 2. – С. 419.

В статье раскрываются сущностные характеристики граждан Украины, которые в годы Второй мировой войны служили в регулярных и нерегулярных вооруженных формированиях. Анализируются особенности подготовки, морально-психологическое состояние, боевые качества, дисциплина военнослужащих, партизан и повстан-

цев - различных участников боевых действий, межличностные отношения в среде «людей с оружием». Выясняются причины негативных проявлений: дефетизма, дезерцию, дисциплинарных и уголовных правонарушений в среде военных, девиантные проявления поведения, стратегии выживания.

Ключевые слова: Вторая мировая война, Украина, военнослужащие, партизаны, повстанцы, морально-волевые и боевые качества, модели поведения.

Отримано 15.08.2016 р.

УДК 94(438+477)«165»

Володимир Газін,
кандидат історичних наук, доцент
(м. Кам'янець-Подільський)

КОНЦЕПТ ЛЕЩИНСЬКОГО ЯК ВАРІАНТ ВИРІШЕННЯ «УКРАЇНСЬКОГО ПИТАННЯ» В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ 50-х рр. XVII ст.

У статті здійснено аналіз ідей відомого політичного діяча Речі Посполитої познанського воеводи Яна Лещинського, спрямованих на встановлення миру з Військом Запорозьким. Звертається увага на їх вплив у процесі становлення курсу Варшави на компроміс з Чигирином, 1658 у кінцевому результаті привів до укладення Гадяцької угоди 1658 р.

Ключові слова: Ян Лещинський, «українське питання», Річ Посполита, Військо Запорозьке, козаки, шляхта.

Україна – Польща. Історія цих двох народів тісно пов'язана й містить як сторінки кривавого протистояння, так і порозуміння й тісної співпраці. У минулому наших народів було й суперництво за вплив у Центрально-Східній Європі в XI-XIII ст. (походи Владислава Хороброго на Київ у 1016 р. та активне втручання у польські справи князя Романа Мстиславовича у 1199-1205 рр. та Даниаа Галицького у 1234-1264 рр.), була експансія Польщі на Галичину в 1340-1349 рр. та приєднання цього краю до володінь короля Казімежа, була Люблінська унія 1569 р., яка принесла на українські землі національно-релігійний і соціальний гніт, знищення політичних основ відродження української державності. Було криваве протистояння в період Української національної революції середини XVII ст. У новітній період таку чорну тінь на стосунки двох народів кинуло протистояння в Галичині в 1918-1919 рр. та волинські події 1943 р. Однак, були й періоди співпраці, періоди, коли тісно перепліталися інтереси обох народів і вони діяли спільно для їх реалізації. Зокрема, тут не можна не згадати спільної боротьби проти рицарів Тевтонського ордену в 1413 р., Хотинську битву 1621 р., коли поляки та українці пліч-о-пліч протистояли наступу непереможної досі турецької армії, були спроби порозуміння і навіть в розпал подій згадуваної уже Української революції 1648-1676 рр. Була спільна боротьба поляків та українців проти Російської імперії в XIX ст. У XX ст., ставши жертвами комуністичного тоталітарного режиму, поляки та українці стали ближчи-

ми. Сьогодні присутнє розуміння того, що як не може бути вільної та демократичної, європейської Польщі без вільної, демократичної та європейської України. Що ж створювало передумови до порозуміння й співпраці поляків та українців упродовж століть? По-перше, усвідомлення спільної небезпеки перед спільним супротивником, який загрожував національним інтересам як Польщі, так і України. По-друге, наявність у середовищі як польської, так української політичних еліт людей, здатних подолати усталені стереотипи ворожості, піднятися над становою обмеженістю й розмовляти з позиції національних інтересів та поваги до іншої сторони.

Саме до таких постатей у середовищі польської політичної еліти можна віднести відомого дипломата та державного діяча Речі Посполитої середини – другої половини XVII ст. Яна Лещинського, який в період гострого польсько-українського протистояння та кривавої боротьби, коли обопільна ненависть ніби унеможливила діалог і компроміси, висунув низку теоретичних положень, які саме відкривали шлях до порозуміння та побудови міжнаціональних і міждержавних відносин на основі взаємної поваги та розуміння обопільних інтересів.

Ян Лещинський (1603-1678 рр.) походив зі знатного польського роду Лещинських, представники якого незмінно були серед керівництва Речі Посполитої, а один з нащадків (Станіслав Лещинський) навіть певний період займав королівський престол. Високі посади обіймали брати Яна Лещинського (Рафаль з 1619 був белзьким воєводою, а Вацлав – з 1659 р. очолював польську католицьку ієрархію, отримавши сан архієпискупа гнєзненського). Сам же він увійшов в історію як один з визначних дипломатів (очолював низку важливих посольств до Швеції та Австрії¹) та державних діячів Речі Посполитої (спочатку обіймав посаду ленчицького, а з 1656 по 1661 р. – познанського воєводи, водночас (з 1659 р.) виконував обов'язки генерального старости великопольського. У 1661 р. його було призначено підканцлером коронним, а в 1666-1677 рр. він очолював польський уряд, перебуваючи на посаді коронного канцлера. Однак, слід сказати, що попри його значний вплив на політику Речі Посполитої в 50-70-х рр. XVII ст., участь у головних тогочасних політичних акціях, його діяльність не отримала достатньої уваги з боку істориків. Водночас у роботах як істориків минулого (Л. Кубаля, М. Грушевський²), так і сучасних вчених (В. Горобець, Я. Федорук, Т. Таїрова-Яковлева, П. Кроль³) як приклад позиції «партії миру» стосовно вирішення «українського питання» часто наводяться саме цитати з листів та меморіалів Яна Лещинського.

Дійсно, познанський воєвода був одним з найскравіших представників поміркованого крила в керівництві Речі Посполитої в 50-60-х рр. XVII ст. Саме завдяки йому були досягнуті значні успіхи у справі розв'язання «українського питання» (укладення Гадяцької угоди 1658 р., та Слободищенського трактату 1660 р.).

Щоб проаналізувати політичну позицію, репрезентовану Яном Лещинським, слід, насамперед, коротко охарактеризувати становище Речі Посполитої на середину – другу половину 50-х рр., особливості її взаємин з Військом Запорозьким та Московською державою.

Головною подією середини XVII ст., яка мала безпосередній вплив як на внутрішньополітичне життя Речі Посполитої, так і на її міжнародне становище, стала Українська національна революція, у ході якої з-під влади Корони польської було звільнено значну частину українських земель, де зусиллями гетьмана Богдана Хмельницького поставала незалежна від Варшави українська держава Військо Запорозьке. Ці події вкрай негативно позначилися на становищі Речі Посполитої. Були втрачені значні території з розвинутим господарством, що спричинило гостру економічну кризу. Це викликало гостре невдоволення в середовищі шляхти та магнатерії, що вимагало від короля й уряду нагального вирішення даної проблеми будь-якими засобами. Також події в Україні значно послабили позиції Польщі на зовнішньополітичній арені. У 1654 р., скориставшись цим, війну проти Польщі розпочала Московська держава, яка протягом 1654-1655 рр. заволоділа значною частиною Великого князівства Литовського. Водночас Польща зазнала агресії з боку Швеції, що взагалі поставило під загрозу її існування як незалежної держави.

За таких умов вирішення «українського питання» набувало особливої актуальності, розглядалося засобом як внутрішньої стабілізації, так покращення зовнішньополітичного становища Польщі. З одного боку, ставилося завдання будь-що розірвати російсько-український союз, що сформувався в 1654 р. та, заспокоївши козацьку Україну, відновити свою владу на східних територіях. З другого, – гостро стояло питання укладення миру з Швецією і Московською державою (звичайно на вигідних для Варшави умовах).

Для реалізації зазначених завдань склалися необхідні умови влітку 1657 р., коли помирав Богдан Хмельницький, що стало сигналом для активізації дій Варшави. Частина магнатів і шляхти вимагали негайних силових заходів, користуючись сум'яттям та непевністю у Війську Запорозькому. До останніх належали коронні гетьмани Станіслав Потоцький та Єжи Любомірській⁴. Однак доволі сильними виявилися позиції й «партії миру» Її представники вважали, що зі смертю Хмельницького з'явилися передумови для зміну позиції гетьманського уряду стосовно Варшави на більш лояльну. Тим паче цілком реальними були сподівання, що політичні важелі опиняться в руках поміркованої частини козацької старшини (Іван Виговський, Павло Тетеря та ін.). Також у Варшаві були проінформовані щодо гострих протиріч між Чигирином та Москвою (в українському уряді звинувачували московське керівництво у фактичній зраді інтересів Війська Запорозького, виявами якої стало укладення перемир'я з Польщею в 1656 р., а також настійливі спроби Кремля переглянути умови договору 1654 р. в бік посилення свого впливу і відповідно урізання суверенітету Української держави. Прихильники мирного вирішення «українського питання» вказували и на його тісний зв'язок із загальним розвитком міждержавних відносин в регіоні. Цілком можна погодитися з міркуваннями польського дослідника П. Кроля, що миром з козаками польська шляхта прагнула відстрочити війну з Москвою, або «...зіпхнути її на плечі Війська Запорозького». Розглядалася також можливість використання українських військ у війні з шведами⁵.

У лютому 1658 р. у Варшаві відбулося засідання сенаторсько-посольської конвокації, на якій було ухвалене рішення про пошук порозуміння з Швецією й компромісу з Військом Запорозьким. Водночас було взято курс на продовження війни проти Москви⁶. Звичайно, це стало наслідком активної діяльності «партії миру», інтереси якої в даному випадку збігалися з інтересами королівського двору (вирішення «українського питання» дало б змогу використати козацькі полки проти опозиційної шляхти й посилити вплив короля)⁷.

Власне в цей час саме Ян Лещинський, за словами Грушевського, «освічений магнат, «республіканин на римський взірць» апологет шляхетської вольниці, що вважав вартими поважання козацькі почуття гідності і свободолюбності, признавав справедливим трактувати козаків на рівні з шляхтою, задовольнити їх домагання автономії⁸, активно вклався в дискусію з питань української політики.

Ще в 1655 р. Лещинський, здійснюючи переговори про мир з Швецією (оцінював його перспективи доволі скептично), виступав за мир з Москвою (на будь-яких умовах, навіть ціною територіальних поступок)⁹. А в 1656 р. був серед тих (коронний підскарбій Богуслав Лещинський, канцлер литовський Кшиштоф Пац, примас Анжей Лещинський, Єжи Любомірський, гетьман польний литовський В. Госевський), хто активно відстоював ідею обрання на польський престол московського царя. «Група Лещинських», як її називає польський історик Збігнев Вуйцік, прагнула отримати назад Україну і Білорусію, проте не шляхом війни з Москвою, а через союз з нею¹⁰. То вже на кінець 1657 – початок 1658 р. окреслюється цілком відмінна від попередньої позиція познанського воєводи. Це було зумовлене, насамперед, усвідомленням в середовищі польської політичної еліти небезпеки, з якою була пов'язана практична реалізація віленських домовленостей, зокрема, очевидними стають експансіоністськими планами Москви стосовно Речі Посполитої.

Фактично, в своїх листах, а також меморіалі, підготовленому для депутатів сейму, він чітко окреслив свій план вирішення «української проблеми». Його зміст відображав тогочасну військово-політичну ситуацію, в якій опинилася Річ Посполита, та завдання польської влади: будь-якою ціною стабілізувати відносини з Військом Запорозьким, розірвати московсько-український союз та відновити підпорядкування Війська Запорозького Польській короні. В одному з листів до свого опонента Є. Любомірського, Я. Лещинський писав у лютому 1658 р.: «Навіть якби козаки домагалися окремої провінції, я не дуже б противився – аби тільки вони від нас були залежними... коли б тільки та провінція стояла в якомусь зв'язку з нами». Відкидаючи застереження частини польської еліти, що такі поступки можуть призвести до відриву козацької України від Польщі, він заспокоював опонентів, що це не може відбутися через саму суспільну природу України. «Химери і байки це, що козаки думають, що вони можуть бути Голландію чи Швейцарією: кожний з тих народів має інші сприятливі прикмети місцеві і засоби оборони, а козаки живуть в такій країні, що самі собою, без сторонньої опіки обстати не можуть, а кому б не піддалися під протекцію, кожному будуть підозрілі.... А полишені самі на себе вони впадуть – і з нами з'єднаються.»¹¹.

А в березні того ж року під час варшавського з'їзду, де обговорювалася інструкція послам до Війська Запорозького, в іншому листі до Любомірського Лещинській зазначав: «Фундамент нашого щастя – згода з козаками». Для цього він вважав за необхідне кардинально змінити ставлення до козаків й, відкинувши шляхетську пиху, відмовитися від традиційної зверхності у стосунках з ними. На його думку, у першу чергу слід піддати забуттю взаємні кривди і відмовитися від помсти. А надалі піти на визнання свободи козацтва, «...котрої вони й варті, бо лицарський чоловік не може і не повинен зносити неволі». Він задає питання: «Чому ж би й козаків не вилучити з юрисдикції панів, тих маєтків де вони проживають, оселі реєстровців чому не мали б мати забезпечених вільностей?» Як приклад такої практики Лещинській наводить становище значної частини біднішої шляхти, «...що сидить на вийтвствах шляхетських і духовних, або млинарів – котрим не вільно чинити ніякого насильства з титулу шляхетських прав, і хоч вони є бенефіціаріями (особами наділеними земельними маєтками – В.Г.), але трактувати їх невольними право не дозволяє». Відтак, на думку познанського воєводи, подібні права цілком можуть отримати й козаки, що мешкають в шляхетських маєтностях. Відповідно, вони мають належати до юрисдикції гродського суду а не пана¹².

Тим, хто вважав визначальним для шляхетства давнє лицарське походження, опонував, що справжня шляхетська гідність визначається насамперед власними заслугами, а не заслугами предків: «...заслуги нас визначають, а не рід». Лещинській наголошував: «...у мене славіший той, котрим починається шляхетство ніж там де воно вироджується через нездатність – так що й свого шляхетства боронити не хоче або не годен». На його думку, козаки цілком гідні того, щоб вважатися людьми вільними, рівними шляхетському стану. Козаків, які «...варті нашого пошановання за свою витривалість в прагненні своєї свободи» він протиставляв шляхтичам, для яких головне не свобода, а маєтності, та посади, вказував, що «...майно, а не свободу любили ті, що шведському королеві і королівству піддавались». Лещинський виступає за те, щоб визнати за козацтвом рівний шляхті статус: «...нехай тоді залишаються вільними під титулом козацьким, а якби хто з них добивався шляхетства – не відмовляти». Козаки, на його думку, «...варті того, щоб ми (шляхта – В.Г.) прийняли їх до своєї верстви»¹³.

Гострі дискусії щодо зовнішньої політики Речі Посполитої, зокрема, шляхів вирішення й «українського питання» тривали і під час вального сейму у липні 1658 р. Ще напередодні з табору противників замирення з Військом Запорозьким (головне завдання вбачали у завершенні мирного процесу з Москвою, який було розпочато у Вільні в 1656 р.) виходить твір «Політичний дискурс перед великим сеймом варшавським, з ким ґрунтовно укласти мир, тобто з московітом, чи зі шведом». Його автор критично оцінював перспективи миру з козаками, який, на його думку, не гарантував повернення втрачених земель. Водночас, «...унія наша з Москвою поверне нам козаків»¹⁴.

З боку ж «партії миру» формується концепція про можливість вироблення цілком нової моделі українсько-польських відносин.

Зокрема, мова йшла про те, що формою нового об'єднання буде не підданство, як раніше, а певний різновид унії, на кшталт стосунків між Короною та Великим князівством Литовським. Розглядалося питання визнання за козацтвом права користуватися певними привілеями в республіці, такими, які були у литовців. Так, передбачалося надання їм права призначати своїх достойників, посылати своїх представників на сейм і «творити своє окреме тіло в тілі республіки»¹⁵.

Знову активним був Ян Лещинській. Так, у відповідь на згаданий твір прихильників унії з Москвою, ним було оприлюднене своє бачення напрямків тогочасної зовнішньої політики Речі Посполитої, зокрема, в сенсі стосунків з Московською державою, Швецією та Військом Запорозьким. Він поширив лист: «Мир з ким? Чи з Шведом, чи з Козаками, чи з Москвою?». При цьому явний пріоритет, він віддавав саме стосункам з Чигирином, вважав, що угода з Україною для Польщі є вкрай важливою, такою, що змусить до миру й Швецію, й Москву. «Сам Бог показує нам дорогу, коли козаки самі, нічим не примушені хочуть вернутись до нас, – бо бачать, що ні їх свобода без нас не може устоятися, ні наша без них: коли сполучимось, то не блиск, але сила вітчизни нашої повернеться скоро»¹⁶.

Відповідаючи на застереження своїх опонентів стосовно бажання українців «бути окремим народом», він зазначав, що не будучи прихильником поділу на нації та роздмухування партійної боротьби, яка є вкрай небезпечною для Речі Посполитої, він вважає за можливе «...погодитися з такою умовою, щоб це була унія така як Литовська: аби один народ не мав прерогативи перед іншим».

У своєму «меморіалі» польський політик пропонував у польсько-українському переговорному процесі дотримуватися наступних принципів. По-перше, з козаками слід вести переговори з найбільшою пильністю й демонструвати свою щирість. На думку Лещинського, в тому, що досі не дійшли згоди з козаками є вина польської сторони, яка розмовляла з ними «...згорда, не вважаючи їх за людей... вони варті великої пошани... Ми стали нижчими від них, бо вони билися за свободу, а ми за своє безсиле панування». По-друге, як зазначає політик, для скорішого замирення слід вести переговори не через багатьох, а через одного, що показав свій досвід і зручність. Тут мається на увазі Станіслав Казімеж Беневській, який досягнув на весну 1658 р. неабияких успіхів в діалозі з українським урядом. По-третє, умовою позитивного вирішення «українського питання» має бути недопущення будь-якого посередництва та гарантій угоди з боку третіх країн, «...бо заграничні держави нас не можуть підтримувати – хіба викликати замішання».

При цьому Лещинській наголошував, що переговори з козаками слід вести одночасно з переговорами з Москвою, щоб не спровокувати з нею війни. Самі ж комісари, які будуть трактувати з царськими послами, мають дати зрозуміти, що миру не буде досягнуто без повернення України під владу польського короля¹⁷.

Ідея одночасного замирення з Москвою, Швецією та козаками займала ключове місце в концепції Лещинського і розглядалася як важливий момент в сенсі вирішення «українського питання». Проте, на його думку, в першу чергу порозуміння має бути досягнуте саме з

керівництвом Війська Запорозького, лише після цього з царем, а потім – зі шведами, «...проти яких тоді можна буде постати найбільш рішуче». Тут він виказав цікаву ідею, щодо власне тактики замирення з Москвою: «Потім, як погодимося з козаками – що для мене вже безсумнівне, одночасно треба трактувати з Москвою – аби вона не скандалізувалася, що з козаками згода, і на злість не ввійшла в союз з шведами: інформувати панів комісарів, аби могли витолкувати Москві, що ця згода не перебиває згоди з нею, бо не вернувши собі козаків ми ніколи не прийшли б до згоди з нею... Дбати, що ми не вирікаємося по давньому трактувати з нею і про наслідство царя і справді трактувати з нею – тільки щоб не вдумувала якись нових непотрібних кондицій, а йшла ясно, – щоб майбутні королі забезпечили недоторканість нашої релігії, забезпечили свободу України і нашу... для забезпечення свободи і усунення яких-небудь побоювань аби цар вивів залоги і з України, і з Литви»¹⁸.

Єдину проблему Лещинській вбачав у вимогах козаків скасувати унію. Відтак, пропонує це питання відкласти на потім і залишити його богословам. При цьому познанський воєвода був далекий від католицького релігійного фанатизму. Зокрема, у вирішенні релігійного питання, на його думку, польська влада в першу чергу має прикладати зусилля для зміцнення самої католицької церкви, піднесення її авторитету. Навернення ж інших народів, зокрема й українців, має відбуватися лише наукою, моральністю та взірцем, а не винищенням цілих народів¹⁹.

Загалом він зазначав, що козакам слід пояснити, що входження Війська Запорозького до складу Речі Посполитої нічим їм не загрожує, натомість – гарантує від зовнішньої агресії. Водночас наголошував, що насамперед таке об'єднання відповідає інтересам Польщі: «...цей войовничий народ в сполученні з нами без порушення їх інтересів стане незламною нашою силою»²⁰.

Насамкінець, Ян Лещинській виказував декілька міркувань стосовно гарантування непорушності польсько-українського миру. На його думку, головною загрозою миру є дії радикальних сил як в Україні, так і в Польщі. Відтак, по-перше, вважав за необхідне «... звільнитися від свавільного елементу, як нашого, так і козацького». А, по-друге, щоб повернути взаємну довіру обох народів, слід спрямувати їх на спільну боротьбу проти «невірних», обмити «...наших забруднених рук у крові ворога християнства»²¹.

Зусиллями познанського воєводи та «партії миру» в середовищі польської шляхти та магнатерії (за свідченнями австрійського посла у Варшаві Ф. фон Лізолі, прихильників продовження переговорів з козаками виявилось доволі багато серед делегатів сейму²²) з одного боку, та королівського двору, який прагнув використати союз з українськими козаками, з другого, польська влада здійснила рішучі кроки в бік налагодження переговорного процесу з українським керівництвом, результатом якого стало укладення відомого Гадяцького договору, який «вимальював» доволі позитивні перспективи як у розвитку відносин між двома країнами, так і подальшому розвитку української державності. Ідеї Яна Лещинського формували усвідомлення взаємозалежності історичного розвитку Польщі та України і тієї іс-

тини, що свобода Польщі неможлива без свободи України і навпаки. Однак, через низку чинників, серед яких не останню роль відіграла неспроможність польської шляхти сприйняти ідеї Лещинського й подолати свою стану гордино у відносинах з козацтвом, гадяцький проект так і не був реалізований.

У чому ж сам феномен Яна Лещинського та його політичних ідей? У цьому сенсі варто висловити декілька міркувань. По-перше, очевидно, завжди з'являються люди, спроможні піднятися вище своїх станових чи класових ідей і мислити з позиції державних інтересів. По-друге, Ян Лещинський, як і більшість великопольської магнатерії та шляхти не був зв'язаний з втраченими східними маєтностями. Тому й, будучи необтяженим особистими майновими інтересами у вирішенні «українського питання», виявився спроможним міркувати категоріями зовсім іншого порядку, де на перше місце виступали інтереси держави.

Примітки:

1. Федорук Я.О. Віленський договір 1656 року: Східноєвропейська криза і Україна у середині XVII століття / Я.О. Федорук. – К. : Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2011. – С. 41.
2. Kubala L. Wojny duńskie i pokój Oliwski 1657-1660 / L. Kubala. – Lwów, 1922; Грушевський М.С. Історія України-Руси : в 11 т., 12 кн. / М.С. Грушевський ; редкол.: П.С. Сохань (голова) та ін. – К. : Наукова думка, 1998. – Т. X.
3. Горобець В. Еліта козацької України в пошуках політичної легітимізації: стосунки з Москвою та Варшавою, 1654-1665 / В. Горобець. – К. : Інститут історії України, 2001; Федорук Я.О. Віленський договір 1656 року...; Яковлева Т. Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII століття: Причини і початок Руїни / Т. Яковлева. – К. : Основи, 1998; Kroll P. Od ugody Hadziackiej do Cudnowa. Kozaczyz namiedzy Rzeczą pospolitą a Moskwa w latach 1658-1660 / P. Kroll. – Warszawa : Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego, 2008.
4. Kroll P. Od ugody Hadziackiej do Cudnowa. – С. 152.
5. Ibid. – С. 149
6. Ibid. – С. 150.
7. Грушевський М.С. Історія України-Руси. – Т. X. – С. 316.
8. Там само. – С. 317.
9. Федорук Я.О. Віленський договір 1656 року. – С. 66-67.
10. Wójcik Z. Polska i Rosja wobec wspólnego niebezpieczeństwa szwedzkiego w okresie drugiej wojny północnej 1655-1660 / Z. Wójcik // Polska w okresie drugiej wojny północnej 1655-1660. – Warszawa : Państwowe wydawnictwo naukowe, 1957. – Т. 1. – С. 362-363.
11. Kubala L. Wojny duńskie... – Dodatki. – S. 544.
12. Ibid. – S. 545-546.
13. Ibidem.
14. Pisma polityczne czasów panowania Jana Kazimierza Wazy 1648 – 1668 / zebrała i opracowała Stefania Ochmann-Staniszevska. – Wrocław ; Warszawa : Volumen, 1989. – Т. I (1648-1660). – S. 213-216; Кроль П. Коронна шляхта і Гадяцька унія / П. Кроль // Гадяцька унія 1658 року / редкол. П. Сохань, В. Брехуненко та ін. – К. : Інститут української археографії та джерелознавства імені М.С. Грушевського НАН України, 2008. – С. 153.
15. Грушевський М.С. Історія України-Руси. – Т. X. – С. 316.
16. Герасимчук В. Матеріали до історії козащини XVII віку / В. Герасимчук. – Львів : Інститут української археографії, 1994. – С. 76-82.

17. Там само. – С. 76-82.
18. Там само. – С. 76-82. Грушевський М.С. Історія України-Руси. – Т. X. – С. 319-322.
19. Kubala L. Wojny dunskie... – S.545-546; Грушевський М.С. Історія України-Руси. – Т. X. – С. 319.
20. Грушевський М.С. Історія України-Руси. – Т. X. – С. 323-324.
21. Kubala L. Wojny dunskie... – S.543-544; Яковлева Т. Гетьманщина в другій половині 50-х рр. – С. 270.
22. Герасимчук В. Матеріали до історії козащини XVII віку. – С. 104.

The article analysis of ideas of the known political figure of Rech Pospolitoj vovode Jan Leschinskogo, directed on peace establishment with Army of Zaporoz'kim is carried out in the article. Attention applies on his influence in the process of becoming of course of Warsaw on a compromise with Chigirinom, which in end-point led to Gadyackoy of agreement in 1658.

Key words: Jan Leschinskiy, «ukrainian question», Rech Pospolita, Army of Zaporoz'ke, cossacks, gentry.

Отримано 03.09.2016 р.

УДК 06.091:378.09(477.43)«1926»

Сергій Копилов,
доктор історичних наук, професор, ректор
(м. Кам'янець-Подільський)

УШАНУВАННЯ ШІСТДЕСЯТИРІЧНОГО ЮВІЛЕЮ М. ГРУШЕВСЬКОГО В КАМ'ЯНЦІ-ПОДІЛЬСЬКОМУ: МІЖ ІСТОРІЄЮ І ПОЛІТИКОЮ

У статті досліджено організацію та хід відзначення 60-річного ювілею видатного українського історика, почесного члена Кам'янець-Подільського державного українського університету Михайла Грушевського в адміністративному центрі Поділля, учать у ювілейних заходах викладачів Кам'янець-Подільського інституту народної освіти.

Ключові слова: М. Грушевський, історик, Кам'янець-Подільський ІНО, ювілей, наукові праці.

Вшанування творчої, наукової та суспільно-політичної діяльності видатного українського історика, громадського та державно-го діяча Михайла Грушевського розпочалося ще за життя вченого та має свої традиції, які закарбувалися у низці ювілейних видань і відбиті в різних заходах у містах України. Найбільш масштабним серед прижиттєвих ушанувань був ювілей 1926 р., що, за задумом організаторів, поєднував у собі сорокаріччя літературно-наукової діяльності (припадало на червень 1925 р.) та шістдесятиріччя життєвого шляху. Слід зауважити, що в українських академічних колах були плани відзначити сорокаліття науково-літературної праці М. Грушевського в 1925 р., але він відмовився¹. На сьогодні перебіг організації ювілею 1926 р. та власне святкові заходи доволі докладно реконструйовані², ми ж зосередимося на ювілейних урочистостях видатного вченого в Кам'янці-Подільському та участі представників місцевого ІНО в інших ювілейних заходах.

Рік шістдесятирічного ювілею збігся з рішенням ЦК КП(б)У висунути М. Грушевського президентом ВУАН. Тож, за спостереженням С. Єфремова, коли «все частіше і частіше говорили про переобрання президії ВУАН, натякали в Києві і в Харкові на те, що відповідним кандидатом на посаду президента академії являється М. Грушевський; треба було нагадати голосно про себе, треба було рекламувати себе... треба було голосно цим ювілеєм заявити, що серед усіх учених українців ніхто не дорівнює йому, що серед усіх українських академіків немає кращого ви значнішого, відповідальнішого кандидата на посаду президента ВУАН, як він, М. Грушевський»³. За таких обставин останній вирішив заявити про себе широким святкуванням.

Водночас 7 вересня 1926 р. політбюро ЦК КП(б)У розглянуло питання й прийняло розгорнуту постанову «Про ювілей Грушевського», у якій було визначено рівень заходів, офіційне на них представництво, висвітлення у пресі, а також суть політичних оцінок ювіляра⁴. Вшанування видатного вченого було зведено «до наукового ювілею в межах міста Києва та Академії наук»⁵.

Ювілей М. Грушевського був очікуваною подією в науковому і громадському житті суспільства, адже йшлося про перше офіційне вшанування його особи після повернення на Батьківщину. Українська громадськість у персональній даті вченого вбачала свято всієї національної культури, про що свідчили численні інформаційні звіти про хід підготовки до ювілейних заходів у тогочасній радянській та іноземній пресі⁶.

Вшанування видатного українського історика і громадського діяча виявило його прихильників та опонентів. Окремі представники української інтелектуальної еліти, опозиційно налаштовані до громадсько-політичної діяльності вченого, у приватний спосіб висловлювалися проти такого святкування. Наприклад, С. Єфремов та А. Кримський, які в середині вересня 1926 р. повернулися до Києва з відпусток, вважали, що відзначення ювілею М. Грушевського є його особистою справою. Через те А. Кримський, щоб бути незалежним від більшовицьких впливів, у 1924 р. відмовився святкувати власну ювілейну дату⁷. Здивування з приводу вшанування ювілею колеги висловив у своєму щоденнику тогочасний віце-президент ВУАН С. Єфремов: «Самозвані організатори використали час, коли в Києві не було Президії Академії, і бахнули за неї, що їм хотілось. А хотілось їм, певне, зробити бум для близьких виборів. Інакше, чому б їм не подождати було 2 тижні, коли будуть вже засідання і Першого відділу, і Спільного зібрання, які – само собою – певне, не перечили б ювілеєві. А тепер без скандалу не обійдеться». І далі він патетично запитував: «Як можна святкувати громадську діяльність людини, що заплямила себе доносами, підлизництвом, підступними вчинками, інтриганством?... Святкувати Грушевському свій ювілей тепер – значить, якраз не шанувати свого минулого»⁸. Схожі оцінки відомий літературознавець висловив і в листі до Є. Чикаленка: «Знято такий гаас і такими непристойними способами, що врешті тільки дивуєшся, як чоловікові бракує такту, щоб не понижати себе й не плювати на власну минувшину, за яку ж і справляється ювілей»⁹.

Найбільш масштабно ювілейні заходи у визначений день – 3 жовтня 1926 р. – відбулися в Києві. В актовій залі Київського ІНО (сьогодні – Київський національний університет імені Тараса Шевченка) було урочисте засідання, на яке прибули численні науковці та громадські організації не лише з України, але й з-за кордону. Вступне слово виголосив голова ювілейного комітету академік П. Тутківський – прибічник М. Грушевського у внутрішній академічній боротьбі. Промовець відзначив помітне поживлення діяльності видатного українського історика від часу повернення з еміграції, його ініціативу й перші конкретні кроки щодо заснування Української академії наук, а в кінці виступу назвав М. Грушевського «найкращою справжньою окрасою і славою Української академії»¹⁰. Науково-організаційну діяльність ювіляра схарактеризував президент ВУАН В. Липський, історіографічний доробок – академік Д. Багалій, життя і наукову творчість – О. Гермайзе¹¹.

Регіональні вищі радянської України на урочистому засіданні в Києві представляв ректор Кам'янець-Подільського ІНО В. Геринович. Привітавши колегу й свого викладача по Львівському університету (слухав упродовж навчання у вищі його курси «Історія України-Руси», «Вибрані питання з історії Європи», «Історія Східної Європи», «Церковні відносини Східної Європи»¹²) від імені Кам'янець-Подільського наукового при ВУАН Товариства, він проаналізував львівський період життя та творчості М. Грушевського. Насамперед, доповідач розповів про складні обставини реалізації українським істориком високої місії, покладеної на нього керівниками Старої Громади, та високо оцінив здобутки його науково-організаційної й науково-дослідницької діяльності на Галичині. Як і більшість ораторів, В. Геринович у завершальних словах назвав роботу академіка епохальною у поступі вітчизняної культури¹³.

Всеукраїнський відголос ювілею М. Грушевського засвідчили урочисті засідання, які відбулися в кількох українських містах – Кам'янці-Подільському, Одесі, Харкові, проведення яких не передбачалося вересневою постановою політбюро ЦК КП(б)У. У Кам'янці-Подільському, як і в інших містах, їх ініціатива належала осередкам Наукового при ВУАН Товариства. За інформацією анонімного дописувача «Ф.» (найімовірніше Ю. Філь – С.К.) газети «Червоний кордон», 3 жовтня 1926 р. у приміщенні історико-археологічного музею після літніх канікул відбулося перше засідання Кам'янецького Наукового при ВУАН Товариства, присвячене вшануванню 60-річчя з дня народження й 40-річчя літературно-наукової діяльності академіка Михайла Сергійовича Грушевського¹⁴. Під час урочистої частини його учасники виголосили доповіді: заступник голови Товариства Ю. Сіцинський – «Академік М. Грушевський як історик», викладач української і російської мов та писемності Кам'янець-Подільського сільськогосподарського інституту й позаштатний лектор ІНО Ю. Філь – «Академік М. Грушевський як публіцист та історик літератури»¹⁵. На жаль текст виступу Ю. Філя не був виявлений його в архівосховищах України, а тому приділимо увагу доповіді іншого учасника урочистого зібрання.

Зазначимо, що Ю. Сіцинський познайомився із М. Грушевським улітку 1891 р., коли професорський стипендіат Універси-

тету Св. Володимира студіював рукописи, стародруки та речові пам'ятки у Давньосховищі (музеї) Подільського єпархіального історико-статистичного комітету, завідувачем якого він був. Тоді ж молодий історик долучився до археологічних розкопок Бакотського скельного монастиря XII-XIV ст. в Ушицькому повіті, які проводили його університетський викладач професор В. Антонович і Ю. Сіцінський. Упродовж наступних трьох з половиною десятиріч (з 1891 по 1927 рр.) вони підтримували зв'язки шляхом листування, обмінюючись новинами громадського та наукового життя, творчими планами, подавали цінні відгуки щодо наукових публікацій. Тому оцінки та судження Ю. Сіцінського щодо життя і наукової творчості видатного українського історика, висловленні в доповіді на урочистому засіданні Кам'янецького Наукового при ВУАН Товариства, є маловідомим і цінним історіографічним джерелом.

Ю. Сіцінський у доповіді наголосив на проведенні цього ж дня у Києві «урочистого свята української культури і святкування 60-річного ювілею академіка Михайла Грушевського», проаналізував багаторічну діяльність видатного українця через призму його складного і діяльного життя та зупинився на історіографічній спадщині ювіляра. Було відзначено, що видатний історик народився 1866 р. у м. Холм, хоча його батько походив із сім'ї священика з Київщини, але через низку обставин разом з родиною мешкав поза Україною – спочатку в Холмі, а згодом у Ставрополі, Владикавказі та Тифлісі. «Але сім'я Грушевських, відірвана судьбою від рідного краю, зберігала теплі симпатії до всього українського і вночі дуже рано пробудилося національне українське почуття, що підігрівалося читанням книжок по Українознавству і поїздками на Україну до своєї рідні, – наголосив доповідач. – Будучи гімназистом, Грушевський став читати все, що можна було дістати по історії, літературі та етнографії України»¹⁶.

Цей висновок базувався на свідченнях, отриманих Ю. Сіцінським із розмов з М. Грушевським, і підтверджувався записами в щоденнику останнього. Зокрема, 20 вересня 1883 р. він занотував: «Живеш і ніде рік цілий рідної мови не почувеш – усе кругом тебе величаються москалі, німці усяки, белькочуть усяки Армяни, Грузини й другі іномовні. Як би скоріше на рідну Україну вернутись, хоч біда та лихо, та бідота у нас на Україні, але ж усе лучче, аніж тут на чужині»¹⁷. Крім того, Ю. Сіцінський наголосив, що в 1884 р. він надіслав І. Нечуй-Левицькому свої перші белетристичні твори і новели, а після їх схвалення надрукував наступного року українські оповідання «Бехаль-Данучур» в часописі «Діло» і «Бідна дівчина» в альманасі «Степ».

Окремо доповідач говорив про вступ Михайла Сергійовича у 1886 р. на історико-філологічний факультет Київського університету Св. Володимира, наголосив на солідну підготовку молодого студента до майбутніх наукових студій, перша з яких «Південно-руські господарські замки в половині XVI ст.» була надрукована в «Університетських известиях» у 1887 р.¹⁸ Було зазначено, що на третьому курсі він розпочав студювання запропонованої проф. В. Антоновичем теми «Історія Київської землі після смерті Ярослава до кінця XIV ст.», одержав за цю працю золоту медаль і зали-

шився при університеті професорським стипендіатом. Особливо Ю. Сіцинський підкреслив, що «М. Грушевський стає співробітником україномовних видань, зрозуміло галицьких, «Зоря» і «Правда», а його статтею «Громадський рух на Україні-Русі в XIII віці» за підписом «Сергієнко» розпочато першу книгу реформованого тоді Наукового Товариства імені Шевченка у Львові»¹⁹.

Ю. Сіцинський наголосив, що коли в 1891 р. професор В. Антонович отримав пропозицію очолити кафедру української історії у Львівському університеті, то він «не почував себе в силах взятися за організацію пропонованої роботи у Львові, рекомендував замість себе Грушевського і коли той у 1894 р. захистив свою магістерську дисертацію «Барське Староство», то одержав призначення на львівську кафедру»²⁰. Підкреслено, що Михайло Сергійович з великим ентузіазмом взявся за наукову роботу в нових умовах і виявив свій організаторський талант, що «привів до блискучих результатів». Так, окрім лекцій в університеті й кабінетних наукових студій, він організував наукову роботу в новоствореному Науковому Товаристві імені Шевченка. У 1897 р. М. Грушевський був обраний його головою, став редактором «Записок» цього товариства, а в останньому утворилися секції та комісії, і нові секції почали свої спеціальні видання. Серед опублікованих праць доповідач назвав такі: «Збірник історично-філософської секції», «Історична бібліотека», «Часопис правничий», «Правнича бібліотека», «Збірник філологічної секції», «Українська бібліотека», «Етнографічний збірник» (35 том), «Матеріали для української етнології» (14 том), «Жерела до історії України-Руси», «Пам'ятки української мови і літератури», «Збірник природничо-математичної секції»²¹.

Не менш високо Ю. Сіцинський оцінив сприяння Михайла Сергійовича науковій діяльності російських українців – у 1906 р. було засновано окреме наукове товариство в Києві, що активно працювало на ниві української науки, випустило 25 томів різних видань і наукового трьохмісячника українознавства «Україна». Він акцентував увагу на «найважливішій капітальній праці» М. Грушевського «Історія України-Руси», роботу над якою стримали події Першої світової війни. За спостереженням доповідача, вчений-історик багато страждав у ці роки. Зокрема, «переїхавши до Росії він попав до Сибіру, потім треба було тікати, а після війни він жив у Відні. При таких умовах йому неможливо було продовжувати студії «України-Руси». В Відні він зайнявся соціологією та «Історією української літератури», якої вийшло 5 томів»²².

Ю. Сіцинський наголосив – лише переїхавши до України, до Києва, Михайло Сергійович знов зайнявся історією України, що сприяло продовженню та закінченню цієї великої праці. В її основі була нова думка про історію України, яку він найперше виклав у серійному випуску «Статей по славяноведенью», виданих Петербурзькою Академією наук. З цього приводу він слушно зауважив: «Прив'язано до неї було питання про виклади історії слов'янства, підняте на з'їзді руських філологів з огляду на задумане академічне видання «Слов'янської енциклопедії»²³.

Конкретизуючи суть проблеми, Ю. Сіцинський зупинився на теоретичному підґрунті наукових поглядів автора «Історії України-

Руси». Він підкреслив, що на початку 1860-х років було вида-но «знамениту статтю» М. Костомарова про «Дві руські народнос-ті», у якій обґрунтовано окремішність російської та малоросійської (української) народностей і вказано на прямий зв'язок останньої з князем Києвом і Галичем. Утім ця думка видатного історика, ви-словлена в децю риторичній формі, була реально сформульована і розвинута М. Грушевським у згаданій статті. «Звичайна прийня-та схема руської історії, – каже він, – відома всім. Вона починаєть-ся з доісторичних часів Східної Європи, потім йде мова розселення слов'ян і характеризується історія Київської держави до XII ст., по-тім переходить до Великого князівства Володимирського, а від ньо-го до Московського і потім викладається вся історія Московської держави та імперії. А щодо історії україно-руських і білоруських земель, що залишилися в кордонах Московської держави, то ча-сом беруться деякі епізоди (державна Данила Галицького, утворен-ня Литовської держави, унія Польщі з Литвою й т.п.), а часом зо-всім це пропускється. Із приєднанням цих земель до Російської держави, вони перестають бути предметом історії»²⁴.

Ця схема Нестора, вважав Ю. Сіцінський, походить з історіо-графічної схеми московських книжників, а в її основі – генеалогічна ідея московських книжників. «Завдяки цьому історія великорусько-го народу остається без початку. Також і українська історія остаєть-ся без початку і нею інтересуються тільки з XVI ст., – наголошував він. – Між тим в історії головне – не історія державності, а історія народу, громадянська історія. Написати історію українського наро-ду з самого початку й до кінця і задумав Грушевський написати»²⁵.

Окремо дослідник зробив історіографічний екскурс щодо під-готовки узагальненої історії України, потреба якої, на його думку, відчувалася вже наприкінці XVIII ст. і зумовила появу знамени-тої «Історії Русів». У 1822 р. Д. Бантиш-Каменський видав «Історію Малої Росії» (витримала три видання), а в 1842 р. було опублікова-но п'ятитомну «Історію Малоросії» Маркевича, але вони не могли за-довольнити потреб науковців. «Матеріалів було мало, треба було роз-робляти українську історію почасти нам, уявляючи окремий досвід окремих теорій української історії, її окремих періодів, – наголосив Ю. Сіцінський. – Так з'являлися праці Костомарова, Лазаревського, Антоновича, Ор. Левицького, С. Голубева та ін. Але все ж історії України, всієї історії не було»²⁶. Отже, величезним науковим досяг-ненням він вважав підготовку М. Грушевським багатотомної «Історії України-Руси», над якою він почав працювати на початку 1897 р. Ю. Сіцінський підкреслив, що до початку революції вийшло друком вісім томів, а 8-й том виходив рівночасно в 3-х випусках, один з яких загинув у московській друкарні, потім друкувався знов»²⁷.

Наприкінці своєї доповіді Ю. Сіцінський зосередився на уза-гальненні наукових здобутків Михайла Сергійовича в досліджен-ні історії Поділля. До найбільших досягнень ученого він відніс: по-перше, участь у розкопках Бакотського скельного монастиря, що проводилися під керівництвом В. Антоновича; по-друге, на-писання магістерської дисертації з історії Барського староства та видання багатьох архівних матеріалів у двох томах восьмої час-

тини «Архива Юго-Западной России»; по-третє, видання у львівський період дуже цінної збірки документів «Матеріали для української етнології», що торкалася внутрішньої історії Поділля.

Зауважимо, що попри заявлену тему доповіді «Академік М. Грушевський як історик», що передбачала увагу, хоча б у стислій формі, питанню про теоретико-методологічну основу творчості ювіляра, Ю. Сіцінський взагалі оминув це питання. Ймовірно це зумовлено не бажанням заступника голови Кам'янецького Наукового при ВУАН Товариства загострювати відносини з правлячим комуністичним режимом, повпреди якого визначили межі та характер наукової діяльності вітчизняної національної інтелігенції – переписувати історію України у марксистсько-ленінському дусі. Втім, у виступі О. Гермайзе на київських святкуваннях та у його статті під промовистою назвою «Ювілей української науки» відзначено суголосність поглядів Михайла Сергійовича соціологічної теорії Е. Дюркгейма, але він щораз більше звертався до марксизму, а його здобутки чи не найкраще дозволяють інтерпретувати різномірність суспільно-політичного життя українського народу доби Хмельниччини²⁸.

Отже, ювілейні святкування 1926 р. іменної дати М. Грушевського дали потужний поштовх для осмислення феномена видатного вченого-історика й громадсько-політичного діяча. Велич і багатогранність його постаті та внеску в розвиток різних напрямків україністики прикували увагу до нього й виявили надзвичайно широкий спектр оцінок науковців, громадських і політичних діячів. Одним із центрів ювілейних святкувань став Кам'янець-Подільський ІНО, науковці якого взяли участь в урочистих заходах у Києві та ініціювали їх проведення в адміністративному центрі Поділля. Усі вони продемонстрували ставлення до М. Грушевського з боку українських інтелектуалів і комуністичної влади, що, незважаючи на формат урочистостей, беззастережно засуджувала попередню суспільно-політичну діяльність ювіляра. Всебічне та глибоке обговорення творчої спадщини М. Грушевського, викликане святкуванням його ювілею, стало останнім прижиттєвим сплеском зацікавленості до вченого з боку широких кіл науковців і громадськості.

Примітки:

1. Ювілей академіка М.С. Грушевського: 1866-1926: І: Ювілейні засідання. II: Привітання. – К., 1927. – С. 7.
2. Пиріг Р.Я. Життя М. Грушевського: останнє десятиліття (1924-1934) / Р.Я. Пиріг. – К., 1993. – С. 55-72; Шаповал Ю. Загурення у темряву: Михайло Грушевський у 1919-1934 рр. / Ю. Шаповал // Актуальні проблеми вітчизняної історії ХХ ст. : зб. наук. праць, присвячений пам'яті акад. НАН України Юрія Юрійовича Кондуфора : у 2-х т. – К., 2004. – Т. 2. – С. 340-349; Тельвак В. Життєвий і творчий шлях М.С. Грушевського в ювілейних оцінках 1926 р. / В. Тельвак // Укр. іст. жур. – 2008. – №6. – С.111-125; Малик Я.Й. Михайло Грушевський: в умовах більшовицького режиму / Я.Й. Малик. – Л., 2012. – С.47-58 та ін.
3. Цит. за: Малик Я. Ювілей М. Грушевського в 1926 р.: між історією та політикою / Я. Малик // Ефективність державного управління. – 2011. – Вип. 26. – С. 143.

4. Пристайко В. Михайло Грушевський і ГПУ-НКВД. Трагічне десятиліття: 1924-1934 / В. Пристайко, Ю. Шаповал. – К., 1995. – С. 146-147.
5. Пиріг Р.Я. Життя Михайла Грушевського: останнє десятиліття (1924-1934) / Р.Я. Пиріг. – К., 57.
6. Тельвак В.В. П'ять ювілеїв Михайла Грушевського / В.В. Тельвак // Укр. істор. журнал. – 2016. – №2. – С. 33.
7. Єфремов С. Щоденники, 1923-1929 / С. Єфремов. – К., 1997. – С. 399.
8. Єфремов С. Щоденники, 1923-1929 / С. Єфремов. – К., 1997. – С. 398-399.
9. С. Чикаленко, С. Єфремов: Листування: 1903-1928 рр. / упор. і вступ. ст. І. Старовойтенко. – К., 2010. – С. 295.
10. Ювілей академіка М.С. Грушевського:1866-1926: І: Ювілейні засідання. ІІ: Привітання. – К., 1927. – С. 7.
11. Ювілей академіка М.С. Грушевського:1866-1926. – С. 8-18.
12. Професор Володимир Геринович / за ред. О. Шаблія. – Львів, 2008. – С. 9.
13. Ювілей академіка М.С. Грушевського:1866-1926. – С. 20-23.
14. [Ф.] В Кам'янецькому Науковому Т-ві // Червоний кордон. – 1926. – 6 жовтня. – №76 (247).
15. Там само.
16. Сіцинський Ю. Грушевський Михайло Сергійович. З.Х.1926 // ДАХмО, ф.3333, оп.1, спр.33, арк.68.
17. Грушевський М. Щоденники (1883-1893) / М. Грушевський // Київська старовина. – 1993. – №3. – С. 34.
18. Там само, арк. 68.
19. Там само, арк.68 зв.
20. Там само, арк.68 зв.
21. Там само, арк.69.
22. Там само, арк.69.
23. Там само, арк.69 зв.
24. Там само, арк.69 зв.
25. Там само, арк.69 зв.-70.
26. Там само, арк.70.
27. Там само.
28. Гермайзе О. Ювілей української історичної науки / О. Гермайзе // Життя і революція. – Харків, 1926. – №20. – С. 99.

В статті досліджено організацію і ход святкування 60-літнього ювілея видатного українського історика, почесного члена Каменець-Подільського державного українського університету Михайла Грушевського в адміністративному центрі Подолії, участь в ювілейних заходах викладачів Каменець-Подільського інституту народної освіти.

Ключевые слова: М. Грушевский, историк, Каменец-Подольский ИНО, юбилей, научные труды.

Отримано 10.09.2016 р.

Олександр Комарницький,
кандидат історичних наук, доцент,
докторант (м. Кам'янець-Подільський)

ВШАНУВАННЯ СТУДЕНТАМИ ПЕДАГОГІЧНИХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ РАДЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ ПАМ'ЯТІ ТА ТВОРЧОСТІ КУЛЬТУРНИХ ДІЯЧІВ І НАУКОВЦІВ (20-30-ті рр. ХХ ст.)

У статті показано участь студентів педагогічних навчальних закладів радянської України у вшануванні пам'яті визначних культурних діячів, насамперед Т.Г. Шевченка, вчених. Автор доводить, що участь у цих заходах була однією із важливих форм громадсько-політичної активності студентів.

Ключові слова: студенти, інститут, промова, засідання, діяч.

Студентську молодь педагогічних навчальних закладів мобілізували на вшанування пам'яті визначних культурних діячів і науковців.

Особливою популярністю користувалося проведення Шевченківських днів. Так, в Кам'янець-Подільському ІНО у березні 1922 р. урочисто відзначили «Тарасові дні». Святкування розпочалося на центральній площі міста – Радянській. Із промовами виступили голова повітового виконавчого комітету П. Буценко, представник повітового комітету комсомолу Турський, завідувач відділу народної освіти Лискун. Після цього маніфестація із червоними прапорами і портретами Шевченка рушила до ІНО, де ректор С.Д. Сидоряк привітав усіх зі святом. У приміщенні інституту відбулося урочисте засідання, на якому присутні заслухали промови приват-доцента Копержинського («До мертвих і живих і ненароджених земляків моїх»), М.М. Баєра, лекторів І.Ю. Кулика і Ковалевського («Заповіти Українського Кобзаря»), студента Шевченка («Шевченко, яко предтеча пролетарської поезії»). Зокрема, І.Ю. Кулик зазначав, що Шевченко «безумовно не був комуністом. В його часи не було ще на Україні властивого пролетаріату, бо не було ще промисловості. Але було неможливе селянство, батраки і голода, що тягнули однакове ярмо кріпацтва і довгої солдатчини... Прощуміли на Україні селянські, т.зв. гайдамацькі, бунти проти панів-експлуататорів». Зважаючи на це, Кулик резюмував: «Шевченко передбачив ту переміну, яка сталася в наших часах». Після урочистої частини студентський хор під керівництвом М.О. Грінченка виконав кантату «Шевченкові» композитора К.Г. Стеценка, а також ряд творів на слова Кобзаря [1; 13, арк.14]. 10 березня 1926 р. у цьому ж виші було проведено вечір, присвячений Т.Г. Шевченку [15, арк.25]. Такі ж святкування відбулися у 1929 [16, арк.34] і в 1931 рр. [11, арк.27].

9 лютого 1923 р. вшанували пам'ять Т.Г. Шевченка студенти Київського ІНО. Святкування відбулося в актовому залі вишу. У першій частині свята присутні заслухали доповідь М. Марковського «Шевченко і Кирило-Мефодіївське братство», О. Дорошкевича – «Революційна школа Шевченка», С. Козуба – «Цензурна історія Кобзаря». Після цього виступив студентський хор, який виконав ряд творів на слова Кобзаря. Драматичний гурток провів інсценування творів

Т.Г. Шевченка [2; 26, арк.11]. У березні 1939 р. на честь 125-річчя Тараса Шевченка на факультетах і багатьох підприємствах Харкова, в селах області з шевченківською програмою виступили колективи художньої самодіяльності Харківського педінституту [24, с.21].

Шевченківські дні святкували у Миколаївському [7, арк.30 зв.], Одеському [30, арк.277], Херсонському ІНО [9, арк.113; 29, арк.826], Вінницькому українському [6, арк.13зв.] і Шепетівському педтехнікумах [12, арк.33].

Вшановували також й інших українських культурних діячів. Так, у 5 травня 1923 р. відбувся студентський вечір у Херсонському ІНО, присвячений 10-річчю з дня смерті М.М. Коцюбинського. Присутні слухали доповіді ректора К.Ю. Гревзірського, викладача Чернявського студента Луцького. Було проведено інсценування і художнє читання творів письменника [9, арк.167]. У Кам'янець-Подільському ІНО студентська молодь організувала вечори пам'яті І.Я. Франка, С.В. Руданського [10, арк.73; 14, арк.65;15, арк.41], М.Д. Леонтовича [22], вечір творчості Миколи Хвильового [5]. У 1922 р. у Полтавському ІНО провели вечори пам'яті І.Я. Франка та М.М. Коцюбинського [25, арк.1]; в Одеському ІНО – у другому триместрі 1925-1926 н.р. – Лесі Українки [30, арк.277]. У Волинському ІНО в 1926-1927 н.р. урочисто святкували ювілей І.Я. Франка, «патрона» вишу [28, арк.298].

Студенти педагогічних навчальних закладів вшановували пам'ять російських класиків. Так, у Київському ІНО в 1923 р. молодь взяла участь у заходах, присвячених пам'яті М.О. Некрасова [2]. 23 жовтня того ж року у Ніжинському ІНО організували вечір пам'яті М.Ю. Лермонтова [27, арк.2зв.]. У Миколаївському ІНО вшанували пам'ять М.О. Некрасова і О.С. Пушкіна [21]. У 1925-1926 н.р. в Одеському ІНО провели вечір, присвячений творчості О.С. Пушкіна. На єврейському відділі вшанували єврейських письменників [30, арк.277]. У грудні 1935 р. силами студентів Київського педінституту було проведено вечір до 98-ї річниці з дня смерті О.С. Пушкіна [19]. Наступного року пам'ять О.С. Пушкіна вшанували студенти Лубенського учительського інституту [8, арк.32]. 31 березня 1939 р. у Ніжинському педінституті урочисто святкували 130-річчя від дня народження М.В. Гоголя [17].

У Кам'янець-Подільському ІСВ урочисто відзначили 40-річчя літературної творчості радянського письменника Максима Горького. На відзначення ювілею профспілка «Робос» започаткувала спеціальні іменні стипендії для кращих студентів інститутів і технікумів міста. Студенти ІСВ, готуючись до цієї дати, розгорнули «ударництво за якість навчання» [23]. За рік до цього одна із бригад літературного відділу Кам'янець-Подільського ІСВ оголосила себе ударною, приурочивши це приїзду до СРСР Горького [18]. У 1932 р. відзначили ювілей Горького у Житомирському [4] і Полтавському ІСВ. У лютому 1933 р. студенти останнього вишу відзначили ще й ювілей радянського письменника Серафімовича [31, арк.175].

Студентство вшановувало пам'ять вчених. У лютому 1922 р. молодь Київського ІНО провела заходи, приурочені Г.С. Сковороді і М.П. Драгоманову [26, арк.100], у 1923 р. – О.М. Лазаревському і

К.А. Тімірязєву [2]. У березні 1936 р. студенти Київського педінституту вшанували пам'ять видатного фізіолога академіка І.П. Павлова [3]. Студенти Полтавського ІНО у 1922 р. вшанували пам'ять Чарльза Дарвіна і М.П. Драгоманова [25, арк.1]. Дописувач газети «Червоний шлях» М. Ясінський інформував читачів про смерть 22 квітня 1923 р. і похорони 26 квітня викладача астрономії, математики і метеорології Кам'янець-Подільського ІНО О.А. Аленича. На могилі покійного було виголошено 12 промов. Студентський хор виконав революційні пісні [32, арк.3].

Молодь відзначала і ювілейні дати створення наукових товариств. Наприклад, 20 травня 1923 р. у Київському ІНО відбулися ювілейні збори з приводу 50-річчя відкриття Історичного товариства Нестора-Літописця [20, с.58].

Таким чином, однією із важливих форм громадсько-політичної активності студентів була їхня участь у вшануванні пам'яті визначних культурних діячів, насамперед Т.Г. Шевченка, вчених.

Примітки:

1. В Кам'янці. Святкування Тарасових днів // Червона правда. – Кам'янець-Подільський, 1922. – 14 березня. – Ч.58 (158). – С. 2.
2. В.И.Н.О. // Студент революції. – Харків, 1923. – №2-3. – С. 119.
3. Вечір пам'яті акад. І.П. Павлова // За комуністичне виховання. – К., 1936. – 17 березня. – №10(31). – С. 4.
4. Вечори, присвячені ювілеєві Горького // Радянська Волинь. – Житомир, 1932. – 27 вересня. – №134 (1380). – С.3.
5. Вовчак. Вечір творчості М. Хвильового / Вовчак // Червоний шлях. – Кам'янець-Подільський, 1923. – 18 січня. – №41 (90). – С. 6.
6. Державний архів Вінницької області, ф.п.249, оп.1, спр.15.
7. Державний архів Миколаївської області, ф.р.993, оп.1, спр.2.
8. Державний архів Полтавської області, ф.р.2118, оп.1, спр.3.
9. Державний архів Херсонської області, ф.р.414, оп.1, спр.692.
10. Державний архів Хмельницької області, ф.п.3, оп.1, спр.39.
11. Держархів Хмельницької обл., ф.п.4, оп.1, спр.30.
12. Держархів Хмельницької обл., ф.п.458, оп.1, спр.275.
13. Держархів Хмельницької обл., ф.р.302, оп.1, спр.385.
14. Держархів Хмельницької обл., ф.р.302, оп.1, спр.398.
15. Держархів Хмельницької обл., ф.р.1566, оп.1, спр.167.
16. Держархів Хмельницької обл., ф.р.1584, оп.1, спр.14.
17. До 130-річчя з дня народження М.В. Гоголя // Червоний кордон. – Кам'янець-Подільський, 1939. – 15 січня. – №12 (2790). – С. 4.
18. З купи листів (Бригада) // Студент революції. – 1931. – №29-30. – С. 34.
19. Литвиненко В. Вечір О.С. Пушкіна / В. Литвиненко // За комуністичне виховання. – К., 1936. – 16 січня. – №2(23). – С. 4.
20. Ляпіна О.В. Студенти міста Києва у 1920-ті рр. / О.В. Ляпіна // Соціальна історія : наук. зб. – К., 2009. – Вип. V. – С. 52-59.
21. Морозан О.О. Позанавчальна діяльність майбутніх педагогічних працівників на Миколаївщині у 20-30-ті роки ХХ ст. [Електронний ресурс] / О.О. Морозан // Науковий вісник Миколаївського державного університету ім. В.О. Сухомлинського: іст. науки / [редкол.: В.Д. Будак (гол. ред.), М.М. Шитюк, А.М. Бахтін та ін.]. – Миколаїв : Миколаїв. держ. ун-т ім. В.О.Сухомлинського, 2008. – Вип. 21. – Режим доступу: www.nbu.gov.ua/old_jrn/Soc_Gum/Nvmdu/Ist/2008_21/Morozan.pdf.
22. Оголошення // Вісті Кам'янець-Подільського повітового комітету та Кам'янецького бюро Комуністичної партії (більшовиків) України. – Кам'янець-Подільський, 1921. – 16 липня. – №167. – С. 1.

23. Трудящі Кам'яниччини відзначають ювілей М. Горького // Червоний кордон. – 1932. – 24 червня. – №133 (1033). – С. 3.
24. Харківський державний педагогічний університет ім. Г.С. Сковороди / [за ред. академ. І.Ф. Прокопенка]. – Харків : ОВС, 2001. – 176 с.
25. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України, ф.166, Оп.2, спр.820.
26. ЦДАВО України, ф.166, оп.2, спр.1077.
27. ЦДАВО України, ф.166, оп.2, спр.1101.
28. ЦДАВО України, ф.166, оп.5, спр.289.
29. ЦДАВО України, ф.166, оп.5, спр.566.
30. ЦДАВО України, ф.166, оп.5, спр.567.
31. ЦДАВО України, ф.166, оп.11, спр.148.
32. Ясінський. Олександр Аленич / Ясінський // Червоний шлях. – 1923. – 28 квітня. – №77(126). – С. 3.

В статті показано участь студентів педагогічних навчальних закладів радянської України в вшануванні пам'яті видатних діячів культури, зокрема Т.Г. Шевченка, учених. Автор наводить, що участь в цих заходах була однією з важливих форм громадсько-політичної активності студентів.

Ключові слова: студенти, інститут, розмова, нарада, діяч.

Отримано 26.08.2016 р.

УДК 94:378:63(477)«192»:070(477)

Вадим Покалюк,
аспірант (м. Кам'янець-Подільський)

ДО ПИТАННЯ ПРО ВИНИКНЕННЯ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ ВИШІВ УСРР ТА ФОРМУВАННЯ ЇХНЬОГО СТУДЕНТСЬКОГО СКЛАДУ У 1920-ТІ РР. (на матеріалах журналу «Студент революції»)

У статті на основі публікацій журналу «Студент революції» розповідається про виникнення окремих закладів, прийоми студентів, абсолютну більшість яких становили особи, які вступали за відраженнями. Автор доводить, що частина молоді мала недостатню попередню освітню підготовку, через що започаткували підготовчі курси і робітфаки. У статті йдеться про чисельність студентів, їхній соціальний, національний, партійний склад.

Ключові слова: журнал, студент, публікація, прийом, інститут.

Цінні матеріали з історії сільськогосподарських вишів УСРР містить журнал «Студент революції» (орган Всеукраїнської ради пролетарського студентства та ЛКСМУ), який виходив у Харкові у 1922-1933 рр.

Частина публікацій містить короткі інформаційні довідки про виникнення закладів. Зокрема, на початку 1922-1923 навчального року (н.р.) у Харкові на базі межового технікуму виник перший в Україні геодезичний і землепорядковий інститут у складі 2 факультетів. 17 лютого 1923 р. відбулося урочисте відкриття вишу. Вечір відкрив ректор, який коротко розповів про історію виникнення вишу, його мету і попередню діяльність. Урочиста частина закін-

чилася прийомом у почесні студенти члена колегії Наркомату землеробства Вікторова, який брав діяльну участь у долі інституту [1, с.82-83]. У 1920 р. на базі землемірної чотирирічної середньої школи виник Полтавський землевпорядний технікум у складі двох відділів – землевпорядного та геодезичного [2, с.61]. Того ж року було створено Білоцерківський сільськогосподарський технікум, який складався з агрономічного і механічного відділів [3, с.44]. У 1920 р. у Єлисаветграді виник політехнікум, який мав два відділи – агрономічний й індустріальний. Наступного року він припинив існування і на його базі розпочали свою роботу окремі сільськогосподарський та індустріальний технікуми [4, с.88]. 9 грудня 1923 р. у Полтаві об'єднали сільськогосподарський та кооперативний технікуми у єдиний агрономічно-кооперативний [5, с.37; 6 с.92]. В одній із публікацій йшлося про доцільність об'єднання Полонського сільськогосподарського технікуму (СТТ) і Новочортгорийської сільськогосподарської школи [7, с.87]. У 1925 р. Сутиський СТТ, після клопотання його колективу, перевели у Вінницю, де він розмістився у гарному просторому приміщенні. До цього, як зазначає дописувач П. Денисюк, довелося у «тяжких умовах» здійснити 3 випуски «червоних студентів-агрономів». У Вінниці технікум «перебудову[вався] на користь студентам і на користь держави на дальніше» [8, с.82]. Спецкор Г. Коротун повідомляв, що у 1926 р. в УСРР було 28 вишів сільськогосподарського профілю [9, с.24].

Окремі публікації повідомляють про прийомі студентів. Так, у 1923 р. в інституті зарахували 1049 студентів. У 1924 р. передбачалося прийняти 730 осіб, у т.ч. у Харківський сільськогосподарський інститут (СГІ) – 180, Київський – 100, Одеський – 75, Кам'янець-Подільський – 50; у Київський і Харківський вечірні інституту – по 100, Харківський геодезично-землевпорядний інститут – 125 [10, с.10-11]. У 1925 р. план прийому значно зріс і становив 1850 осіб [11, с.24].

Декілька статей присвячено результатам прийому в окремих вишах. Так, у 1923 р. у Київський СГІ зарахували 111 осіб, у т.ч. 58 селян, 14 робітників, 36 службовців; 6 комуністів і 2 комсомольці; у ветеринарний – відповідно 130, 96, 24, 26; 4 і 3 [12, с.102]. У Харківський СГІ у 1923 р. планували набрати 300 студентів [13, с.105].

Абсолютну більшість абітурієнтів становили особи, які вступали за відрядженнями, які їм надавали профспілки, КНС, партійні органи, військові частини. З Харківського геодезично-землевпорядного інституту повідомляли, що у 1922 р. таких вступників було обмаль, тому приймали до вишу всіх бажаних. У 1923 р. кількість тих, хто вступав за направленнями, перевищувала план прийому. Тому їх змушені були зарахувати зверх норми [14, с.89]. Аналогічним було становище і в Харківському ветеринарному інституті. У 1921 р. до цього вишу партійні органи мали відрядити 19 осіб. Між цим прибула лише 1 особа. У 1922 р. в інститут прийняли 107 осіб, з яких були лише 2 комуністи і 2 комсомольці [15, с.115]. Того року 60% місць були заповнені особами які вступали без командировок. У 1923 р. ті особи, яких відрядили, заповнили 70% місць. Водночас, 30% місць залишилися бути

не заповненими, оскільки у правилах прийому вступ абітурієнтів, що не мали командировок, не передбачався [16, с.82].

Значна частина абітурієнтів мали недостатню попередню освітню підготовку. Тому для них започаткували підготовчі курси і робітничі факультети (робітфаки), які мали підготувати їх до вступу у сільськогосподарські вищі. Перші робітфаки виникли у 1921 р. У липні робітфак створили при Харківському СГП. Того року прийняли 204 слухачів, більшість з яких були членами КНС. Навесні робітфак відкрили при Київських політехнічному і сільськогосподарському інститутах. Прийом склав 243 особи [17, с.7]. На початку 1922-1923 н.р. тут вже навчалися 438 осіб [18, с.86], у Харківському – 333. У 1923 р. в останньому закладі план прийому становив 230 осіб [13, с.105]. У 1924 р. у сільськогосподарські робітфаки планували набрати 450 осіб [10, с.11]. Того року на робітфаці Харківського геодезично-землевпорядного інституту навчалися 60 осіб [14, с.89].

Вміщені у журналі дописи дають змогу прослідкувати чисельність студентів, їхній соціальний, національний, партійний склад. Зокрема, спецкор Петришин повідомляв, що у 1923 р. у сільськогосподарських вищах працювали близько 1,5 тис. викладачів і навчалися 4 тис. студентів [19, с.43]. У Харківському СГП у 1923 р. навчалось 1147 студентів [13, с.103]; ветеринарному – у 1924 р. – 411 [20, с.42]; Білоцерківському механіко-агрономічному технікумі – у 1923 р. – бл. 300 [21, с.99]; Полтавському агрономічно-кооперативному – у 1924 р. – 318 [7, с.92]; Харківському зоотехнічному – у 1924 р. – 147 [22, с.48]; Полтавському землевпорядному – у 1926-1927 н.р. – 137 [2, с.61]; Красноградському СГТ – у 1926 р. – 124 [23, с.24], у 1927 р. – 112 [24, с.85]; Міреївському – у 1925 р. – 110 [25, с.47]; Полонському – у 1923 р. – 100 [7, с.87].

За соціальним складом серед студентів переважали селяни, що є цілком природнім, зважаючи на профіль вишу. Так, у Харківському СГП у 1923 р. вони становили 54,1%, робітники – 14,3%, на робітфаці – відповідно 69,4% і 27,5% [13, с.103]. Водночас, у тому ж році у ветеринарному інституті переважали службовці (їх було 55,4%). Селяни становили 23,8%, робітники – 2,03% [16, с.83]. На робітфаці Київських політехнічного і сільськогосподарського інститутів більшість становили робітники – 61%, селяни – 34%, службовці – 4% [18, с.86]. У технікумах переважали селяни. У Красноградському СГТ у 1927 р. селян було 76%, робітників – 8%, службовців – 14% [24, с. 85]; Харківському зоотехнічному – у 1924 р. – відповідно 61,2%, 15,6%, 23,1% [22, с.48]. Значний відсоток селян спостерігався також у Єлисаветградському СГТ [4, с.88] і Полтавському агрономічно-кооперативному технікумі. В останньому вищі абсолютно переважали українці. Вони становили 96,2%, росіяни і євреї – по 1,9% [6, с.92].

Що стосується партійного складу, то, наприклад, у 1923 р. серед слухачів робітфаку Київських політехнічного і сільськогосподарського інститутів комуністи становили 37%, комсомольці – 16% [18, с.86]. Водночас, у Харківському СГП членів КП(б)У було 16,9%, АКМУ – 5,8% [13, с.103]. За статтю абсолютно переважали чоловіки. Наприклад, у Красноградському СГТ у 1927 р. вони становили 87,5% [24, с.85], Полтавському агрономічно-кооперативному – у 1924 р. – 82,4% [6, с.92].

На чисельності і соціальному складі студентів позначилися соціально-академічні чистки. Зокрема, у 1924 р. з Харківського геодезично-землевпорядного інституту «вичистили» 15% студентів [26, с.47], робітфаку Київського політехнічного і сільськогосподарського інститутів – 13% (60 осіб) [18, с.86].

Таким чином, журнал «Студент революції», незважаючи на його заідеологізованість, є важливим джерелом до вивчення історичного минулого сільськогосподарських вишів УСРР у 1920-х рр. Видання містить поодинокі відомості про виникнення окремих закладів, прийому студентів, абсолютну більшість яких становили особи, які вступали за відрядженнями. Частина молоді мала недостатню попередню освітню підготовку, через що започаткували підготовчі курси і робітфаки. Публікації журналу певною мірою дають можливість з'ясувати чисельність студентів, їхній соціальний, національний, партійний склад.

Примітки:

1. Кукс. Харьковский геодезический и землеустроительный Институт / Кукс // Студент революції. – 1923. – №6. – С. 82-83.
2. Хмиз. Полтавський землевпорядний технікум / Хмиз // Там само. – 1927. – №8. – С. 61-62.
3. Яблоновский. За работой / Яблоновский // Там само. – 1925. – №3. – С. 44-45.
4. Модржевська М. З трьохлітніх мандрювань Єласеветського С.-Г. Технікуму / М. Модржевська // Там само. – 1924. – №1-2. – С. 88-89.
5. Іваніщенко К. З нашого життя / К. Іваніщенко // Там само. – 1925. – №7. – С. 37.
6. Рибалка Д. В Полтавському Агро-Кооперативному технікумі / Д. Рибалка // Там само. – 1924. – №1-2. – С. 92-93.
7. Полонский с.-хоз. техникум // Там само. – 1923. – №6. – С. 87.
8. Денисюк П. Вінницький сільсько-господарський технікум / П. Денисюк // Там само. – 1927. – №1. – С. 82.
9. Коротун Г. Організація праці в умовах сільсько-господарських вузів України / Г. Коротун // Там само. – 1926. – №3. – С. 24.
10. Ряппо Я. Прием в ВУЗы и социально-академическая проверка учащихся / Я. Ряппо // Там само. – 1924. – №6. – С. 8-12.
11. Ряппо Я. Новий прийом учнів до ВУЗів та наші чергові завдання / Я. Ряппо // Там само. – 1925. – №5. – С. 24-27.
12. Нагорный В. Итоги приема в ВУЗы Киева / В. Нагорный // Там само. – 1923. – №2-3. – С. 101-102.
13. В Харьковском С.Х.И. // Там само. – 1923. – №7-8. – С. 103-105.
14. А.Х. У Харківському Геодезичному Інституті / А.Х. // Там само. – 1924. – №1-2. – С. 89-90.
15. Позняков П. Ветеринарный Институт / П. Позняков // Там само. – 1923. – №2-3. – С. 115-116.
16. Кукс. Харківський Ветеринарний Інститут / Кукс // Там само. – 1924. – №1-2. – С. 82-84.
17. Пройденный путь // Там само. – 1922. – №1. – С. 5-8.
18. Робфак Киевских Политехническ. и сельско-хоз. институтов // Там само. – 1923. – №6. – С. 86.
19. Петришин. На пути за качеством / Петришин // Там само. – 1923. – №7-8. – С. 42-43.
20. Краснов. С новыми силами / Краснов // Там само. – 1924. – №7. – С. 42-43.

21. Механико-агрономический техникум (Белая Церковь) // Там само. – 1923. – №4-5. – С. 99.
22. Пшенишний П. З нашего життя (Харківський зоотехнікум) / П. Пшенишний // Там само. – 1924. – №7. – С. 48-49.
23. Михайлик М. Життя Красноградського с.-г. технікуму / М. Михайлик // Там само. – 1926. – №3. – С.24.
24. Михайлик М. Красноградський сільсько-господарський технікум / М. Михайлик // Там само. – 1927. – №6. – С.85.
25. Грищенко. В Медвежьем углу / Грищенко // Там само. – 1927. – №6. – С. 47.
26. Р. Начало учебного года в Харьковском Геодозическом и Землеустроительном институте / Р. // Там само. – 1924. – №7. – С. 47.

В статье на основе публикаций журнала «Студент революции» рассказывается о возникновении отдельных заведений, приемы студентов, абсолютное большинство которых составляли лица, которые вступали по командировкам. Автор доказывает, что часть молодежи имела недостаточную предварительную образовательную подготовку, из-за чего создали подготовительные курсы и рабфаки. В статье говорится о численности студентов, их социальном, национальном, партийном составе.

Ключевые слова: журнал, студент, публикация, прием, институт.

Отримано 05.09.2016 р.

ПРОБЛЕМИ МЕТОДОЛОГІЇ ІСТОРІЇ, ІСТОРІОГРАФІЇ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВА

УДК 94-051«20»

Олександр Лисенко,
*доктор історичних наук, професор,
завідувач відділу історії України II Світової війни
Інституту історії України НАН України (м. Київ)*

СУЧАСНИЙ ІСТОРИК: ПРОФЕСІЙНИЙ ФЕНОМЕН І СУСПІЛЬНА МІСЯ

У статті розглядається проблема ролі та значення історика-науковця в суспільному житті держави на певному етапі її розвитку, в тому числі доби незалежної України.

Ключові слова: історик, науковець, суспільство, методи наукового пізнання, методологія, радянська доба, влада, пам'ять.

У деяких країнах Заходу, зокрема США, історію відносять не до сфери науки, а до сфери мистецтва. Це автоматично переводить заняття історією до стану «вільних» професій. Полишаючи дискусію про перше твердження на інший час, щодо другого хотілося б поміркувати детальніше.

Доволі дошкульне визначення статусу історії як проституційованого інтелектуального сегменту щодо влади багатьма сучасниками асоціюється з радянською, прісної пам'яті, епохою. Відтак така залежність виникла одразу з появою власне історії як ретроспективи минулого. Більшість непосвячених у цій парі картають саме історію. Насправді, все виглядає навпаки. Це владу імущі використовують історію у такий спосіб, як їм заманеться, «викручуючи руки» тим, хто нею професійно займається, й усіяло дискредитуючи саме «ремесло» і «майстрів», які ним займаються. Та при цьому не варто скидати провини з тих, хто, не маючи моральних сил опиратися політичному, державі, корпоративним групам, «грає написані ними лібрето», хто продає за гроші, зовнішній комфорт, публічну популярність (не плутати з визнанням!), соціальні прерогативи такої моделі поведінки: це – нонконформізм, войовниче «донкіхотство», консолідовані групи опозиційно налаштованих інтелектуалів, здатних генерувати ідеологічні, аксіологічні й соціальні платформи, асинхронні очікуванням влади, дистанціювання й пасивне очікування змін, нарешті, реальна чи внутрішня еміграція.

Молоді науковці, які влилися до цеху істориків після 90-х років ХХ ст., одержують уявлення про умови, в яких працювали їх старші колеги в «доперебудовні» часи, лише з документів, літера-

тури та спогадів. Та пережити цього навіть у максимально наближений до реалій спосіб вони ніколи не зможуть. Тому вони можуть обирати одне з двох: або довіритися ремінісценціям старших поколінь, або ж шукати власних шляхів до пояснення тогочасної ситуації. У будь-якому випадку вони вільні в інтерпретації і тих, і інших джерел інформації, а також у морально-етнічних оцінках та суто професійних характеристиках доробку попередників.

Обходячи сентименти, спробую хоча б у загальних рисах окреслити, на перший погляд, «комфортне» становище істориків у радянську добу. Та щойно відкриваєш сторінки біографії провідних науковців цієї галузі знань, починаючи з 20-30 років ХХ століття, усвідомлюєш, що вони працювали на, без перебільшення, «мінному полі». Свого часу мій учитель, професор М.В. Коваль присвятив цій проблемі серію публікацій, у яких показав, як більшовицький режим підминав під себе українських вчених, перетворюючи їх, як сказав би, на інтелектуальних невольників під страхом тотальних репресій, постійної загрози рідним, близьким і власному життю. У цих статтях розкривається весь підступний арсенал «впливу» на творчу еліту: від шантажу і лестоців – до адміністративного терору й виведення у специфічний статус офіційних речників держави.

«Сталінські» кульбіти в історіографії, супроводжувані масовими політичними репресіями, призвели до остаточної наукової деформації історичної думки в СРСР, підпорядкування її політичним, кон'юнктурним запитам. Штучне нагнітання атмосфери невпевненості і страху в середовищі істориків справило деморалізуючий вплив не тільки на досвідчених учених та викладачів, але навіть дезорієнтувало молоді кадри науковців¹. А О. Довженко з цього приводу занотував: «Ніхто не хотів вчитися на історичному факультеті. Посиляли у примусовому плані. Професорів заарештовували майже щороку, і студенти знали, що таке історія, що історія – це паспорт на загибель»².

Надзвичайні ризики, ступінь загрози, які сучасним молодим науковцям складно навіть уявити, були реаліями 40-50-х років. Система могла легко розтоптати людину навіть не за свідому опозиційність, а за необачність чи похибку стилістичного порядку у тексті.

Ситуація 70-80-х років була вже зовсім іншою. Професійне заняття історією (та суспільствознавчими дисциплінами марксистської триади) давали непогані шанси посісти в суспільстві помітне місце, здобути вагомий соціальний статус, особливо коли це поєднувалося з «активною громадською позицією». Виявилося, що саме історики чи не найкраще надавалися для виконання функцій, що покладалися на партійно-радянську номенклатуру (підтвердження цьому нескладно знайти у персональних документах функціонерів різних ланок та рівнів). І вбачати в цьому лише вміння пристосовуватися до «генеральної лінії партії» було б помилковим. Очевидно, історики краще за інших розуміли (навіть відчували), за якими законами функціонують суспільство і держава, які важелі й інструменти слід використовувати для вирішення тих чи інших завдань, якими засобами мобілізувати населення й керувати масовою свідомістю.

Своєрідною формою тогочасної публічності історика стала участь у заходах ідеологічного спрямування: лекціях, семінарах,

зборах, конференціях, агітбригадах тощо, спрямованих на легітимізацію режиму, пояснення «партійного курсу» та його еволюцій. Ця обставина об'єктивно сприяла зближенню історика і влади.

Аби усвідомити ці речі, – мало володіти традиційними методами наукового пізнання. Тут потрібні додаткові, тонші інструменти: розвинена уява, фантазія, здатність до емпатії, «дописування» лакун, інтуїція, якщо хочете, людські делікатність та співчуття. Чи означає це, що втрачає сенс один з головних засобів осягнення минулого – критичне відсепарування історії як подієвого полотна від історієписання як рефлексії історичного дійства? Зовсім ні! Але співвідношення різних операційних засобів у таких виняткових випадках дещо, (а то й суттєво) змінюється.

І тоді постать історика радянського періоду незрідка постає вже як жертва тоталітарного режиму, а не свідомий, ідейний колаборант чи пристосованець. Адже вся процедура відбору, «просіювання», перевірки майбутніх учених-істориків контролювалася партапаратом і спецслужбами, тому будь-який вияв нелояльності чи відхилення від «генеральної лінії партії» могли «поставити хрест» на кар'єрі науковця. Крім того, істориком було складно стати тим, хто не був членом Комуністичної партії. Зобов'язання, накидані в процесі прийому до лав КПРС, також слугували ярмом, яке тяжіло над багатьма творчими людьми, хоча багатьох цей статус «окрилював», оскільки слугував чи не єдиним засобом самореалізації, особливо за відсутності суто наукових здібностей.

Особливий статус істориків СРСР визначався тим, що вони відігравали провідну роль у легітимізації існуючих суспільно-політичного устрою і соціально-економічного ладу. Саме на них покладалася функція обґрунтування ідеологічних конструктів, на яких трималася ця багато в чому штучна, дихотомічна система. Саме вони мали, так би мовити, наростити «коріння» цього дерева, знайти в минулому родові лінії та зв'язки, проілюструвати тяглість і традиції, сформулювати стрижневі маркери, довкола яких відбувалися процеси націо- та державотворення, а головне, наповнити зрозумілими та переконливими конотаціями міфологеми та ідеологеми, на яких базувалася ідеологічне обрамлення «будівництва соціалізму».

Та якщо історія радянської доби вважалася зоною підвищеної уваги дослідників і саме у цій площині велася найнапруженіша боротьба з «буржуазними фальсифікаціями», то дореволюційні періоди історії залишалися більш індіферентними до ідеологічних втручань, хоча й там без цього не обійшлося. Фахівці античної історії та медієвісти все ж виявилися у сприятливіших умовах, тому їх кращі напрацювання й донині не втратили наукової цінності.

Не вдаючись до критики марксистської методології, варто визнати, що загальна наукова культура, аналітичні процедури, композиційно-структурні рішення позитивістської історичної літератури зовсім не заслуговують на те, щоб чохом бути викинутими на смітник.

Чи існує нині імунітет науковців від влади? Зрозуміло, що це залежить від багатьох чинників – загальної культури, політичних симпатій, ціннісних орієнтирів, – і не екстраполюється на всю наукову

спільноту загалом. Значно простіше опонувати владі, представники якої репрезентують політичну силу, програмні положення та дії якої не співпадають з вашими особистими уявленнями й очікуваннями.

Та як бути, коли на верхівку владного Олімпу висувуються політичні партії та лідери, гаслами яких декларуються принципи демократії, гуманізму, економічного поступу, соціальної солідарності тощо?

За визначенням, фундаментальна наука зорієнтована на прогрес, на те, щоб генерувати й пропонувати суспільству перспективні вектори розвитку й оптимізації всіх сфер життя. Тому значна частина учених – гуманітаріїв, професорсько-викладацького корпусу, вчителів загальноосвітніх шкіл першими вловлюють креативні ідеї і потенційно позитивні тенденції й надають активну підтримку силам, які їх уособлюють.

Ось тут і криється основний ризик, що полягає у зростаючому з часом дисонансі між очікуваннями і реаліями. Отримавши кредит довіри з боку інтелектуалів, влада, як правило, швидко забуває свої обіцянки, перенасичується популізмом, прагненням до наживи, корупцією і, врешті-решт, дискредитує себе і свою соціальну базу, сама породжує кризові явища, сейсмічний потенціал яких залежить від назрілих проблем і готовності певної критичної маси суспільства їх вирішувати у різний спосіб: від референдумів до «майданів».

Досвід 25-річного державотворення в Україні засвідчує необхідність конвенції інтелектуальної і творчої еліти на незмінній позиції: перебувати в опозиції до будь-якої влади. Це, по-перше, забезпечує суверенітет науковців, нівелює необхідність мімікрії, а по-друге, – є надзвичайно корисним для самої держави, оскільки вона зберігає можливість почути справжні діагнози про стан усіх сфер життя й замість нарцисизму і зверхності отримати критичні зауваження й конструктивні пропозиції щодо ліквідації негараздів.

В іншому разі формується такий собі паралельний, уявний світ, у якому живе влада, що співіснує з реальним сьогоденням, та приреченим жити всім іншим сегментом суспільства. Як показує досвід, чим довше існує така ситуація, чим більший цей люфт, тим глибшими й гострішими стають антагонізми і тим руйнівнішими виявляються соціальні й політичні потрясіння, через які «розроджуються» системні кризи.

Подолання радянської «спадщини» у широкому сенсі цього слова зайняло багато часу й думки з цього приводу існують різні. М. Коваль назвав роком «корінного перелому» 1990 р.³

І. Колесник вважає, що «певний цикл трансформаційних змін у структурах історичної науки та свідомості українського історика» завершився у другій половині 1990-х років. Вона пов'язує це з тим, що «українська наука пододала етап потрясінь, стресів, інформаційного шоку». На цьому етапі відбулася зміна поколінь в науці. «Історик в науці» та «історик у владі» – це люди нової форми, які свідомо пройшли шлях від «совєтськості» до національного почуття у власній свідомості та професійній справі». Це був складний період «формування власної ідентичності української історичної науки та українського історика»⁴. Головним здобутком

трансформаційних процесів дослідниця вважає «формування нових стандартів професійності».

Науковець висловила думку про те, що «характерною рисою сучасної моделі відносин між істориком і владою в Україні є безпосередня участь істориків у процесах формування національної ідентичності за допомогою тих самих історіографічних модулів національної історії». Ще однією рисою цієї моделі є «поширення практик партнерських стосунків інтелектуалів та владних інстанцій, державних структур. Парадоксальність ситуації полягає в тому, що історик виконує замовлення влади, але ідеологічно залишається вільним (звісно, йому притаманні певна внутрішня мотивація, власна ієрархія інтелектуальних цінностей, особистий вибір дослідницької проблематики та інструментарію, свій стиль письма, що зумовлені його рівнем освіти, фаховості, стилем мислення та моральними якостями).

Цілком очевидно, що нинішня історіографічна ситуація в українській історичній науці доволі драматична, адже в свідомості різних поколінь українських істориків усе ще триває процес зміни «культури партійності» новою культурою мислення і праці вченого – «культурою професійності»⁵.

Дозволимо собі не погодитися з твердженням авторки про те, що історик може виконувати завдання влади і залишатися ідеологічно вільним. Це можливе лише в тому випадку, коли: а) особисті ідеологічні й політичні орієнтири вченого співпадають з тими, які позиціонує влада; б) якщо науковець свідомо йде на колаборацію з ідеологічними супротивниками з міркувань особистої кар'єри, безпеки чи матеріального зиску.

Навіть у часи правління Януковича і К^о якась частина істориків працювала «на за страх, а за совість», «не лягаючи під владу», інші – відмовились від співпраці з мас-медіа, аби не привертати до себе уваги поглядами, які не співпадали з тими, що ретранслювалися з Банкової. Ті ж, хто співпрацював з тодішньою владою і поділяв її цінності, (або був уведений нею в оману), робили це щиро й відкрито.

Завойована вітчизняною гуманітаристикою автономія практично нівелює необхідність пристосуванства, а нонконформізм виставляти як демонстративну чесноту. Тому сказане І. Колесник слід віднести радше до творчої, а не ідеологічної свободи вченого.

На наше припущення, трансформаційні процеси розглянулись у вітчизняній історичній науці на чверть століття і нині триває одна з таких фаз. На перший погляд може здатися, що з кінцем правління В. Януковича й «відходом від справ» Д. Табачника відбулися незворотні зміни якісного порядку, що виключають рестаурацію прорадянського дискурсу й інструментів управління науковою сферою. Однак ця «точка неповернення» водночас поклала початок іншій фазі, що за деякими ознаками споріднює її з попереднього (до цього ми ще повернемося наприкінці).

Окреслюючи нову стратегію відносин між істориком і владою, І. Колесник наголошує, що в умовах інструменталізації історії вчений є суб'єктом державної історичної політики. У сучасному глобалізованому світі саме через новітню історію, факти і події минулого можна впливати на маси, формувати у них стимули до певних мо-

делей поведінки. Необхідність пояснення таких дій, на думку дослідниці, диктує розподіл ролей та функцій істориків: академічні мають створювати якісний продукт – знання, а публічні – переводити його на мову публічних репрезентацій у медіоному та культурно-громадському просторі (музей, мистецтво, коменорації тощо)⁶.

Аналогічну лінію вододілу проводить і О. Удод, який зазначає, що «академічні й університетські історики займаються розробкою специфічних і доволі вузькоспеціалізованих тем. Популярною спрощеною розробкою актуальних питань займаються публічні медіатизовані інтелектуали». До апробованих інструментів публічних істориків він відносить колонки в ЗМІ, блоги, виступи в ток-шоу та на радіо, роботу ведучим на каналі, а також написання та видання популярно написаних книг із (часто) доволі провокаційними заголовками» (А. Портнова, Я. Грицака, П. Толочка)⁷. Однак такий розділ ролей насправді – доволі умовний, хоча є історики, яких важко назвати публічними і публічні історики, яких складно віднести до вчених.

Очевидно, правильніше вести мову про два рівні публічних істориків. На першому перебувають науковці, які у той чи інший спосіб співпрацюють в соціальних мережах. Другий – належить, так би мовити, «зіркам першої величини, яким не тільки є що сказати, а й робити це вони вміють з особливою перекоханістю і шармом, володіючи певною харизмою і вміло її підтримуючи».

Та навіть публічні історики вищої ланки зустрічаються з великими труднощами, коли йдеться про вплив на суспільство в цілому.

За словами П. Гірі, «історики працюють з певною метою – фактично задля того, щоб формувати колективну пам'ять історичного цеху й, у кінцевому рахунку, суспільства, в якому живуть»⁸.

Однак не варто переоцінювати ступінь впливу професійних науковців зокрема «публічних», на державу й суспільство, адже доволі часто він обмежується самим цехом істориків та ще якоюсь (доволі невеликою) когорти соціуму, зацікавленої історією та пов'язаними з нею політичними процесами. Більша частина суспільства залишається індиферентною до ідей, які артикулюють історики, а держава лише вряди-годи послуговується їхнім продуктом для вирішення тих чи інших питань. Не тільки пересічні громадяни, а й представники інтелектуальної еліти зазвичай позитивно сприймають лише ту інформацію, що відповідає їхнім уявленням про світ і дуже неохоче погоджуються з аргументами тих, хто обстоює інші погляди чи цінності. Цей рудимент тоталітарного суспільства доволі сильно контрастує з демократичними тенденціями в суспільстві й науці, переконуючи у тому, що інерцію мислення у тислі терміни не подолати, а для переформатування масової свідомості й алгоритму діалогу між владою і суспільством, окремими його групами й між самими громадянами необхідні десятиліття напруженої, системної культурно-освітньої праці. Це при тому, що держава, нарешті, виробить дійові засоби протидії корупції, обману власних громадян, залежності ЗМІ від олігархічних груп, соціальному розшаруванню суспільства, що породжують зневіру людей у державних інституціях і «четвертій владі».

Одним з яскравих прикладів того, як держава ігнорує можливість, пов'язані з використанням наукового знання, слугує ко-

меморативна політика. Не вдаючись до тлумачення того, що таке державна політика пам'яті і чим вона відрізняється від історії (про це багато написано фахівцями)⁹, спробуємо поглянути на ситуацію, що склалася в Україні у цій сфері.

Враховуючи дію внутрішніх і зовнішніх чинників, політика пам'яті в незалежній Україні перетворилась на електоральний чинник, засіб мобілізації громадян на підтримку певних політичних проєктів, інструмент конфронтації людей за географічними, мовними, релігійними, етнічними, соціальними ознаками. Те, що в Україні донині не сформульована так звана «національна ідея», тобто імперативна, перспективна мета, що мала б консолідувати українську політичну націю, є прямим наслідком цих маніпуляцій. У сфері гуманітарної політики на зміну «імпровізаціям на задану тему» так і не прийшла добре продумана, зважена, змодельована на тривалу перспективу програма дій. Різкі хитання з одного в інший бік, крайнощі у визначенні аксіологічних орієнтирів, нерозбірливі методи реалізації політичних платформ деяких партій а то й поглядів окремих політиків позбавляють суспільство ясного розуміння векторів руху, мотивації кроків влади, яка в останню чергу рахується з очікуваннями і бажаннями громадян. «Шокова терапія», що виправдовує себе в економічній сфері, є доволі ризикованою в гуманітарній, де інерція світоглядних стереотипів – набагато відчутніша.

Натомість у влади відсутнє усвідомлення того, наскільки делікатним є це поле, де будь-який необережний крок (згадаймо, хоча б, педалювання мовного питання) натиск, ігнорування традиційних моделей групової та індивідуальної пам'яті можуть обернутися неочікуваними результатами.

Історики (як і соціологи, політологи, психологи) готові підставити державі плече для вироблення науково апробованої політики пам'яті. Однак держава в особі віце-прем'єрів з гуманітарних питань та Українського інституту національної пам'яті вкрай рідко залучають провідних фахівців різних наукових дисциплін для підготовки й наукової експертизи рішень та заходів, що мають для країни доленосне значення. Так було, коли готувалися рекомендації для відзначення 70-річчя Перемоги над нацизмом і фашизмом у Другій світовій війні, закони «про декомунізацію». Держава виявляє гідну подиву пасивність і навіть байдужість до питання українсько-польських відносин 30-40-х років ХХ ст., що перетворилася на гостру політичну проблему у відносинах між сусідніми державами. Пост-фактум провали гуманітарної політики простежуються і в тому, що сталося в Криму і Донбасі. А скільки латентних (до якогось часу), можливо не таких гострих, але небезпечних проблем залишаються без уваги в інших регіонах і сферах державного і суспільного життя?

Образно кажучи, коли політики не розуміють, що і як треба чинити у цій сфері, роботу, яку мали виконати історики, згодом мусять робити військові.

Примітки:

1. Коваль М.В. Політика проти історії: українська історична наука в Другій світовій війні й перші повоєнні роки / М.В. Коваль // Укр. іст. журн. – 2002. – №1. – С. 5.
2. Довженко О. Україна в огні / О. Довженко. – К., 1990. – С. 135.

3. Коваль М.В. Флагман вітчизняної історіографії / М.В. Коваль // Укр. іст. журн. – 1997. – №4. – С. 16.
4. Колесник І. Український історик та Влада: точка неповернення. – У кн.: Історик і Влада : кол. монограф. / І. Колесник ; відп. ред. В. Смолій ; творч. кер. проекту І. Колесник. – К. : Інституту історії України НАНУ, 2016. – С. 15, 16.
5. Там само. – С. 53.
6. Там само. – С. 52.
7. Удод О. Історія та історики у сучасному недійному просторі України / О. Удод // У кн.: Історик і Влада. – С. 204.
8. Гири П. История в роли памяти? / П. Гири // Диалог со временем: Альманах интеллектуальной истории. – М., 2005. – Вып. 14. – С. 118.
9. Нора П. Места памяти : в 3-х т. / П. Нора. – Париж, 1984-1992; Нагорна Л. Исторична пам'ять: Теорії, дискусії, рефлексії / Л. Нагорна. – К., 2012; Хальбвакс М. Коллективная и историческая память / М. Хальбвакс // Неприкосновенный запас. – 2005. – №2-3. – С. 8-27; Гири П. История в роли памяти; Киридон А. Историк, власть, память: координаты семантического простора / А. Киридон // У кн.: Историк и Влада. – С. 169-192.

В статье рассматривается проблема роли и значения историка-ученого в общественной жизни государства на определенном этапе ее развития, в том числе периода независимой Украины.

Ключевые слова: историк, ученый, общество, методы научного познания, методология, советский период, власть, память.

Отримано 07.09.2016 р.

УДК 930.1(477)(092)

Володимир Верстюк,
старший викладач (м. Кам'янець-Подільський)

ФОРМУВАННЯ МЕТОДОЛОГІЧНИХ ЗАСАД НАУКОВОГО ПОШУКУ М. КОСТОМАРОВА

У статті зроблено спробу простежити формування методологічних засад наукової творчості М. Костомарова, а саме: методіку роботи з джерелами; формування понятійного апарату та наукової термінології.

Ключові слова: етнографія, дослідницький інструментарій, історіографія доби Романтизму, понятійний апарат, наукова термінологія, етнопсихологія.

Актуальність порушеної у статті проблеми визначається зростанням інтересу українського суспільства до праць попередніх генерацій вітчизняних істориків, що є не лише даниною їх пам'яті, а й об'єктивною потребою часу, яка диктує необхідність нового прочитання і неупередженої оцінки їхньої творчої спадщини. Тому біографічний фактор в історіографії є одним з пріоритетних напрямів досліджень, що сприяє, з одного боку, персоналізації розвитку історичної думки, а з іншого – реконструкції особистості історика в контексті епохи, окресленню його внеску в примноження наукових знань. У зв'язку з цим поглибленого вивчення потребує

науковий доробок М. Костомарова (1817-1885), а саме його історичні та суспільно-політичні погляди, тобто та основа, на якій виводяться методологічні засади наукового пошуку дослідника.

Окремі аспекти цієї проблеми висвітлювалися у працях В. Антоновича [1], Т. Гончар [3; 4], М. Грушевського [5; 7], Я. Козачка [8], М. Марченка [13], Ю. Пінчука [17; 18; 19], О. Реєнта [20], С. Стельмаха [22], О. Удода [23], О. Яся [24] та інших авторів. Разом з тим, продовжує залишатися ряд питань (ставлення М. Костомарова до джерел, дослідницький інструментарій, понятійний апарат та термінологія вченого, історіософії тощо), які вимагають свого переосмислення.

Аналіз наукової спадщини, публіцистичних та полемічних творів Миколи Івановича дозволяє виокремити такі складові його методології написання робіт:

1. М. Костомаров стверджував, що історію потрібно вивчати не лише за літописами, але й за творами народної творчості. Для ліпшого знайомства з побутом українців, їхнім фольклором ще у студентські роки, за його ж словами, почав «етнографічні екскурсії з Харкова сусідніми селами та шинками» [11, с.446]. Цей постулат був характерний для раннього етапу творчості вченого (1840-ві – поч. 1860-х рр.), коли предметна галузь його досліджень обмежувалася етнографічними та археографічними студіями [20, с.14].
2. Важливою віхою у формуванні методологічних засад наукового пошуку М. Костомарова стала його магістерська дисертація «Про причини і характер унії в Західній Росії», в якій вперше в українській історіографії в основу досліджень історичного процесу було покладено концепцію народності [12].
3. Романтичне світобачення дослідника, яке почало формуватися в Харківському університеті під впливом професорів П. Гулака-Артемовського, М. Луніна, І. Срезневського, В. Циха та інших, активно стимулювало його творчі пошуки, які концентрувалися на динамічних, суперечливих епохах з неповторними та різноманітними виявами народного духу [2, с.24]. Саме тому в травні 1843 р. розпочав вивчення історії доби Б. Хмельницького і не полишав цієї тематики до кінця свого життя [10].
4. Дослідницький інструментарій М. Костомарова, як історика, вирізнявся ірраціоналізмом та складався з творчої уяви та споглядання, інтуїтивного прозирання та чуттєвого переживання [20, с.16]. Це сучасники критикували його за довільне трактування першоджерел. Так, М. Максимович в «Листах про «Богдана Хмельницького» відзначив романтичну захопленість книги дослідника і вказав на зроблені ним численні перекручення та огріхи [16, с.6]. Правда, з середини 60-х рр. XIX ст. історик почав приділяти значно більше уваги питанням емпіричної достовірності, ніж у дослідженнях 40-50-х рр. Джерельна база його робіт в 60-х – на початку 80-х рр. відзначалася багатоманітністю: матеріали фольклорного характеру, архівні документи, літописи, мемуари, нотатки іноземців [1, с.30].
5. Щодо понять, категорій і термінів, які використовував М. Костомаров для розкриття основних ідей своїх творів, інтерпрета-

ції головних факторів історичного процесу, а також для пояснення й оцінки окремих історичних фактів, подій і явищ, то вони сформувалися внаслідок поєднання таких чинників: інтелектуальні впливи французьких раціоналістів XVIII ст. на становлення поглядів молодого історика; фольклорно-етнографічний романтизм (як теоретична, так і практична складова); норми християнської моралі; соціальне походження вченого [14, с.367].

6. Незважаючи на Валуєвський циркуляр (1863 р.) та Емський указ (1876 р.), приділяв велику увагу питанням української мови та культури, психології, побуту та світовідчужанню (ментальності). О. Кульчицький та В. Янів навіть висловили припущення, що першим дослідником етнопсихології українського народу був саме Микола Іванович, посилаючись зокрема на його працю «Дві руські народності», яка містить перші синтетичні узагальнення, що належать до цієї галузі знань [9]. На думку вчених, основною характерною рисою українського народу в інтерпритації історика є пріоритет особистісного над колективним, на відміну від російського народу, для якого характерне домінування колективістських начал над індивідуальними (російська община) [14, с.139].
7. Художньо-наративна техніка викладу та його компліативність (прагнув творити, «конструювати» історію, а не займатися її «реконструкцією») [23, с.107].
8. Творча манера М. Костомарова (поєднання етнографічної, мовної, літературної, археографічної, антикварної та публіцистичної практик; охудожнення історичних фактів; прагнення занурити читача в ту чи іншу епоху) багато в чому нагадує творчість деяких західноєвропейських істориків, передусім студії французького вченого О. Тьєррі. На це звертали увагу ще В. Антонович [1, с.27], М. Грушевський [6, с.1], О. Пипін [15, с.423], В. Семевський [21, с.200].
9. Для народницької концепції Миколи Івановича характерне негативне ставлення до ролі централістично-бюрократичної абсолютистської держави в історичному процесі, дотримання ідеалів християнської історіософії в поєднанні з канонами пізньопросвітницького раціоналізму, зокрема ідей справедливості, свободи та рівності [5].

Таким чином, методологічні засади наукової творчості М. Костомарова зазнали впливу ідей пізньопросвітницького раціоналізму, позитивізму та романтизму, з поміж яких останній посідав провідне місце в його системі світосприйняття. Вчений поставив історичні дослідження на якісно новий рівень, зобов'язавши себе та своїх наступників писати роботи виключно на широкій джерельній базі.

Примітки:

1. Антонович В.Б. Н.И. Костомаров как историк / В.Б. Антонович // Киевская Старина. – 1885. – №5. – С. 26-34.
2. Галич О. «Я любив історію над усе...» (Костомаров про свої зацікавлення історією України) / О. Галич // Слово і час. – 1997. – №5-6. – С. 23-27.
3. Гончар О. Образ Миколи Костомарова в сучасному українському історіописанні / О. Гончар // Академічні й доакадемічні образи української істо-

- ріографії : колективна монографія / відп. ред. та керівник авт. колективу О. А. Удод. – К. : НАН України. Інститут історії України, 2012. – С. 573-617.
4. Гончар О. Сучасне костомарознавство: основні тенденції розвитку / О. Гончар // Історіографічні дослідження в Україні / голова редколегії В.А. Смолій ; відп. ред. О.А. Удод. – К. : НАН України. Ін-т історії України, 2016. – Вип. 26. – С. 71-82.
 5. Грушевський М. Костомаров і новітня історія України. В сорокові роковини / М. Грушевський // Український історик. – 1984. – №1-4 (81-84). Рік XXI. – С. 148-170.
 6. Грушевський М. Памяти Олександра Лазаревського / М. Грушевський // ЗНТШ (Львів). – 1902. – Т. 47. – С. 1-10.
 7. Грушевський М. Українська історіографія і Микола Костомаров: (пам'яті М. Костомарова в двадцять п'яти роковини його смерті, помер 7.IV.1885) / М. Грушевський // Літературно-науковий вістник. – Т. 50. – №5. – С. 209-225.
 8. Козачок Я.В. Українська ідея: з вузької стежки на широку дорогу (художня і науково-публіцистична творчість Миколи Костомарова) : монографія / Я.В. Козачок. – К. : НАУ, 2004. – 352 с.
 9. Костомаров М.І. Дві руські народності: Порівняльна характеристика українців та росіян / М.І. Костомаров // Українська мова та література в школі – 2001. – №6. – С. 58-63.
 10. Костомаров Н.И. Исторические монографии и исследования : в 17 т. / Н.И. Костомаров ; ред. и сост. С. Угловский и др. – М. : Изд-во «Чарли», 1994. – Т. 2: Богдан Хмельницкий: Материалы и исследования. – 768 с.
 11. Костомаров Н.И. Исторические произведения. Автобиография / Н.И. Костомаров ; сост. и ист.-биогр. очерк В.А. Замлинского ; примеч. И.А. Бутича. – К. : Изд-во при Киевском университете, 1989. – 736 с. («Памятники исторической мысли Украины»).
 12. Костомаров Н.И. О причинах и характере унии в Западной Руси / Н.И. Костомаров // Науково-публіцистичні і полемічні писання Костомарова [Зібрані заходом академічної комісії української історіографії / за ред. М. Грушевського]. – К. : ДВУ, 1928. – С. 1-40.
 13. Марченко М.І. Українська історіографія (з давніх часів до середини ХІХ ст.). / М.І. Марченко. – К. : Видавництво Київського університету, 1959. – 258 с.
 14. Микола Костомаров: Віхи життя і творчості : енцикл. довід. / В.А. Смолій, Ю.А. Пінчук, О.В. Ясь ; вступ. ст. і заг. ред. В.А. Смолія. – К. : Вища школа, 2005. – 543 с.: іл.
 15. Пыпин А. Н.И. Костомаров, 1817-1885 (некролог) / А. Пыпин // Вестник Европы. – 1885. – №5. – С. 411-426.
 16. Пінчук Ю.А. Богдан Хмельницький і його доба у дзеркалі полеміки Михайла Максимовича з Миколою Костомаровим / Ю.А. Пінчук // Історичний журнал. – 2005. – №1. – С. 3-7.
 17. Пинчук Ю.А. Исторические взгляды Н. И. Костомарова (Критический очерк) / Ю.А. Пинчук. – К. : Наукова думка, 1984. – 191 с.
 18. Пінчук Ю.А. Історичні студії Миколи Костомарова як фактор формування самоусвідомлення української нації / Ю.А. Пінчук. – К., 2009. – 306 с.
 19. Пінчук Ю.А. Микола Іванович Костомаров / Ю.А. Пінчук. – К. : Наукова думка, 1992. – 232 с.
 20. Реент О. Історична наука: її витоки та формування (ХІХ – початок ХХ ст.) / О. Реент // Історіографічні дослідження в Україні / відп. ред. Ю.А. Пінчук. – К. : НАН України. Інститут України, 2005. – Вип. 16: Михайло Максимович і українська історична наука (Матеріали круглого столу, проведеного в Інституті історії України НАН України

- 10 листопада 2004 р. з нагоди 200-річчя від дня народження М.О. Максимовича). – С. 12-21.
21. Семевский В.И. Николай Иванович Костомаров, 1817-1885 / В.И. Семевский // Русская старина – 1886. – №1. – С. 181-212.
 22. Стельмах С.П. Становлення професорської корпорації в Харківському університеті на початку XIX ст. / С.П. Стельмах // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. – К. : Видавничий центр «Київський університет», 2000. – Вип. 47: Історія. – С. 59-63.
 23. Удод О. Дидактика історії як предмет наукових зацікавлень М.І. Костомарова / О. Удод // Історіографічні дослідження в Україні / голова редколегії В.А. Смолій ; відп. ред. О.А. Удод. – К. : НАН України. Ін-т історії України, 2008. – Вип. 18. – С. 100-108.
 24. Ясь О. Історик і стиль. Визначні постаті українського історіописання у світі культурних епох (початок XIX – 80-ті роки XX ст.) : монографія : у 2 ч. / О. Ясь ; за ред В.А. Смолія. – К. : НАН України. Ін-т історії України, 2014. – Ч. 1. – 587 с.

The creative work of Mykola Kostomarov, an outstanding historian of XIX c., in particular methodology of his scientific research (researcher's attitude to sources, historian's outlook, scientific terms) is analysed in the article.

Key words: historian's outlook, ethnography, methods of research, historiography of Romanticism, notions, scientific terms, ethnopsychology.

Отримано 10.08.2016 р.

УДК 930.22

Людмила Климчук,
кандидат історичних наук (м. Кам'янець-Подільський)

ДОКУМЕНТАЛЬНІ РЕСУРСИ КРАЄЗНАВЧИХ ДОСЛІДЖЕНЬ: КЛАСИФІКАЦІЙНИЙ АСПЕКТ

У статті проведено класифікаційний аналіз джерел, що забезпечують краєзнавчі дослідження.

Ключові слова: історіографія, документознавство, класифікація краєзнавчих документів, фасетно-блочна класифікація, типологія документів.

Документальні ресурси, які забезпечують задоволення інформаційних потреб з краєзнавства, містять документи різних видів. Пріоритетним напрямом документознавства як науки, що вивчає документ, його історію, теорію і практику, є розроблення класифікації документів. Цей напрям пізнання документів має давнє походження. Вчені провели не одну дискусію з питань класифікування документів. За останні десятиріччя чимало українських та зарубіжних науковців працювали над розробкою схем класифікацій.

Сьогодні існує чимало загальних класифікацій документів у різних галузях знань. Але учений-документознавець, С.Г. Кулешов, зазначає на необхідність створення та розробки класифікаційних схем документів більш вузького плану. На практиці таких, на жаль, ще дуже мало. Не розроблена й класифікація документів, які забезпечують краєзнавчі дослідження.

Методику розробки класифікацій та обґрунтування головних положень, що використовуються для створення класифікаційних схем, дослідила Н.М. Кушнарєнко. «Класифікація документа дозволяє встановити специфіку кожного виду та типу документа, сприяє орієнтації у великій кількості документальної інформації» [4, с.97]. Вона зазначає, що ознаки, які лежать в основі класифікації документів, містяться в інформаційній та матеріальній складових документа.

Використовуючи попередній досвід та ґрунтуючись на методичних засадах розробки фасетних класифікаційних схем С.Г. Кулєшова, Н.М. Кушнарєнко, Г.М. Швецова-Водки, ми пропонуємо класифікацію документів, які забезпечують краєзнавчі дослідження. Для розроблення фасетної класифікації обрані ознаки, за якими передбачено поділ документів на підвиди. Розглянемо докладніше ознаки, за якими можуть класифікуватися краєзнавчі документи.

Оскільки функції документа зумовлені його суспільно-практичними завданнями і пов'язані з основними формами суспільної діяльності, у класифікаційних схемах як головний критерій (ознака) враховуються спеціальні функції документів. Залежно від функціонального призначення краєзнавчих документів ми виділили такі їх групи: нормативні, наукові, управлінські, політичні, освітні, економічні, військові, релігійні, побутові, літературно-художні, особові (див. табл. № 1)

Таблиця 1

*Класифікація документів,
які забезпечують краєзнавчі дослідження*

Ознака класифікації	Вид документа
1. За функціональним призначенням	1.1. Нормативний. 1.2. Науковий. 1.3. Управлінський. 1.4. Політичний. 1.5. Освітній. 1.6. Економічний. 1.7. Військовий. 1.8. Релігійний. 1.9. Побутовий. 1.10. Літературно-художній. 1.11. Особовий
2. За технікою відтворення інформації	2.1. Рукописний. 2.2. Механічний. 2.3. Технотронний
3. За характером знакових засобів	3.1. Текстовий. 3.2. Нотний. 3.3. Картографічний. 3.4. Образотворчий
4. За ступенем розповсюдження інформації	4.1. Опублікований. 4.2. Неопублікований. 4.3. Що не публікується
5. За рівнем узагальнення інформації	5.1. Первинний. 5.2. Вторинний
6. За періодичністю	6.1. Неперіодичний. 6.2. Періодичний. 6.3. Що продовжується

7. За юридичною силою	7.1. Автентичний. 7.2. Підроблений
8. За часом відтворення інформації	8.1. Оригінал. 8.2. Копія
9. За ступенем доступу до інформації у документі	9.1. Звичайний. 9.2. Обмежений у доступі. 9.3. Засекречений
10. За фондоутворювачем	10.1. Архівний. 10.2. Бібліотечний. 10.3. Музейний
11. За місцем створення	11.1. Закордонний. 11.2. Загальнонаціональний. 11.3. Регіональний

Розглянемо запропоновані види документів докладніше. Нормативні документи відрізняються офіційним походженням (укази, постанови, програми, ухвалення тощо). Вони в основному віддзеркалюють координацію краєзнавчого руху, проведення краєзнавчих досліджень, створення нових документів, які поповнюють ресурси з краєзнавства. Наукові документи висвітлюють результати краєзнавчої діяльності наукових організацій, установ, окремих дослідників та містять результати їх досліджень. Управлінські документи розкривають процеси керівництва краєзнавчою діяльністю на різних рівнях регіону та діяльність органів місцевого самоврядування. Політичні (громадсько-політичні) документи інформують про діяльність політичних партій, осередків, об'єднань, які діяли на певній території. Освітні документи призначені для забезпечення процесів надання знань, а також виховання патріотизму та любові до рідного краю. Економічні джерела розкривають інформацію з економіки краю, що є результатом діяльності виробництв, підприємств, банків, бізнесу тощо. Військові – віддзеркалюють інформацію про сформовані на території військові частини, їх діяльність, списки службовців, нагороди. Релігійні документи містять інформацію про діяльність релігійних організацій, церков, приходів, семінарій, консисторій краю, їх діяльність, благодійність тощо. Побутові (соціально-побутові) джерела інформують про соціальні аспекти життєдіяльності регіону. Літературно-художні документи містять твори місцевих письменників або твори, у яких висвітлюються події, що стосуються певного регіону. Особові документи повідомляють про життя та діяльність окремої особи, пов'язаної з регіоном, містять приватну інформацію та повідомляють про її суспільну діяльність.

За технікою відтворення інформації документи, котрі забезпечують краєзнавчі дослідження, розрізняють на рукописні та створені за допомогою механічних та технотронних засобів. У рукописних документах інформація (текст, малюнок, креслення, схеми) створена за допомогою «ручного способу», тобто зміст документа написаний власноруч чи іншим безпосереднім способом. В ДСТУ 2732:2004 він зазначений як «письмовий» [2, с.5]. Механічні документи відтворюють інформацію, надруковану на машинці, принтері, рогапринтері, закріплену поліграфічним способом, шрифтом Брайля, фоно-

запис документа. Технотронні документи відтворюють інформацію, якій притаманне «технічне походження» (кінофотофонодокументи, матричні, оптичні та лазерні документи, оцифровані та електронні документи), а також містять інформацію про край.

За характером знакових засобів, які відображають інформацію в документах краєзнавчої спрямованості, виділяють: текстові, нотні, картографічні, образотворчі. У текстовому документі більшу частину займає текст, який передає краєзнавчу інформацію українською або іноземною мовами. Нотний документ містить записи музичного твору краю з супроводжуючим текстом або без нього (фольклор краю, обрядові пісні, колядки тощо). Картографічні документи містять зображення території регіону в різні історичні періоди. Образотворчі документи надають інформацію, що передається будь-якою технікою живопису та містять зображення об'єктів, пейзажів краю, персоналій, схем, планів тощо. В архівних установах зберігаються карти, виготовлені власноруч краєзнавцями-дослідниками у XIX-XX ст. (наприклад: колекція планів міст Поділля, будівництва доріг та мостів Подільської губернії, археологічна карта Подільської губернії, розроблена Ю.Й. Сіцинським у другій половині XIX ст.).

За ступенем розповсюдження інформації краєзнавчі документи поділяються на опубліковані, неопубліковані, а також такі, що не публікуються. Опубліковані краєзнавчі документи широко використовуються у бібліотечних установах для задоволення краєзнавчих інформаційних потреб, оскільки ці документи призначені для масового та багаторазового використання [5, с.197; 4, с.108]. Неопубліковані документи містять інформацію, не призначену для широкого користування. Ця група документів виходить обмеженою кількістю екземплярів, містить узагальнену інформацію про регіон (автореферати дисертацій, дисертації, наукові переклади, депоновані рукописи та ін.).

Г.М. Швецова-Водка зазначає, що всі документи, які не пройшли офіційної реєстрації, є неопублікованими, навіть якщо вони розмножуються у значній кількості екземплярів. Водночас, неопубліковані документи можуть стати об'єктом редакційно-видавничого опрацювання, після чого будуть опубліковані [7, с.169]. Прикладом є документи, які зберігалися у фондах архівних установ Поділля та отримали друге «життя» завдяки дослідникам (Н.Я. Григорієв «Поділля. Географічно-історичний нарис», Д.І. Дорошенко «Про минулі часи на Поділлі»).

Документи, які не публікуються, призначені для одноразового використання (листи, щоденники, записки, службова документація тощо). Зазвичай, вони зберігаються тимчасово, поки актуальні [7, с.171; 3, с.108; 5, с.197]. Після цього значна частина документів знищується, а найважливіша у правовому, історичному, культурному, науковому чи художньому аспекті відбирається для подальшого зберігання в архівах. Більшість документів, які зберігаються в архівах, є і залишаються назавжди документами, що не публікуються, і використовуються за потреби [7, с.171]. Саме ці документи викликають найбільше зацікавлення істориків, краєзнавців, адже вони

можуть надати першоджерельні історичні відомості про діяльність органів державної влади, самоврядування, органів юстиції, установ освіти та охорони здоров'я тощо (укази сенату, циркуляри, протоколи засідань, алфавітні списки політичних засланих, звіти про рух робочої сили, вироки судів, листування комісаріатів, метричні книги церков, костелів, монастирів Подільської губернії та ін.).

За рівнем узагальнення інформації краєзнавчі документи поділяються на первинні та вторинні. Поняття первинного та вторинного документа, як зазначає Г.М. Швецова-Водка, визначені ще у ГОСТ 6.10.2-83, де «первинні документи – це ті, що містять вихідну інформацію», «вторинні документи – документи, що є результатом аналітико-синтетичної переробки одного чи декількох первинних документів» [7, с.165]. У краєзнавчих документах широко представлені первинні та вторинні, які слугують джерелом дослідження науковців. У фондах архівних та бібліотечних установ переважають первинні документи, створені для задоволення краєзнавчих потреб в інформації про історичні події, факти, персоналії, наукові розвідки, об'єкти дослідження тощо. Вторинні документи слугують орієнтирами в масиві документів, прискорюють повідомлення про первинні документи з тем, питань, проблем, якими цікавиться дослідник, а також надають коротку характеристику первинному документу, іноді замінюють первинні документи, бо роблять звернення до них непотрібними. У краєзнавчих ресурсах Поділля міститься значна кількість вторинних документів, з-поміж них переважають бібліографічні видання, чималу кількість яких складають тематичні ретроспективні бібліографічні покажчики. Значну увагу дослідників привертають науково-допоміжні покажчики, що створюють НІБУ та обласні наукові бібліотеки Хмельницької, Вінницької та Тернопільської областей.

За періодичністю краєзнавчі документи поділяються на періодичні, неперіодичні та видання, що продовжуються. Визначення термінів за періодичністю закріплені у ДСТУ 3017-95 [1]. Зазначимо, що місцеві періодичні видання XVIII-XX ст., які зберігаються у фондах бібліотечних і частково архівних установ, систематично використовуються у краєзнавчих дослідженнях. Сьогодні простежується тенденція до збільшення випуску продовжуваних видань краєзнавчої тематики. Яскравим прикладом цього є наукові збірники «Освіта, наука і культура Поділля», «Хмельниччина: Дивокрай» та ін.

За часом відтворення документи, що містять краєзнавчу інформацію, можуть бути: оригінал та копія. Визначення термінів «оригінал» та «копія» вміщені у ДСТУ 2732:2004, вони є працями науковців [2; 7]. Створення копій дозволяє користувачам розширити доступ до документів. На сучасному етапі в архівних установах актуальним є збереження унікальних архівних документів, відтак за допомогою сучасних технологій інформація з оригіналів документів переноситься на інші носії методом ксерокопіювання, мікрофільмування, оцифрування. Але цінність краєзнавчого документа, а також його змісту полягає в достовірності інформації. За юридичною силою документальні ресурси краєзнавчих досліджень можна поділити на автентичні та фальшиві. З погляду документоз-

навства встановлення достовірності документа полягає у перевірці його реквізитів, їх відповідності документу. Фальшивий документ розробляється для викривлення та фальсифікування історичних та юридичних фактів. Визначення автентичного (справжнього) та фальшивого документа пропонує Г.М. Швецова-Водка [7, с.176; 8].

За ступенем доступу краєзнавчі документи можна поділити на три види: звичайні, обмеженого доступу та засекречені. Звичайні – це документи, доступ до яких відкритий для загального користування та широкого розповсюдження інформації. Зазвичай, це документи бібліотечних установ, книгарень та Інтернет-ресурси. Документи обмеженого доступу містять інформацію про діяльність органів місцевого самоврядування, комерційну, банківську, персональну інформацію та становлять значний інтерес для дослідників. Сюди можна зарахувати документи, які через фізичний стан або свою цінність та унікальність не призначені для активного використання. Такі документи зберігаються у фондах архівних установ та наукових бібліотеках. Засекречені документи містять таємну інформацію, віднесену до державної інформації, а за її несанкціоноване поширення або знищення винуваті притягуються до відповідальності згідно із Законом України «Про державну таємницю». Сьогодні розсекречуються архівні фонди НКВД-КДБ, СБУ, вони значно поповнюють документальну базу краєзнавчих досліджень і розкривають маловідомі сторінки історії.

За фондоутворювальною ознакою розрізняють документи краєзнавчого змісту, які зберігаються у фондах документально-інформаційних установ. Назва вказує на належність документа до фондів інформаційної установи. Документ, який використовується для забезпечення краєзнавчих інформаційних потреб та зберігається у фондах архіву, – архівний документ. Бібліотечний – вказує на належність до бібліотечних фондів; музейний – до музейних фондів.

За місцем створення документи краєзнавчого змісту поділяються на закордонні, загальноукраїнські, регіональні. Термін «краєзнавчий документ» згідно з Положенням про краєзнавчу роботу бібліотек України, має таке визначення: «Це документ, пов'язаний з краєм змістом або походженням (місцеве видання), опублікований на території краю, незалежно від його змісту, виду, способу видання, мови, в т. ч. малотиражний, внутрішньовідомчий та ін.» [6, с.168]. Тобто документ, створений у Хмельницькій, Тернопільській або Вінницькій областях, належить до ресурсів краєзнавчих досліджень Поділля. Але зміст документів може бути різний і зовсім не стосуватися Поділля. Тоді визначальною ознакою є не факт місця видання, а саме зміст документа. У бібліотеках та архівах Польщі, Росії, Канади та інших країн зберігається значна кількість документів, які розкривають питання історії, розвитку та життєдіяльності Подільського регіону. Створені вони іноземними дослідниками, які вивчали край у різні історичні періоди. Наприклад, в архівах Польщі зберігаються документи польських науковців, які досліджували Поділля, як складову частину польських земель, а у фондах Російської національної бібліотеки зберігаються «Спархіяльні довідники», що містять інформа-

цію про Поділля та можуть слугувати джерелом краєзнавчої інформації як складова зарубіжної україніки. Значну частину фонду краєзнавчих документів становлять ті, які вийшли на теренах України та повністю або частково репрезентують Поділля.

Отже, документи, що забезпечують краєзнавчі дослідження, підлягають класифікації відповідно до найсуттєвіших ознак, притаманних краєзнавчим документам. Запропонована нами класифікація може надалі доповнюватись та змінюватись.

Примітки:

1. Видання. Основні види. Терміни та визначення : ДСТУ 3017-95. – [Чинний від 01.01.1996]. – К. : Держстандарт України, 1995. – 47 с. – (Національні стандарти України).
2. Діловодство й архівна справа. Терміни та визначення понять : ДСТУ 2732:2004. – На заміну ДСТУ 2732-94 ; [Чинний від 28.05.2004]. – К. : Держстандарт України, 2005. – 31 с.
3. Кулешов С.Г. Документознавство: історія. Теоретичні основи / С.Г. Кулешов. – К. : ДАКККиМ, 2000. – 163 с.
4. Кушнарченко Н.Н. Документоведение : учебник / Н.Н. Кушнарченко. – 8-е изд., стер. – К. : Знання, 2008. – 459 с.
5. Палеха Ю.І. Загальне документознавство : навч. посіб. / Ю.І. Палеха, Н.О. Леміш. – 2-ге вид., доп. – К. : Ліра-К, 2009. – 434 с.
6. Положення про краєзнавчу роботу бібліотек системи Міністерства культури і мистецтв України : Наказ М-ва культури і мистецтв України №314, від 11.06.1996 р. // Законодавство – бібліотекам України : довід. вид. ; НПУ. – К., 2000. – Вип. 1. Загальні засади діяльності бібліотек. – С. 168-172.
7. Швецова-Водка Г.М. Документознавство : навч. посібник / Г.М. Швецова-Водка. – К. : Знання, 2007. – 398 с. – (Вища освіта XXI ст.).
8. Швецова-Водка Г.М. Документознавство: словник-довідник термінів і понять : навч. посібник / Г.М. Швецова-Водка. – 2-ге вид., стер. – К. : Знання, 2012. – 319 с.

The article analyzes the classification of sources that provide local history research.

Key words: historiography, documentation, classification of documents local history, block-faceted classification, typology of documents.

Отримано 10.08.2016 р.

Вадим Стецюк,
кандидат історичних наук, доцент
Катерина Мельничук, *магістр історії*
(м. Кам'янець-Подільський)

**ІМПЕРСЬКА АРМІЯ ОЧИМА «ЛЮДИНИ ДРУГОГО ПЛАНУ»:
СПОГАДИ К. ОТФІНОВСЬКОГО ЯК ДЖЕРЕЛО
З ІСТОРІЇ РОСІЙСЬКИХ ВІЙСЬК НА ПРАВОБЕРЕЖНІЙ
УКРАЇНІ КІНЦЯ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ ст.**

У статті проаналізовано особливості джерельного потенціалу мемуарів К. Отфінновського, котрий наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. проходив службу у частинах імперської армії, дислокованих у різних населених пунктах Правобережної України – Києві, Кам'янці-Подільському тощо.

Ключові слова: російська армія, Правобережна Україна.

Перебування російських військ на Правобережній Україні, їх участь в економічному, соціальному та культурному житті регіону досі залишається майже недослідженим аспектом історії Правобережжя. Значною мірою це зумовлено обмеженістю джерельної бази, адже чимало документів із російських і українських архівів досі не введені у науковий обіг, а опубліковані у малотиражних виданнях спогади сучасників також тривалий час були практично не доступними науковцям. Одним із таких мемуарних джерел є спогади полковника царської армії Костянтина Костянтиновича Отфінновського, що характеризуються детальністю опису, увагою до побутових дрібниць, а також досить відвертим, без намагання прикрасити реалії, описом подій.

Слід зазначити, що в масиві мемуарних джерел з історії імперської військової присутності переважають спогади діячів, що згодом досягнули значних кар'єрних успіхів, відіграли помітну роль у військово-політичних подіях свого часу – як приклад наведемо мемуари О. Брусілова, А. Денікіна, О. Лукомського.

Що стосується автора досліджуваних спогадів, то Костянтин Костянтинович Отфінновський народився у 1866 р. у м. Углич (нині районний центр Ярославської області Російської Федерації). Навчався у 4-му Московському кадетському корпусі та Миколаївському кавалерійському училищі у Санкт-Петербурзі, яке закінчив 1886 року. Офіцерську службу розпочав у 34-му драгунському Стародубському полку, який розміщувався на той час у Кам'янці-Подільському. Згодом служив у 3-му польовому жандармському ескадроні, що дислокувався у Києві, однак більшу частину служби у цій частині провів у відрядженні на острів Крит, де очолював російську жандармську команду в складі міжнародного миротворчого контингенту. В роки I світової війни полковник Отфінновський командував 15-м Сандомирським прикордонним кінним полком, однак жодними військовими здобутками відзначитись не зміг. Після революції емігрував до Франції, де був активним членом низки емігрантських установ – Об'єднання Московського кадетського корпусу-

су, Об'єднання колишніх юнкерів Миколаївського кавалерійського училища, Союзу російських кадетських корпусів тощо [3, с.282].

Помер Костянтин Костянтинович Отфінівський 1964 р., на дев'яносто восьмому році життя. Після смерті він залишив машинопис спогадів, над якими активно працював у останні роки життя. Його син вирішив передати ці матеріали до редакції журналу «Военная быль», який видавало з квітня 1952 р. Загальнокадетське об'єднання у Франції (видання тривало до осені 1974 р., усього побачили світ 129 номерів) [1]. Саме на сторінках цього видання і були опубліковані окремими нарисами («Російські польові жандарми на острові Крит», «В кадетському корпусі і Миколаївському училищі», «Моя служба в офіцерських чинах») мемуари Костянтина Отфінівського.

Мемуари Костянтин Отфінівський розпочинає з опису власної сім'ї, кар'єри батька, брата, де вказує на походження батька з України, а саме з Волинської губернії, а також походження прізвища, яке, на його думку, походить від назви містечка на Галичині – Отфініво. Поступово переходячи до розповідей про власне життя, автор описує навчання у кадетському корпусі та кавалерійському училищі, паралельно торкаючись політичних подій, зокрема, характеризуючи поширення революційних настроїв серед кадетів напередодні вбивства царя Олександра II [4, с.27].

Характеризуючи початок офіцерської служби, мемуарист побіжно описує перипетії добирання до місця служби: «Переписувався заздалегідь з Коптевим (*однокурсник К.К. Отфінівського, також направлений для проходження служби у Стародубський полк – Авт.*), щоб разом їхати в полк. Щоб потрапити туди, потрібно було їхати до станції Проскурово (*так у тексті – Авт.*) і звідти до Кам'янця, було верст, на поштових п'ять станцій, і п'ять разів потрібно було міняти коней. Утримують станції, звичайно, євреї, а ямщики – місцеві селяни» [4, с.31].

Цікаво, що до проблеми подільських шляхів Отфінівський у своїх спогадах повернеться ще кілька разів. Ось як, наприклад, описано першу поїздку у відпустку, де автор описує свою поїздку до Києва: «Щоб з Кам'янця добратися до залізниці, слід було брати поштових коней і їхати до станції Проскурів, що становило близько 100 верст. Екіпаж складався із брички, запряженої парою коней. Дорога була, звісно, немощеною, і у дощовий час багнюка була неймовірна. А взимку, коли був сніг, оскільки тією ж дорогою рухались обози, були такі вибоїни, що сани то підігнали, то опускались і утворювалась така хитавиця, що виникала морська хвороба. Крім того, взимку бували дуже сильні морози і мені довелося неодноразово бачити, як мужики, що йшли з обозом, щоб зігрітись, падали на руках соломі. Поїзд з Проскурова на Київ вирушав о 8 годині ранку і з Кам'янця доводилось виїжджати увечері і їхати всю ніч, щоб до ранку бути у Проскурові. На кожній станції був станційний будинок і кімната для проїжджаючих з клеїончастим диваном, кількома стільцями й газовою лампою. В цій кімнаті доводилось чекати, доки запрягали нових коней, там же сплячувались поверстні гроші за кожен переїзд. Було великим задоволенням після такої поїздки сісти нарешті у вагон...» [4, с.35-36].

Побіжно згадано у мемуарах прибуття до губернського центру Поділля та знайомство із командним складом полку: «Приїхавши у Кам'янець-Подільськ, ми зупинились в готелі «Бельв'ю» і, одягнувшись та одягнувши парадну форму, поїхали в штаб полку представлятись командирю.

На той час полком командував полковник Значко-Яворський, два штаб-офіцери підполковник Вагнер і підполковник Левинський, ад'ютантом штаб-ротмістр Рибицький. Командир полку призначив Коптева в 1-й ескадрон, а мене у 2-й, котрим командував ротмістр Кононов і стояв ескадрон у містечку Шатава, в 20 верстах від Кам'янця» [4, с.31].

Значний інтерес становить опис Кам'янця-Подільського та його гарнізону, який дає К. Отфінювський: «Кам'янець-Подільськ розташований на скалі, де знаходиться його центр і всі крамниці, а довкола розкидані передмістя міста – Новий План, Підзамче тощо – відділені від центру річкою. Всі передмістя у мій час відбудовувались і більшість будинків були нові... Виявилось, що у Кам'янці стояли лише штаб полку й навчальна команда, як мого, так і 35 драгунського Білгородського полку, а всі ескадрони стояли по селах і містечках в околицях Кам'янця, до того ж, два ескадрони стояли в 65 верстах від міста, в селі Ярмолинцях» [5, с.31]. Фактично у цьому місці мемуарів Отфінювського вперше піднімається проблема, що була характерна для більшості частин імперської армії, дислокованих на Правобережжі – розміщуючись формально у великому населеному пункті, повітовому чи навіть губернському центрі, насправді нерідко полк виявлявся розкиданим на відстані у 50-100 км.

Очевидно, неабияке враження на молодого офіцера, до того ж вихідця із відносно однорідного в етнічному відношенні регіону, справило етнічне розмаїття Подільського краю: «Склавши свої корнетські монатки і взявши поштових коней, яблагополучно добрався до стоянки мого ескадрону. Два поселення, Шатава и Маків, при цьому Маків належав польському поміщику Рациборовському і там був великий панський будинок. Сам старий поміщик жил усамітно, але у нього було два сина, Альберт и Жорж, уже дорослі молоді люди; Альберт, старший, не будучи одруженим, утримував даму серця, а Жорж, молодший, був дуже життєрадісний юнак, любив товариство, особливо військових-кавалеристів, і підтримував з нами знайомство, але до себе додому не запрошував, оскільки старий, очевидно, не любив москалів. В центрі Шатави жило виключно єврейське населення, а довкола село, де й був розташований ескадрон» [5, с.32].

К. Отфінювський з гіркою іронією описує життя солдат, які розміщувались у селянських хатах по 3-4 особи: «Люди розміщувались по хатах разом з селянами, при цьому ніхто не цікавився, де й на чому вони спали і чим вкривались» [5, с.32]. За перебування господарю садиби сплачували певні кошти, однак навряд чи вони компенсували усі незручності, спричинені проживання кількох сторонніх осіб.

Чималі незручності подібна система спричиняла й для самих військових. У ролі розпізнавальних знаків на заборі кожного двору виставлялась довга, сплетена з соломи палиця, на верхньому кінці якої за допомогою певної комбінації маленьких паличок познача-

ли кількість розміщених у садибі солдат і коней. Коні також розміщувались у господарських конюшнях, у жахливих умовах, без світла, підлоги, в вимазаних глиною приміщеннях. Ескадронна кухня розміщувалась на окраїні села, під плетеним навісом, і складалась із двох печей, глиняної і кам'яної, куди вмазувались два великі котли. Тут ескадронний кашовар щодня готував до 12 години обід і до 18 години вечерю. В одному із селянських дворів розміщувався фураж, в іншому – ескадронна канцелярія, в одній із хат – ескадронна школа, де неграмотних солдат навчали грамоті [5, с.32].

Окремий абзац автор присвятив жахливим дорогам і грязюці, яка утворювалась у період дощів: «Наші солдати цілий Божий день місили цю грязюку. То йдучи за фуражем і тягнучи на спині кілька фуражів сіна, то йдучи з посудом за обідом и вечерю на кухню... Два рази на день кожний взвод виводив коней в конов'язь, розташовану, якщо можливо, на сухому місці на вулиці села, де проходила чистка і замивання коней, але після повернення в конюшню люди і коні знову були в грязюці. У коней заводились мокреці і від темних конюшень коні сліпнули. Одним словом, розташування було жахливе» [5, с.32].

Чимало уваги приділено побуту офіцерів. Зауважимо, що в радянській історіографії склався стереотип (який почасти перейшов і в пострадянську наукову літературу) про виняткову заможність офіцерського життя. Більшість мемуаристів, таких як М. Ігнат'єв, О. Брусілов чи О. Лукомський, які були вихідцями з багатих аристократичних родин, лише підтверджували цей стереотип. Принципово іншу картину зображує К. Отфіновський: «Становище офіцерів, звісно, холостих, в ескадронах було важке щодо харчування, не кажучи вже про житло – проста хата з глиняною підлогою, вовка, і, звичайно, без всяких зручностей». Усе продовольство, в тому числі й продукти харчування, знаходились під безпосереднім контролем командира ескадрону, у зв'язку з тим, що ескадрони були розкидані по різних містечках та селах й полковому штабу було легше перекласти ці питання на командирів ескадрону. Як зазначає К. Отфіновський, командири ескадронів не раз зловживали такою владою, зокрема командир його ескадрону – ротмістр Кононов – був дуже скупим. Офіцери харчувались з тієї ж кухні, що й солдати, але інколи й самі куховарили. «Платня офіцерів була прямо жебрацькою, корнет отримував щомісяця 45 рублів, чого вистачало пошити один сюртук, і тому, хто не мав нічого від своїх рідних, доводилось дуже сутужно. У більшості випадків молоді офіцери в день отримання жалування лише розписувались в його отриманні, але грошей не отримували; крім того, скарбник оголошував, скільки ще залишалось для утримання наступного місяця» [5, с.33].

Певним дисонансом із тезами про скрутне становище молодих офіцерів звучать спогади про веселе дозвілля офіцерства Стародубського полку: «Якось нам повідомили, що у містечку Баліні благочинний святкує день свого ангела і що добре би було поїхати його привітати. Це містечко було верстах в 20 від Шатави, і ми, найнявши мужичка, поїхали з попиком учотирьох на возі, застеленому соломою, до благочинного. Приїхали ми в Балін уже пізно уве-

чері і, коли увійшли у дім благочинного, то застали там багато народу. Усі були геть п'яні, всі п'яними голосами співали «Спаси Господи люди Твоя...». На столах стояли четверті з горіакою і різні пироги та закуски. Публіка була дуже різноманітна (в Балині був кінний завод поміщика Садовського), були, крім духовних осіб, ветеринарний лікар з дружиною, кухар і садівник Садовського з дружинами і доньками. У великій кімнаті публіка стала танцювати під гармонію. Дорогою ми сильно змерзли і, щоб зігрітися, одразу ж випили і потім теж почали танцювати; пам'ятаю, що мені дісталась донька кухара» [5, с.35]. Наведений епізод цікавий для дослідників історії Поділля, оскільки дозволяє скласти певне уявлення про повсякденне життя (точніше, святкову його частину) не лише офіцерів дислокованих на Правобережній Україні частин, але й певних категорій місцевого населення. Крім того, зазначений епізод дозволяє робити певні висновки про шляхи комунікації між імперською армією та населенням регіону – можна зробити висновки, що привітання благочинного, котре почалось як виконання бюрократично традиції («благочинний святкує день свого ангела і що добре би було поїхати його привітати») переросло у неформальне спілкування.

Згадує мемуарист і про офіцерські гулянки, що відбувались у полковому офіцерському зібранні: «Іноді офіцери засиджувались у зібранні до ранку з сурмачами і це давало привід жителям висловлювати своє незадоволення і скаржитись, що офіцери навіть уночі не дають спокою. На той час у Кам'янець-Подільську був губернатором такий собі Глінка, до якого дійшли ці жалоби і він звернувся до командира бригади генерала Леонтєва. Той на це відреагував наступним чином: від імені двох полків він запросив губернатора на обід у бригадне зібрання, при цьому під час обіду грали два хори сурмачів. Було, звісно, багато тостів, випили порядно і, коли губернатор вирішив відкланятися, йому заявили, що офіцери його проведуть. Вже пізно увечері всі вийшли із зібрання, при цьому попереду і позаду йшов хор сурмачів і почергово грали увесь час. Ідучи міським бульваром, зупинились, протанцювали кадрили разом з губернатором і потім рушили далі через все місто до його квартири. Таким чином, раз сам губернатор порушив тишу, то зі скаргами було покінчено і губернатор просто не міг звертати на них увагу» [5, с.35].

У 1889 р. К. Отфінювський пройшов у Києві двомісячні курси саперної та підривної справи, після чого його призначили командиром полкової кінно-саперної команди. Оскільки в кожному кавалерійському полку мала б бути кінно-саперна команда. Нове призначення означало перебування при полковому штабі в Кам'янці-Подільському й, відповідно, переїзд з Шатави. Проте, як зазначає автор, насолодитись новою посадою, штабним життям йому не вдалось – саме в цей час частини 12-ї кавалерійської дивізії було передислоковано. Якщо, наприклад, 35-му драгунському Бігородському полку в якості місця дислокації призначили повітове місто Проскурів, 3-му Оренбурзькому козацькому та 36-му драгунському Охтирському полкам – містечка Чорний Острів та Меджибіж, то для Стародубського полку обрали стоянкою маленьке (72 двори) село Жуківці Кременецького повіту Волинської губернії (зараз у Лановецькому повіті Тернопільської області).

Полк виявився розкинутим уздовж кордону на відстань близько ста верст, до того ж, у маленьких селах і хуторах, між якими майже не існувало сполучення. Показово, що навіть у офіційній історії полку висловлюється невдоволення щодо такого рішення й наводиться приклад, коли командир одного з ескадронів полку, ротмістр Шокальський, переїжджаючи міст в період весняного паводку, був змитий водою, яка йшла через верх моста, і потонув [2, с.241].

У такому ж дусі описує перебування в Жуківцях і Костянтин Отфінювський: «Комісія, яка обирала місце стоянки полку, анітрохи не переймалась питанням, де будуть жити офіцери. Село знаходилась в улоговині, місце сире, село бідне й селянські будинки одинокі, найпростіші, вкриті солом'ю, з глиняною долівкою. Довелось жити в одній хаті, тобто в одній кімнаті, з селянською сім'єю, відгородивши собі закуток. Саме настала осінь з дощем, вогкістю й непролазним брудом. За чотири версти від Жуковців було містечко Вишгородок, де розміщувалась навчальна команда і черговий ескадрон для зайняття караулів на полковий гауптвахті, цейхгаузі, біля штандарту; ескадрони змінювали кожний місяць. Від вогкості й бруду почались захворювання, навіть тифом, а полковий лазарет розміщувався в старій вогкій будівлі, погано опалюваній, тому там, де лежали хворі й тифозні, не було навіть кількох градусів тепла» [5, с.36].

Не дивно, що молодий амбітний офіцер, потрапивши у такі умови, вирішив отримати призначення в інше місце служби і звернувся з проханням про переведення в 3-й польовий жандармський ескадрон, дислокований у Києві. Переведення до Києва співпало зі ще однією важливою подією в житті К. Отфінювського – одруженням: «Взимку я поїхав у Меджибіж, де й відбулось моє весілля. Шаферами у мене були Вельяшев і Цукерман. Вінчання відбувалось у церкві Меджибізького замку. Везли нас туди у візку Охтирського полку. Ввечері у домі Соловійових були танці під єврейський оркестр. Після весілля ми поїхали спершу в Харків, потім в Курськ, де проживали мої рідні, а звідти у Борисоглібськ і, нарешті, у Київ, де ми поселились на Олександрівській вулиці» [5, с.36]. Наведений епізод вкотре демонструє скромний характер побуту військовослужбовців імперських військ на Правобережжі та невеликий перелік доступних їм радостей – вінчання у скромному полковому храмі, куди наречені їдуть службовим транспортом полкового командування, танці у супроводі оркестру місцевих музик.

Цікаво, що, на відміну від служби в Кам'янці-Подільському й Жуківцях, спокійна й розмірена служба в Києві практично не залишила у мемуариста яскравих спогадів: «Почалась служба в ескадроні, куди їздив на трамваї на Печерськ, де була канцелярія і казарма жандармів, куди щодня приходив ад'ютант ескадрону ротмістр Іванов (колишній артилерійський офіцер). Власне кажучи, там жодних справ не було, й іноді я проводив жандармам виїздки на плацу на Печерську, а також показував рубку опудал» [5, с.37].

У 1898 р. Російська імперія спільно з Австро-Угорщиною, Францією та Італією направила військовий контингент на острів Крит, де спалахнуло повстання проти Османської імперії, що призвело до конфлікту між християнським і мусульманським насе-

ленням. Окрім піхотного полку й артилерійської батареї, до складу експедиційного загону увійшов півескадрон польових жандармів, який очолив Костянтин Отфінівський (більш детально цей період служби К. Отфінівського описано в іншому нашому дослідженні [7, с.149-152]).

У травні 1909 року К. Отфінівський повернувся з Криту і продовжив свою військову кар'єру [6, с.27], однак надалі йому вже не довелося служити на Правобережній Україні.

Загалом, спогади Костянтина Костянтиновича Отфінівського цікаві для дослідників детальним описом побутових деталей, нехарактерним для більшості мемуаристів. Вони дозволяють скласти уявлення про повсякденне життя офіцерів імперської армії на Правобережжі, охарактеризувати дозвілля, шлюбні практики, певні аспекти відносин із місцевим населенням.

Примітки:

1. «Военная быль». Русский зарубежный военно-исторический журнал // В книзі: Волков С.В. Белое движение в России: организационная структура. Режим доступу: <http://swolkov.org/bdorg/bdorg08.htm#736>.
2. Мартынов. История 12-го Драгунского Стародубского полка / составил бывший офицер полка ротмистр Мартынов. – СПб. : Типография «Бережливость», 1908.
3. Незабывтые могилы. Российское зарубежье: некрологи 1917-1999 : в 6 т. / сост. В. Н. Чуваков. – М. : Российское государственная библиотека, 2004. – Т. 5. – 625 с.
4. Отфиновский К.К. Воспоминания полк. Отфиновского / К.К. Отфиновский // Военная быль. – 1968. – №89. – С. 25-31.
5. Отфиновский К.К. Моя служба в офицерских чинах / К.К. Отфиновский // Военная быль. – 1972. – №115. – С. 31-37.
6. Отфиновский К.К. Русские полевые жандармы на острове Крите / К.К. Отфиновский // Военная быль. – 1967. – №84. – С. 21-27.
7. Стецюк В.Б. Російські війська на Правобережній Україні і миротворча місія на острові Крит (1898-1908 рр.) / В.Б. Стецюк // Науковий діалог «Схід-Захід» : матеріали III Всеукраїнської наукової конференції з міжнародною участю. Кам'янець-Подільський, 7 червня 2014 р. / ред. В.І. Пашенко. – Дніпропетровськ : Інновація, 2014. – Ч. III. – С.149-152.

В статті проаналізовані особливості вихідного потенціала мемуарів К. Отфінівського, котрий в кінці ХІХ – початку ХХ в. проходив службу в частих імперської армії, дислоцированих в різних населених пунктах Правобережної України – Києве, Каменце-Подільськом і тому подібне.

Ключевые слова: русская армия, Правобережная Украина.

Отримано 06.09.2016 р.

ПРОБЛЕМИ ФІЛОСОФІЇ, ПОЛІТОЛОГІЇ ТА СОЦІОЛОГІЇ

УДК 316.324.8-05(477)«20»

Тетяна Білецька,
кандидат соціологічних наук, доцент
(м. Кам'янець-Подільський)

ІДЕНТИФІКАЦІЯ ОСОБИСТОСТІ В УМОВАХ СУСПІЛЬНИХ ПЕРЕТВОРЕНЬ (на прикладі сучасного українського суспільства)

У статті визначено прояви, умови та фактори формування ідентифікації загалом, і соціокультурної ідентифікації особистості зокрема. Виявлено специфічні риси ідентифікаційних перетворень у сучасному українському суспільстві, зафіксовано типи життєвих стратегій українців в умовах суспільних змін.

Ключові слова: ідентичність, ідентифікація, самоідентифікація, трансформація, соціальна структура.

Сучасне українське суспільство нерідко характеризують як «суспільство невизначеності», в якому з одного боку виявляються незабезпеченими традиційні ідентифікаційні системи, а з іншого – починають формуватися механізми нових соціогрупових ідентифікацій.

Наслідками трансформаційних процесів у сучасному українському суспільстві стали не лише суттєва реорганізація економічної, соціально-політичної сфер, а також ускладнення соціально-стратифікаційної системи та зміни її інституціональної структури. Як результат фіксуємо перетворення в соціальній структурі суспільства і його культурі, системі цінностей та моделях соціальної поведінки. До того ж на окреслені вище тенденції впливають і світові зміни, серед яких – глобалізація світового простору, інтеграція та дезінтеграція в економічній, політичній, освітній і інших суспільних сферах.

Означені аспекти здійснюють безпосередній вплив на ідентифікаційні процеси, в тому числі і на процес самоідентифікації особистості. Остання особливої актуальності набуває в епоху модерну. Якщо порівняти ідентифікаційні процеси традиційного суспільства і суспільства модерну, то варто відзначити, що в традиційних суспільствах соціальний статус індивіда жорстко регламентований рядом факторів, серед яких приналежність до групи, спільноти, класу тощо. В епоху модерну різко змінюються мікросоціальні умови життєдіяльності людей, в результаті чого відбувається паралелізація процесів соціальної диференціації і індивідуалізації, а також розширюється спектр потенційних ідентифікаційних ознак: професійних, політичних, світоглядних. Крім того, зростає особистісна потреба в самовизначенні відносно різних спільнот. Для культу-

ри постмодерну є характерним взаємовплив інституційних змін і внутрішньо особистісних трансформацій [1, с.14].

Соціологи констатують, що в даний період соціальні моделі дедалі більше ускладнюються, стають менш чіткими, руйнуються межі між соціальними нормами і соціальними відхиленнями, що дозволяє кожному індивіду самовизначатися, шляхом протиставлення. Особистість при цьому перебуває в стані розгубленості від таких різких та частих трансформацій ідентифікаційних моделей [2, с.91].

У зв'язку із цим перед науковцями постало завдання осмислити сутність, конкретні прояви, умови і фактори, соціально-психологічні механізми процесу самоідентифікації особистості в умовах трансформаційних перетворень та їх вплив на особливості формування соціокультурної самоідентифікації.

Суттєвий внесок у розвиток теорії і методології дослідження соціальної ідентифікації в умовах трансформаційних перетворень здійснили вітчизняні та російські соціологи. Зокрема, В. Агеєв, Є. Головаха, О. Данілова, А. Здравомислов, О. Злобіна, В. Кочетов, Н. Лебедева, Н. Науммова, В. Тихонович, М. Шульга, В. Ядов та інші. Водночас потребують більш глибокого аналізу різні види самоідентифікації періоду трансформації українського суспільства, серед яких і соціокультурна самоідентифікація.

Специфіка ідентифікаційних процесів у сучасному українському суспільстві детермінована, насамперед, розпадом радянського ідентифікаційного простору та характеризується невизначеністю, не лінійністю, аморфністю та непередбачуваністю соціальних ситуацій, в яких живуть та функціонують індивіди. При цьому процес особистісної адаптації переростає у складні суб'єктно-об'єктні взаємини, за яких змін зазнають не лише об'єкти трансформації – соціальні інститути, соціальні спільноти, цінності, але й самі суб'єкти цих процесів. За таких умов соціальна ідентифікація виконує для індивіда здебільшого адаптивно-захисну функцію.

Систематичні соціологічні моніторинги українського суспільства засвідчили, що наразі на мікросоціальному рівні спостерігаються стійкі дезінтеграційні процеси, спровоковані різними темпами соціальних змін в різних сферах життя суспільства, а також просторовою нерівномірністю інтенсивності процесів реформування. Окрім того, спостерігається посилення соціальної диференціації, рівень якої сьогодні визначається на основі показника матеріального чи майнового стану. Останніми роками домінуючими тенденціями трансформації українського соціуму стали поглиблення соціальної нерівності та маргіналізація соціальних статусів значної частини суспільства [3-5].

Дані соціологічних досліджень фіксують також наявність механізмів формування як позитивної, так і негативної самоідентифікації. В сучасній соціології під позитивною самоідентифікацією ми розуміємо особистісне самоототожнення на позитивному оціночному фоні, а під негативною самоідентифікацією – самоототожнення з соціально-несхвалюваним об'єктом. Результатами останньої можуть бути:

- власне негативна самоідентичність, що передбачає негативну оцінку суб'єктом свого соціального положення (як правило, фіксується у представників нижчих прошарків соціальної стратифікації);
- «ідентифікація від протилежного», що представляє собою самовизначення особистості засобом локалізації аут-груп. Індивіди можуть локалізувати ряд «не своїх» спільнот, з якими вони точно себе не ідентифікують. Такий вид самоідентифікації проявляється як серед представників малозабезпечених, так і середніх прошарків населення.

Осмислюючи феномен самоідентифікації особистості, насамперед, з'ясуємо зміст даної дефініції. Варто наголосити, що в науковій літературі досить часто зустрічаються синонімічні терміни такі, як самопізнання і ідентичність, які мають принципово інший зміст і значення. При цьому самосвідомість є більш загальним поняттям, що відображає усвідомлення людиною своєї особистісної специфіки, а ідентичність представляє собою характеристику індивіда головним чином з точки зору його причетності до будь-якої соціальної спільноти, групи [6, с.147-148].

Водночас дані поняття є ключовими для розуміння категорії самоідентифікації. Останню ми визначаємо як самооцінку власних особистісних якостей (фізичних, моральних, психічних та ін.) індивідом у його свідомості та сприйнятті іншими.

Вважаємо за доцільне також чітко розмежувати такі поняття як «ідентичність» та «ідентифікація», оскільки вони є семантично близькими. Так, поняття «ідентифікація» відображає специфічні психологічні і соціальні механізми формування ідентичності. Остання, в свою чергу, представляє собою об'єктивний стан, що базується на рефлексивному почутті особистої самототожності і цілісності, неперервності у часі та просторі. В більш широкому розумінні ідентифікація особистості визначається як процес становлення, функціонування і розвитку ідентичності суб'єкта або процес емоційного самоотождолення індивіда з іншою людиною чи групою. В сучасному розумінні дана дефініція охоплює три області реальності, що перетинаються між собою:

- по-перше, ідентифікація – це процес об'єднання суб'єктом себе з іншим індивідом чи групою на основі сформованого емоційного зв'язку, а також включення у свій внутрішній світ і прийняття як власних норм, цінностей, зразків поведінки, відкритого наслідування;
- по-друге, ідентифікація – це бачення суб'єктом іншої людини як продовження самого себе, наділення її власними рисами, почуттями, бажаннями;
- по-третє, ідентифікація – це механізм постановки суб'єктом себе на місце іншого, що проявляється у вигляді перенесення індивідом себе в поле, простір, обставин іншої людини та провокує засвоєння нею особистісних змістів.

Як відзначає В. Ядов, базисна соціальна функція соціальної ідентифікації відображає включення в систему соціальних взаємозв'язків, прагнення індивіда злитися із спільнотами чи групами, які забезпечать захист його життєвих інтересів, основних потреб в самозбере-

женні, розвитку і самовираженні в умовах небезпеки обмеження базових потреб іншими групами та спільнотами [7, с.161].

Процесу ідентифікації особистості сприяє ряд факторів, серед яких найбільш важливими є: формування різноманітних життєвих форм і стилів, маргіналізація значної частини населення, гетерогенність «офіційних» соціальних груп, неконсистентність формальних («офіційних») соціальних статусів. За таких умов формується ряд «модифікованих» механізмів соціальної ідентифікації особистості: ідентифікація через «віртуальні страти», ідентифікація «від протилежного», маргінальна ідентифікація, «інверсійна» ідентифікація тощо. В ситуації соціальної нестабільності усі вказані «модифіковані» механізми націлені, головним чином, на полегшення адаптації індивідів до соціокультурних умов, що постійно змінюються.

Однак при цьому індивіди стикаються з дисфункціональними феноменами макромасштабу. Соціальна система за умов трансформаційних перетворень, як правило, не спроможна повноцінно легітимізувати щойно сформовані соціальні ідентичності та гарантувати індивідам стійкість зайнятих ними соціальних позицій. Формальний соціальний статус (у відповідності з офіційною категоріальною сіткою) сам по собі не забезпечує індивіду стабільного матеріального та соціального положення. Як відзначають дослідники, в подібних умовах проявляється тенденція посилення індивідуалізації особистих доль. При цьому зовнішній соціокультурний контекст соціальної життєдіяльності індивідів суттєво впливає на процеси соціальної ідентифікації, задаючи і періодично змінюючи систему соціальних координат і відповідний соціальний простір. Водночас міра і спосіб адаптації соціальної реальності, що трансформується, а також персоніфіковані конфігурації особистісних ідентичностей та життєві стратегії соціальних акторів, що вибудовуються на їх основі, в значній мірі залежать від суб'єктивних особистісних факторів: соціальні диспозиції особистості, її активність та ініціативність, а також індивідуальні особливості, такі як успіх, вдача тощо.

Для кожної людини на різних етапах життя актуальними є різні види ідентичності. Так, на певному проміжку життєвого шляху індивід актуалізує той чи інший вид ідентичності і, як наслідок, актуалізується вся відповідна система цінностей. У зв'язку з цим, можемо зробити висновок, що цінності не виступають в якості константи, вони перебудовуються, залежно від пріоритетної на даний момент ідентичності. Таким чином, актуальна соціальна ідентичність є механізмом, засобом якого, відбувається генералізація, переструктуризація поведінки, трансформація критеріїв оцінки і категоризації механізмів соціальних зв'язків і відносин.

Соціальна ідентичність є також характеристикою людського мислення, направленою на класифікацію частин реальності, що існують у вигляді категорій. Так, наприклад, дитина, входячи у світ, уже позиціонує себе в категоріях статті – хлопчик чи дівчинка, віку, раси, національності, релігії, сімейного статусу, імені тощо. В процесі життя формуються нові категорії класифікації: людина здобуває професію, стає прихильником тих чи інших політичних партій. Саме категорії складають фундамент соціальної ідентичності [8, с.39].

Дж. Марсія, оперуючи двома базовими параметрами процесу соціальної ідентифікації особистості, запропонував статусну модель ідентичності. В якості основних параметрів визначені: наявність чи відсутність кризи, тобто стану пошуку ідентичності, а також наявність чи відсутність одиниць ідентичності – особисто значимих цілей, цінностей чи переконань [9, с.213-231].

На основі визначених критеріїв науковець виокремлює різні види ідентичності:

- досягнута ідентичність – характерна для індивідів, що переживають періоди кризи і самодосліджень та сформувавши певну сукупність особистісно значимих цілей, цінностей та переконань. Для таких людей характерні: оптимізм, стабільність, почуття довіри. Особисті цілі і переконання для них є досить значимими і забезпечують почуття спрямованості та змістовності життя;
- мораторій – це поняття, введене Е. Еріксоном, Дж. Марсія використовує, характеризує індивіда, що знаходиться в стані кризи ідентичності та активно намагається її вирішити. Така людина постійно перебуває в пошуку інформації, що допоможе здолати кризу ідентичності;
- своєчасна ідентичність – властива людям, які ніколи не переживали кризи ідентичності, але які володіють певним набором цілей, цінностей і переконань. Відмінність своєчасної ідентичності від досягнутої лежить в площині процесів формування ідентичності. Так, своєчасна ідентичність та її елементи формуються на ранніх етапах життя не в результаті власного пошуку, а як наслідок ідентифікації з батьками чи іншими авторитетними особами;
- дифузна ідентичність – властива людям, як не мають стійких цілей, цінностей та переконань та не прагнуть активно сформувати їх. При цьому вони жодного разу не переживали кризи ідентичності. В цілому для носіїв даного виду ідентичності характерні песимізм, апатія, почуття тривоги, відчай, безнадійність.

Аналізуючи сутність соціальної ідентичності, необхідно звернутися до традиційного наукового бачення останньої, для якого характерне пояснення даного феномена у двох аспектах: особистісному – пов'язаний з унікальністю проявів людини та соціальному, що орієнтований на зовнішнє оточення.

У межах даних підходів проблема ідентичності формулювалася як «два аспекти Я» і була пов'язана з усвідомленням особистістю своїх меж в світі: «де закінчується Я», «де межа між Я і не-Я» і починаються «Інші»? Аналіз сучасної літератури з даної проблематики дозволив зробити висновок про те, що вказані аспекти дозволяють розглядати наступні відповідні види ідентичності.

Особистісна ідентичність – формується в результаті інформованості про життя людини як партнера по спілкуванню, відповідно, представляє собою соціальний феномен. Я-ідентичність – це суб'єктивне усвідомлення індивідом своєї життєвої ситуації, своєї неперервності і унікальності. Персональна ідентичність може пояснюватися як своєрідний набір якостей, що відрізняються певною постійністю і дозволяють диференціювати даного індивіда від інших.

Соціальна ідентичність – типізація особистості з іншими людьми на основі атрибутів соціальної групи. Даний вид ідентич-

ності трактується в термінах групового членства, приналежності до будь-якої соціальної групи: великої чи малої. Важливе значення при цьому має не лише до якої групи належить індивід, але і з якою групою він себе ототожнює.

Отож, аналіз соціокультурних процесів в умовах трансформації українського суспільства, дозволив виявити ряд специфічних факторів, що здійснюють безпосередній вплив на сучасні ідентифікаційні процеси. Нестабільність, властива українському суспільству, зумовила пріоритет адаптивно-захисного характеру особистісної ідентифікації. Крім того, відбулися зміни в структурі ідентифікаційної ієрархії і механізмах соціальної самоідентифікації особистості. Останні пов'язані в першу чергу з порушенням домінуючої системи соціальної регуляції і відповідних матриць соціальної поведінки; по-друге, збільшенням ролі ЗМІ та по-третє, розпадом соціальної системи в цілому і розвитком різноманітних форм і стилів, маргіналізації значної частини населення, гетерогенністю «офіційних» соціальних груп.

Насамкінець зауважимо, що структура особистості в тій чи іншій мірі включає всі чотири рівні ідентифікації (загальнолюдську, соціокультурну, соціогрупову та персональну), комбінація яких є унікальною і детермінована сукупністю зовнішніх і внутрішньо особистісних якостей.

Примітки:

1. Гидденс Э. Современность и самоидентичность / Э.Гидденс // Реферативный журнал. Сер. 11. – 1994. – №2. – С. 14-20.
2. Злобіна О. Суспільна криза і життєві стратегії особистості / О. Злобіна, В. Тихонович. – К. : Стило, 2001. – 238 с.
3. Українське суспільство 1994-2005. Динаміка соціальних змін / за ред. д. ек. н. В. Ворони, д. соц. н. М. Шульги. – К. : Інститут соціології Інститут соціології НАН України, 2005. – 653 с.
4. Українське суспільство 1994-2004. Соціологічний моніторинг / за ред. Н. Паніної. – К. : Заповіт, 2005. – 64 с.
5. Українське суспільство 1992-2008. Соціологічний моніторинг / за ред. д. ек. н. В. Ворони, д. соц. н. М. Шульги. – К. : Інститут соціології Інститут соціології НАН України, 2008. – 656 с.
6. Соціологічна енциклопедія / укладач В.Г. Городяненко. – К. : Академвидав, 2008. – 456 с.
7. Социальная идентификация личности / под. ред. В.А. Ядова. – М. : Изд-во Института социологии РАН, 1993. – 580 с.
8. Кочетов Е.В. Социализация и самоидентификация российской молодежи : дис. ... канд. социол. наук / Е.В. Кочетов. – Новочеркасск, 2005. – 210 с.
9. Marsia J.E. Identity in Adolescence / J.E. Marsia // Handbook of adolescent psychology. – N.Y., 1980. – 580 p.

В статье определены условия и факторы формирования идентификации в целом, и социокультурной идентификации личности в частности. Выявлены специфические черты идентификационных преобразований в современном украинском обществе, зафиксированы типы жизненных стратегий украинцев в условиях общественных изменений.

Ключевые слова: идентичность, идентификация, самоидентификация, социальная структура.

Отримано 12.08.2016 р.

Ольга Віннічук,
кандидат політичних наук, доцент
(м. Кам'янець-Подільський)

ПЕРСПЕКТИВИ СТАНОВЛЕННЯ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА В КОНТЕКСТІ ДЕМОКРАТИЗАЦІЇ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ

Розкрито особливості становлення громадянського суспільства в Україні. Визначено роль політичної еліти та народних мас у формуванні інститутів громадянського суспільства. Охарактеризовано шляхи формування громадянського суспільства в Україні.

Ключові слова: громадянське суспільство, демократизація, лібералізація, інститути громадянського суспільства, громадські інтереси.

Необхідність побудови демократичного суспільства, створення гуманістичної, політичної та соціальної культури потребують переосмислення традиційних підходів до аналізу складних політичних явищ і процесів, а також вирішення цілої низки проблем суспільного життя. Адже, у кожній країні створюється та діє власна модель державного будівництва, відбувається організація та функціонування вищих органів влади, розмежування повноважень між ними, громадянських прав і свобод, участі громадян у державному управлінні, територіального устрою. Разом з тим сучасний демократичний державний устрій передбачає створення громадських об'єднань з метою захисту від небажаних дій державної влади, що є прямим відзеркаленням формування та розвитку громадянського суспільства.

Актуальність дослідження теоретичних і практичних аспектів феномену громадянського суспільства зумовлена багатьма чинниками, зокрема підвищенням ролі громадян та їх добровільних об'єднань у всіх сферах життєдіяльності українського суспільства.

Метою роботи є аналіз особливостей та шляхів становлення громадянського суспільства в контексті демократизації української держави.

Україна проголосивши державну незалежність, взяла курс на формування демократичної політичної системи. На сьогодні маємо майже всі необхідні атрибути державності, політичні інститути, саме існування яких свідчить, що в країні відбуваються процеси демократизації. Проте більшість спостерігачів вважає, що Україні ще далеко до встановлення справжнього демократичного режиму, що вона переживає синдром «політичного перевтомлення», а у громадян зростає розчарування в ідеалах демократії [1, с.42].

Взагалі, перехід до демократії передбачає наявність відповідних умов у економіці, соціальній та культурно-духовній сферах. Принципове значення має розвиток інфраструктури, ринкових відносин, характер соціальної стратифікації, зрілість громадянського суспільства, специфіка індивідуальної й масової свідомості та інші чинники. Особливість демократичного переходу України полягає у необхідності одночасного вирішення проблем демократизації, створення сучасного ринкового господарства, державно-інституційного та національно-громадянського будівництва.

Однією з успішних умов переходу до демократії є послідовне вирішення завдань відповідних етапів розвитку. Не можна «перескочити» через певну фазу й відразу стати демократичною країною. Відповідно до теоретичних моделей демократичного транзиту Україна вже в основному вирішила завдання першого етапу – «лібералізації» і, зараз перебуває на стадії «демократизації» [17, с.40]. Звичайно цей процес буде достатньо тривалим, оскільки завдання демократизації потребує корінних реорганізацій у всіх сферах суспільних відносин: від економіки – до освіти й культури. Серйозним гальмом на цьому шляху є відсутність національної єдності, а також продуманої державної стратегії демократичного реформування. Не викликає сумніву, що існує зв'язок між демократичною формою правління та рівнем і динамікою економічного розвитку. Однак тут слід говорити не про пряму залежність, яка має універсальний характер, а лише про тенденцію. На нашу думку, власне не економічний розвиток або характеристики соціальної структури зумовлюють демократію, а культура, яка під впливом економіки та соціальних чинників змінюється так, що сприяє демократизації країни.

Громадянське суспільство в Україні перебуває на початковому етапі свого становлення. Йому притаманні слабкість та нерозвиненість структур, відсутність сталих традицій громадянської співпраці й солідарності. Приватні інтереси слабо артикульовані, а групові – переважно мають корпоративний характер, що є фактором стримування у процесі налагоджування горизонтальних зв'язків у суспільстві.

Політичні партії, попри підвищення їх ролі у суспільно-політичному житті країни, не є надійними каналами політичної участі громадян, оскільки, як правило, вони є виразниками інтересів потужних фінансово- або політико-економічних груп, впливових політичних лідерів, а не соціальних верств. Звідси дефіцит довіри до політико-владних інститутів з боку населення, викривлення структури участі [13, с.56].

Перешкодою на шляху реформування є і слабкість соціальної бази демократичного поступу: високі показники майнового розшарування, бідність, наявність значної частки маргіналізованого населення і, головне, темпи створення основної рушійної сили демократії – середнього класу, залишаються надто повільними. Водночас у масовій свідомості та політичній участі українських громадян спостерігаються певні позитивні зрушення. Своїми показниками вони поступово наближаються до характеристик, притаманних населенню країн розвинутої демократії. Крім того, для України є специфічним наявність елементів як «західного», так і «незахідного» політичного процесу у здійсненні демократичної трансформації.

Відповідно, для реалізації завдань, поставлених українським суспільством та керівництвом держави, необхідно насамперед побороти системну кризу, якою охоплені всі сфери життєдіяльності, відновити особливо вражені, економічну та соціальну сфери, занепад яких є основною причиною системної кризи та обов'язково визначитися з векторами виходу з кризи. Провідна роль у цьому процесі належала тоді політичній еліті.

Взагалі роль політичної еліти у формуванні громадянського суспільства визначається лише одним критерієм – формальним – за офіційним становищем, що його посідають певні особи та за суспільним авторитетом, що його здобули особи незалежно від свого формального статусу. Політичну еліту України, після проголошення незалежності, можна охарактеризувати за формальною ознакою, тобто «ті, хто править» [17, с.43].

На жаль, вона запропонувала суспільству таку систему цінностей, що була близька їй самій, в основі якого лежить принцип схилання перед вищим і зневага до нижчого. Звичайно, що така політична еліта не є рушієм розвитку громадянського суспільства, оскільки вона не враховувала інтересів суспільства і не мала в цьому потреби.

Та все ж на початку 90-х років ХХ ст. було зроблено перші кроки, які засвідчили про відмову від радянської системи соціально-правової держави: рівність у бідності та середньому достатку, формально рівні права у політичній і соціальній сферах, жорсткий державний патерналізм особи, сім'ї, колективу тощо, другим кроком було проголошення переходу до соціально-правової держави «західного» зразка. Але і перший крок, і другий – це фактично ідеологічна і політична програми нової «партії влади» [15, с.145].

Так, у перші роки незалежності відбувалось організаційне й інституційне оформлення громадянського суспільства. Виникло ряд асоціацій, об'єднань, громадських організацій, нові професійки, фонди тощо. Поступово формувалися й інші елементи громадянського суспільства, а саме: ринкова економіка, незалежні ЗМІ, різноманітні добровільні організації, кризові центри та ін. Стимулюючим чинником щодо їх формування і розвитку стала офіційна політика, згідно з якою в сучасних умовах розбудова громадянського суспільства є важливою метою і завданням.

Формування громадянського суспільства відбувалося в усіх сферах суспільного життя, «оскільки за соціалізму сталося всеосяжне одержавлення суспільного та приватного життя і громадянське суспільство існувало лише в зародковому стані» [14, с.52].

Політико-правову основу громадянського суспільства створювали політичний плюралізм, демократичне, за своїм змістом, законодавство. З прийняттям 28 червня 1996 р. Конституції України розпочався якісно новий етап у розвитку суспільства та держави. Весь зміст Конституції пронизує ідея про те, що держава функціонує для людини та відповідає перед нею за свою діяльність.

Економічною основою становлення громадянського суспільства в Україні є формування недержавних форм власності, яке відбувається шляхом роздержавлення та приватизації. Процес роздержавлення спрямований на усунення монополії держави на власність та формування конкурентного ринкового середовища. А приватизація полягає у зміні державної форми власності на приватну.

«Таким чином, – стверджує Ф. Кирилюк, – має відбутися роздержавлення усіх сфер суспільного життя, але це роздержавлення не означає повної відмови від державного. Роздержавлення суспільства має відбутися на базі Конституції України у політичній галузі, економічній, ідеологічній» [11, с.268].

Основними шляхами побудови громадянського суспільства в Україні, на думку Ф. М. Кирилюка, є:

- розширення масової бази влади, підвищення політичної культури населення, створення нових можливостей громадян в управлінні державними і суспільними справами;
- активізація процесу роздержавлення усіх сфер суспільного життя, формування справжніх інститутів громадянського суспільства як ринкового так і неринкового характеру, розвитку різних форм громадянського самоврядування і самодіяльності;
- постійне удосконалення контрольних механізмів, тобто механізмів зворотного зв'язку від суспільства до держави;
- максимальне розширення сфери судового захисту прав і свобод людини, формування поваги до права і закону;
- виховання природного патріотизму – національного і державного – на основі поваги до національної історико-культурної спадщини;
- зміцнення свободи інформації, відкритості суспільства на основі зв'язків з зарубіжним світом;
- піднесення рівня суспільної свідомості, подолання явищ соціальної пасивності, удосконалення політичної системи відповідно зі зміною конкретно-історичних умов [11, с.269].

Задля реалізації поставленої мети необхідно було, по-перше, ліквідувати монополію держави на регулювання суспільних відносин, за умови, що вона буде ефективним соціальним механізмом захисту від зовнішніх і внутрішніх небезпек, свавілля організації і громадян [10, с.139].

До чинників, що гальмують становлення громадянського суспільства в Україні і перетворення держави у правову вітчизняні вчені відносять такі: специфічну накладку процесів стихійної соціальної диференціації, посилення соціально-економічної напруженості, загострення національно-регіональних проблем, активізацію корпоративних, у тому числі кримінальних інтересів, глибоко укорінених серед владних структур номенклатурних традицій у керуванні країною.

Але головне протиріччя – це протиріччя між ідеєю демократії як повновладдя народу, проголошеної Конституцією України, та труднощами її реалізації. І це безпосередньо пов'язано з проблемою становлення громадянського суспільства в Україні» [5, с.301].

Відсутність моделі розвитку держави на перспективу, особливо в умовах постійних прагнень до зміни Конституції України, негативно впливає на оцінку перспектив розвитку цієї цивілізації, на перспективи реалізації прав і свобод людини. Тому необхідна довгострокова модель розвитку держави, пов'язана не тільки з цивілізаційним вибором між Сходом і Заходом, а й з орієнтацією на розвиток української цивілізації.

Головними перешкодами на шляху інституалізації громадянського суспільства в Україні, на думку А. Колодій, є розчарування та зневіра населення у демократичних інститутах (вибори, партії), брак дієвого судового захисту громадян, перехідність соціальної

структури, бідність широкого загалу, низький рівень громадської політичної культури, «негромадянськість політичної еліти» [7, с.209].

Провідними осередками діяльності інститутів громадянського суспільства мають стати місцеві структури, яким простіше лобювати інтереси окремих громадян.

Становлення інститутів громадянського суспільства обумовлюється також потребами населення в реалізації професійних, аматорських і громадських інтересів. У цій сфері інститути громадянського суспільства, як свідчить досвід, діють ефективніше, ніж державні органи. Цьому сприяє властива їм гнучка система управління, здатність швидко адаптуватися до умов, що динамічно змінюються, певна незалежність від рішень державних організацій [2, с.5].

Таким чином, у сучасній Україні надзвичайно актуальним залишається завдання розвитку громадянського суспільства, яке буде виступати не окремим інститутом, що діє в країні, а актором політичного процесу, що розвивається за сприяння держави. Для цього необхідною є сильна влада за умов демократичного режиму, яка б ґрунтувалася на довірі народу, його активній участі у здійсненні державної політики.

Отже, незважаючи на складну політичну ситуацію, важке економічне становище, складнощі періоду розбудови української державності, процес відродження та становлення громадянського суспільства в Україні продовжується. І на даний час необхідно сприяти налагодженню взаємного публічного діалогу держави і суспільства, забезпечити інституціоналізацію взаємодії державних органів з громадськістю, сприяти активній участі громадян у прийнятті й реалізації рішень на всіх рівнях, запровадити регіональну співпрацю громадян і органів місцевого самоврядування в різних сферах діяльності, вдосконалити правову та громадянську освіту як посадовців, так і населення загалом.

Примітки:

1. Банчук М. Громадянське суспільство в Україні : поняття і реальність / М. Банчук // Людина і політика. – 2003. – №1. – С. 42-50.
2. Демчук Н. Громадянське суспільство в Україні / Н. Демчук, Л. Кудіна. – К. : Молодіжна Альтернатива, 2004. – 57 с.
3. Закон України про внесення змін до Конституції України. – К. : Школа, 2006. – 64 с.
4. Кириченко С.О. Громадянське суспільство і правова держава: поняття та зміст / С.О. Кириченко – К. : Логос, 1999. – 43 с.
5. Кіндратець О. Нові форми взаємодії держави і громадянського суспільства / О. Кіндратець // Людина і політика – 2004. – №1 – С. 44-50.
6. Колодій А.Ф. На шляху до громадянського суспільства: Теоретичні засади й соціокультурні передумови демократичної трансформації в Україні / А.Ф. Колодій. – Львів : Червона калина, 2002. – 273 с.
7. Колодій А.Ф. Перешкоди на шляху інституціоналізації громадянського суспільства в Україні / А.Ф. Колодій // Суспільні реформи та становлення громадянського суспільства в Україні : матеріали науково-практичної конференції за міжнародною участю, 30 травня 2001 р. – К. : Українська академія державного управління при президентові України, 2001. – С. 205-217.

8. Михальченко М. Україна як нова історична реальність : запасний гра-
вень Європи / М. Михальченко. – К. : Освітня книга, 2004. – 395 с.
9. Мокляк М. Громадянське суспільство в Україні: соціальні тенденції
та чинники становлення / М. Монляк // Філософ. і соціол. думка. –
1995. – №11-12. – С. 231-239.
10. Нікітін В.В. Ресурсний потенціал становлення громадянського суспі-
льства в Україні / В.В. Нікітін. – Х. : Магістр, 2006. – 247 с.
11. Політичні режими сучасності та перехід до демократії / С. Давимука,
А. Колодій, Ю. Кужельюк, В. Харченко. – Львів, 1999. – 289 с.
12. Рудич Ф.М. Громадянське суспільство в сучасній Україні: специ-
фіка становлення, тенденції розвитку / Ф.М. Рудич, Р.В. Балабан,
Ю.С. Ганжуров. – К. : Парлам. в-во, 2006. – 407 с.
13. Светлова С. Лобізм як процес / С. Светлова // Голос громадянина. –
1997. – №2. – С. 55-58.
14. Скаленко О.К. «Основні чинники гальмування розбудови громадянсько-
го суспільства в Україні» / О.К. Скаленко // Віче. – 2004. – №7. – С. 50-55.
15. Тимченко С.М. Громадянське суспільство і правова держава в Україні /
С.М. Тимченко. – Запоріжжя : [Юрид. ін-т МВС України], 2002. – 193 с.
16. Цвих В.Ф. Профспілки у громадянському суспільстві: теорія, методо-
логія, практика : монографія / В.Ф. Цвих – К. : ВПУ «Київський універ-
ситет», 2002. – 376 с.
17. Якушик В.М. Політична система і політичний режим / В.М. Якушик
// Політична думка. – 1993. – №1. – С. 36-43.

Раскрыты особенности становления гражданского общества в Украине. Определена роль политической элиты и народных масс в формировании институтов гражданского общества. Охарактеризовано пути формирования гражданского общества в Украине.

Ключевые слова: гражданское общество, демократизация, либерализация, институты гражданского общества, гражданские интересы.

Отримано 02.09.2016 р.

УДК 321.64:001.8(470+476)

Геннадій Вонсович,
кандидат історичних наук, доцент
(м. Кам'янець-Подільський)

РЕМІНІСЦЕНЦІЇ ПОНЯТТЯ «ПОЛІТИЧНИЙ РЕЖИМ» У ПОЛІТИЧНІЙ ТЕОРІЇ

У статті розкрито змінюваність і варіативність трактувань поняття «політичний режим» від античної традиції до Сучасності в контексті трансформацій політичних систем і відповідного їх впливу на політичну семантику. Розглянуто специфіку тлумачення цього поняття у пострадянських та посткомуністичних країнах ЦСЄ. Акцентовано увагу на аксіологічно-нейтральному його значенні в лексиконі політичної науки.

Ключові слова: політичний режим, політична теорія, політичний порядок, форма правління, політичний процес.

Звертаючись до аналізу фундаментальних принципів організації та впорядкування соціально-політичного життя, механізмів формування та функціонування політичної, державної влади, її взаємовідносин із громадянським суспільством, неминуче натрапляємо

на поняття «політичний режим». Проблема визначення цієї категорії та пошуку тих критеріїв, які б могли лягти в основу побудови емпірично адекватної та теоретично обґрунтованої типології політичних режимів, характеризується неоднозначністю у сучасній політології.

Різноманітність поглядів щодо того, які саме процеси та явища має охоплювати поняття політичного режиму, дуже часто справляє враження методологічного хаосу, за якого той чи інший науковець, залежно від поставлених цілей дослідження, вкладає у цю категорію потрібний зміст. В умовах посткомуністичних країн, до яких належить і Україна, ситуацію з визначенням поняття політичного режиму ускладнює також й те, що в поточній публічній думці воно наділено негативним змістом, оскільки асоціюється з недемократичною владою, яка накладає на громадянина суворі санкції, а також з обмеженням прав людини. За словами польського політолога А. Антошевського, особливе здивування у цьому контексті викликає визначення «демократичний режим», яке трактується як внутрішню суперечливе. Натомість жодних непорозумінь не викликає термін «військовий режим» чи «поліцейський режим», який ототожнюється з певною формою диктатури [1, с.89].

Пояснити це, на нашу думку, можна традицією негативно-го ув'язування терміна «режим» із радянським періодом. При цьому, внаслідок додавання певних означень асоціюється з такими словосполученнями, як: «сталінський режим», «більшовицький режим», «військовий режим» тощо. У свою чергу, для західної політологічної традиції ця категорія завжди використовувалася в абсолютно нейтральному значенні.

Отже, саме такий аксіологічний підхід до трактування категорії «політичний режим», попри те, що він сформувався та переважно використовується в межах політичної публіцистики, нівелює наукову значимість цього терміна та зужує можливості його застосування для дослідження політичного процесу кожної конкретної держави. З огляду на це, зазначимо, що в лексиконі політичної науки, зрештою як і в правничому, поняття політичного режиму не містить елемента оцінювання, а вживається для визначення певного аспекта політичної системи або іноді навіть ототожнюється з нею. Саме в такому, аксіологічно нейтральному значенні і варто використовувати цю категорію політичного аналізу.

З'ясуємо, який зміст вкладають у це поняття в сучасній науці. Правильний шлях для цього – логіко-семантичний аналіз, з'ясування його походження та основні віхи розвитку. Звичайно, це є великою та складною роботою, яка потребує окремого дослідження, тому ми зосередимося лише на розгляді визначальних, з нашого погляду, етапів розвитку поняття «режим».

Мислителі намагались пояснити та осмислити ті суспільні явища і відносини, які становлять суть сучасного визначення поняття «режим» та, зокрема, «політичний режим», ще задовго до виникнення самої дефініції. Автори «Енциклопедії демократії» стверджують в одній зі своїх статей, присвячених політичній теорії Стародавньої Греції, що дослідження демократії тоді було частиною пошуку та дослідження найкращого режиму. Щоб зро-

зуміти це дослідження, нам слід проаналізувати, що тоді розуміли під режимом. «Стародавні говорили про режим там, де ми говоримо про форми правління», – вважають автори статті [2, с.1241]. Однак демократія розглядалась набагато ширше, ніж тільки форма правління. Подібно до інших різновидів режиму демократію розглядали як політичний порядок – порядок цілого міста або політичної спільноти, в яких володарювала одна специфічна група.

Цікаво, що надалі автори «Енциклопедії» пропонують вживати як синоніми такі слова: політія (*politeia*) та режим (*regime*). Слово політія (режим) означало політичний порядок і правлячу групу або клас. Це слово також можна перекласти як «конституція», але воно ніколи не означало писаного документу.

Стародавні грецькі мислителі розглядали режим як сутнісний фактор політичного життя. Згідно їх міркувань, режим міста-держави чітко формує та регулює життя своїх громадян. Крім того, кожний режим надає тим, хто діє в його рамках, певне специфічне уявлення справедливості, а також демонструє, виявляє свій ідеал, найбільшу цінність, яка є бажаною, а іноді і необхідною для дотримання. За олігархії, наприклад, найбільшою цінністю є багатство, тоді як за демократії найбільше шануються свобода та рівність. Отже, сутність міста або держави змінюється відповідно до різновиду режиму, який реалізується. Водночас вплив режиму на життя громадян є набагато глибшим та всеохоплюючим, ніж це містять в собі такі терміни, як «форма правління» або «демократичний процес». Зокрема, Аристотель писав про режим як про спосіб життя міста.

Отже, в античній традиції політичної науки сучасне поняття політичного режиму (відповідником якого могло бути слово «політія») трактується як політичний порядок, законність, стиль управління містом-державою; взаємодії між правлячою меншістю та підпорядкованою більшістю, легітимізація якого відбувається у результаті сприйняття громадянами, а, отже, визнання за справедливих основних цінностей режиму, які й визначають його якісні характеристики.

Саме як «управління», «керівництво», перекадається латинське слово *regimen*, від якого і походить сучасне «режим». У свою чергу, *regimen* є похідним від латинського *regere* – «направляти, керувати». Початкове значення цього слова було релігійним, особливо у висловлюванні *regere fines* – провести кордон по прямій лінії, відокремивши у такий спосіб внутрішнє від зовнішнього, сакральне від світського, національну територію від закордонної.

Вказаний термін цілком зберігав своє політичне значення в кінці XIII ст., коли Е. Романо використовував його в трактаті «Про правління принципсів», з яким він виступив у дискусії між папством та Священною Римською імперією. Згодом латинська форма перейшла до французької мови і постало слово *regime*, яке означає «правило та спосіб життя», а також ідею «порядку» та «адміністрації». В цьому контексті варто не погодитися із тезою російського дослідника В. Даниленка. Політолог, зокрема, стверджує, що з 1789 р. остаточно встановлюється значення режиму як «форми держави», «форми правління» [3, с.741]. На наш погляд, це неправильно, оскільки помітним є ототожнення режиму лише з цими поняттями.

Зазначимо, що апеляція до 1789 року як до одного з важливих етапів розвитку поняття «режим» є цілком слушною. Саме з

Великою французькою революцією пов'язано виникнення словосполучення, яке згодом стало терміном – «ancien régime» («старий режим»). Сьогодні цей термін має два значення: визначення системи урядів у Франції перед Революцією 1789 р.; термін, який означає застарілу форму реалізації влади. Безсумнівно, що популяризація зазначеного терміна зумовлена виходом у світ 1856 року твору видатного французького мислителя А. де Токвіля «Старий режим і революція». Автор, порівнюючи Францію дореволюційну, або як її називав Токвіль «потоїбічну», «старорежимну», Францію, що поєднувала королівський абсолютизм і феодално-становий устрій, із Францією після 1789 року, намагається відшукати головні причини революції та післяреволюційних авторитарних «вивертів».

Переходячи до аналізу деяких сучасних підходів щодо концептуалізації поняття «політичний режим», зазначимо, що варіантів визначення цього терміна у світовій науковій літературі є багато. Наприклад, у британському словнику політичного аналізу подано таке визначення: «режим» – це термін, який використовується для відображення особливої форми правління, якою наділена держава; наприклад, парламентська, тоталітарна, республіканська. При цьому зазначається, що класифікація режимів, відповідно до різноманітних принципів, протягом тривалого часу є першочерговим завданням політичного аналізу [4, s.186]. В оксфордському довіднику світової політики Р. Кеохейн, автор статті під назвою «режим», розглядає застосування цього поняття у міжнародній політиці. За його словами, в другій половині ХХ ст. французьке слово *regime* – набір правил, визнаних міжнародним правом для управління специфічним об'єктом – вперше було англійовано міжнародними правниками, потім запозичене науковцями зі сфери соціальних наук, які досліджували міжнародні інституції. Даючи визначення цього терміна, Р. Кеохейн використовує його у множині: режими – комплекти експліцитних та імпліцитних принципів, норм, правил і процедур ухвалення рішень, які застосовують у специфічній сфері міжнародних відносин [5, s.721].

Детальніше та вдаліше з позицій політичної науки визначення політичного режиму подано в польському словнику політології – це принципи та механізми, які регулюють функціонування центру політичної влади, а також сукупність методів, якими користується державний апарат у відносинах з населенням держави. Політичний режим – це фактичний спосіб, стиль реалізації влади і реалізації підпорядкування щодо неї. Характеристика політичного режиму охоплює вирішення центру влади (політичної еліти), визначення того, хто і за допомогою яких процедур має доступ до центрів прийняття рішень, а також визначення того, яким способом політичні дециденти (*особи, що приймають політичні рішення – Г.В.*) формують свої стосунки з рештою політичної спільноти [6, s.256]. Подібні визначення наведено в білоруському словнику з політології: політичний режим – це той або інший спосіб владарювання, функціонування держави та інших політичних інститутів, які визначають якість політичного життя суспільства. А також у вітчизняному політологічному енциклопедичному словнику: політичний режим – це сукупність характерних для певного типу держави політичних відносин, засобів та методів реалізації влади, наявних стосунків між держав-

ною владою і суспільством, домінуючих форм ідеології, стану політичної культури. Будь-який політичний режим насамперед визначається вживаними процедурами та способами організації установ влади і здійснення владних функцій, стилем прийняття рішень, відносинами між державою та громадянами [7, с.294].

Отож, політичний режим як явище та наукова категорія є предметом постійної уваги зарубіжних і вітчизняних дослідників, особливо за умов перехідної держави та владного зміщення до автократій (у т.ч. й фашизоїдного типу) на пострадянському політичному просторі.

Примітки:

1. Antoszewski A. Reżim polityczny / A. Antoszewski // Studia z teorii polityki. Tom I / pod red. A.W. Jabłońskiego i L. Sobkowiaka . – Wrocław : Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 1998. – S. 89-104.
2. The Encyclopedia of Democracy / editor in chief S.M. Lipset. – 1995. – 1554 p.
3. Даниленко В. Современный политологический словарь / В. Даниленко. – М. : NOTA BENE, 2012. – 1054 с.
4. A dictionary of political analysis / editor in chief G.K. Roberts. – 1971. – 229 p.
5. The Oxford companion to politics of the world / editor in chief Joel Krieger. – New York ; Oxford, 1993. – 1019 p.
6. Sartori G. Teoria demokracji. – Warszawa : PWN, 1994. – 641 s.
7. Політологічний енциклопедичний словник. – К. : Генеза, 1997. – 400 с.

В статье раскрыто сменяемость и вариативность трактовок понятия «политический режим» от античной традиции к Современности в контексте трансформаций политических систем и соответствующего их влияния на политическую семантику. Рассмотрена специфика толкования этого понятия в постсоветских и посткоммунистических странах ЦВЕ. Акцентировано внимание на аксиологическом – нейтральном его значении в лексиконе политической науки.

Ключевые слова: политический режим, политическая теория, политический порядок, форма правления, политический процесс.

Отримано 29.08.2016 р.

УДК 321.64

Сергій Вонсович,

доктор політичних наук, доцент, завідувач кафедри політології і соціології (м. Кам'янець-Подільський)

ПРОТОТРАНЗИТИВНІ ТЕОРІЇ: ВАРІАНТ ORIENT

У статті проаналізовано позиції мислителів Давнього Сходу стосовно політичних переходів, які пояснюють політичні зміни в суспільстві. Розкрито політичну технологію переходу «вкорінення «гена смерті». Окреслено «Східні ланцюги переходу».

Ключові слова: політичний транзит, політичний перехід, політичні зміни, закони, розвиток.

Як галузь політичної науки про переходи, політична транзитологія виникла в результаті неможливості загальних політичних теорій пояснити зміни, що відбуваються.

Варто зазначити, що перші «паростки» виокремлення і обґрунтування переходів містяться у напрацюваннях представників філософських шкіл цивілізацій Сходу. Мислителі різнобічно розглядали, як перехід впливає, зокрема, на обсяг і зміст владних повноважень, на змінюваність функцій держави та ін. Так, філософські системи Індії та Китаю відображали результат переходу, який втілювався у суспільний лад, що ґрунтувався на азійському способі виробництва. При цьому, типовою державною формою, яку окреслював перехід, була східна деспотія. Зупинимося конкретніше на розумінні переходу та його етапів у Індії. Зазначимо, що історія суспільства щодо переходу від додержавного стану до держави поділялася на два етапи: достаток, який визначає зміст щастя й злагоду та анархію, внутрішню боротьбу. Зазвичай, перехід мав очолити носій влади. Наразі в історії древньоіндійської політичної думки чільне місце посідає трактат «Артхашастра» («Повчання про користь») [1]. Спонукальним мотивом для переходу є порушення порядку, коли людина, на угоду своєму егоїзмові, не виконує покладену на неї дхарму. Власне метою такого переходу було утворення сильної централізованої політичної влади [2, с. 7].

Ідеї «Артхашастри» втілювали послідовність компромісів як зі сторони влади царя, так і влади жреців. Важливо й те, що зміст переходу від родоплемінної організації до появи великих державних формувань визначала епоха Вед, яка характеризувала політичний розвиток Індії, та була ідеологією брахманізму. Згодом, посилення царської влади й перехід до утворення великих держав супроводжувалися повстаннями у VII-VI століттях до н.е. та виникненням низки еретичних, антибрахманістських релігійно-філософських течій. Серед вчень такого спрямування був буддизм.

На нашу думку, змістом політичного переходу (з позицій брахманізму) було духовно-релігійне зрівняння брахманів із іншими кастами та десакралізація станово-кастового устрою. Отже, перехід до кастового ладу зумовили поділ праці та соціальне розшарування, викликані життєвими потребами. Відтак, ідеал буддизму полягав не в зміні існуючого устрою (світської держави, яка могутнішала), а у здійсненні переходу в духовній сфері, у подоланні й відході від матеріальних інтересів та земних пристрастей [3, с. 112].

Утім, подальша історія змін у політиці, які визначали сутність політичного переходу, була зумовлена виникненням й утвердженням індуїзму. При цьому основою переходу в індуїзмі виступає «комплекс обов'язків, дотримання яких запропоноване усім, хто думає про потойбічний світ. Однак, навіть коли існує закон, суддя не зобов'язаний застосовувати його завжди точно. На свій розсуд він має усіма доступними способами примирити владу та справедливість». Якщо це не вдається, легітимність влади і, як наслідок, суспільний консенсус опиняється під загрозою втрати свого існування. Основною категорією переходу є Сансара. Наразі цей перехід визначається часовою циклічністю: світ кінцевого періодично руйнується і твориться знову (чи то волею бога, чи то безособовою законодоцільністю, залежно від інтерпретації).

Таким чином, особливості розуміння практики переходу в Індії від недержавного стану до державного, простежуються у таких

чинниках: наявність конфліктів, зумовлених володінням земельних угідь; десакралізація станово-кастового устрою; проповідування рівності не у соціальній, а в духовно-релігійній сфері; заклик не до зміни соціально-політичного устрою, а у відмові від земних пристрастей і матеріальних, меркантильних інтересів; наявність подвійних духовно-матеріальних приписів: для ченців і для мирян.

На відміну від Індії, у Китаї трактування про перехід до найкращого раціонального облаштування держави будувалося на догматах і міфах древньої релігійної китайської філософії. Зокрема, у конфуціанстві найважливіші категорії переходу містяться в розділі «Ліюнь» трактату «Ліцзи», а також у трактаті «Лецзи», «П'ятикнижжя»; у «Літописах Чуньцо в редакції Гуньяна». Стан переходу суспільства та держави характеризується як «Сяокан» (мале процвітання) або «Датун» (Велике Єднання) на тлі трьох неодмінних історичних епох: «Цзюйлуань» (хаос), «Шеншин» (становлення спокою) і «Тайпин» (Великий Спокій).

Звернімо увагу на те, що соціально-політичне вчення Китаю від часів Конфуція визначається низкою послідовних переходів – етапів проходження ланцюжка: давній ідеальний стан країни («золотий вік» імператорів-мудреців Яо, Шуя і Юя) – хаос – епоха становлення спокою (шеншин) – епоха великого спокою (тайпин). Епоха тайпин також вважається ідеальним станом переходу, але віднесенням у майбутнє. Автори будь-якої ідеологічної конструкції претендують на те, щоб визначити, яким є поточний стан китайського суспільства на шкалі «сяокан – датун» і, виходячи з цього, встановити, що потрібно зробити для переходу до епохи вищого рівня. Зміст, який той чи інший автор вкладає у поняття «сяокан» і «датун», додає індивідуальності відповідній ідеології. Відтак, у Давньому Китаї «мале процвітання» («сяокан») трактували як в духовному, так і в матеріальному сенсі. Тому його можна розглядати як продукт розпаду ідеального китайського суспільства в результаті відходу з Дао правителів та населення (зворотний перехід) і як «комплекс гідних матеріальних умов життя, здатний гарантувати існування держави» [4, с.45], що визначався поступальним переходом.

Саме в епоху хаосу, коли єдина країна виявилася роздробленою на десятки держав, які ворогують між собою, творив Конфуцій (551-479 р. до н.е.). У цьому сенсі показовим є трактування ним «бінарної опозиції сил інь і ян». Це «універсальний процес «звернення назад» у вигляді переходу від одного члена опозиції до іншого і навпаки» [5, с.22]. Трагедію сучасного йому Китаю Конфуцій убачав в тому, що на троні цієї держави сиділи люди безпринципні, аморальні, які не відповідали своїй політичній місії. На думку Конфуція, головний засіб для всіх людей, який допомагає їм здійснити зворотний перехід на Дао, є «Лі», що виступає чинником переходу. Це філософське поняття трактують, в одному випадку, у значенні «ритуал, церемонія, обрядовість», в іншому – жорстку ієрархію старших і молодших, і як градації історичних епох [6]. Власне Конфуцій прагнув, щоб у процесі переходу місце недостойної аристократії зайняли «шляхетні мужі», які б відповідали моральним кондиціям. Принцип Конфуція «виправ-

лення імен» саме передбачав відповідність соціального статусу людини її якостям та вчинкам, а також був результатом переходу.

Таким чином, основна відмінність конфуціанства від інших у варіанті переходу Китаю, це – вивільнення від релігійного та міфологічного догматизму.

У поєднанні моралі та державного права в обґрунтуванні переходу провідна роль належить Шан Яну (390-338 р. до н.е.). Він запропонував політичну технологію переходу, яка, з одного боку, дає змогу використовувати на благо держави зайву енергію народу, а з іншого – визначає спосіб розорення зовнішньополітичних супротивників. Сьогодні цей спосіб відомий як «вкорінення гена смерті» або «введення елементу антисистеми у систему». Сутність її визначається аксіомою, що є наразі актуальною: «Якщо країна бідна і водночас скеровує зусилля на війну, то отрута з'являється в стані супротивника; у такій країні не буде шести паразитів, і вона, без сумніву, стане могутньою. Якщо країна багата і водночас ні з ким не воює, то отрута з'являється усередині цієї країни, народжуються шість паразитів і країна, безсумнівно, послабшає». Під «шістьма паразитами» Шан розумів прагнення безтурботно жити на схилі років, бездумну витрату зерна, пристрасть до красивого одягу та смачної їжі, любов до предметів розкоші, нехтування своїми обов'язками, корисливість. Тому на перехідному етапі влада повинна знищити розбещеність, установити однодумство у помислах і діях. З цією метою слід встановлювати непорушні норми, які регламентують життя суспільства, є обов'язковими для всіх його членів та підтримуються невідворотним жорстоким покаранням в разі їх невиконання. Вказані нормативи є законом («Фа») і протилежні звичаєвим нормам ритуалу «Лі».

Отже, перехід до уніфікації суспільства включав жорстку систему покарань, нищення приватновласницьких тенденцій, які зумовлюють накопичення багатств не у державі, а дістаються окремим підданам. Також було передбачено введення у систему доносів та колективної відповідальності.

Водночас, у світоглядній системі легізму перехід символізував трансформацію держави у зміст та мету існування суспільства. Відповідно, у державному управлінні було передбачено зосередження всієї влади в руках верховного правителя, позбавлення намісників владних повноважень, скасування передачі посад у спадщину. Зрозуміло, що така програма не могла сподобатися чиновникам, а також іншим представникам політичної еліти, від яких володар був залежний.

Зазначимо, що наприкінці XIX – на початку XX століть Китай у черговий раз пережив перехідний період. Так, панівна еліта Китаю складалася з представників маньчжурської імператорської династії, яка спиралася на уряди Великої Британії та США. До неї приєднувалися і китайські інтелектуали. Важливо й те, що країну потрясло кілька повстань, одне з яких очолював вчений другої половини XIX століття Кан Ювей. Кан Ювей для обґрунтування переходу поєднав ідею про «Сяокан» і «Датун» із «вченням про три епохи», послідовність яких втілює в собі рух від розбрату, – через

порядок – до вищої гармонії. Так, епосі «Шенпин» відповідає суспільство, яке перебуває на стадії «Сяокан», а епосі «Тайпин» – суспільство «Датун». Канпомилково вважав, що «Піднебесна» вже давно досягла стану «Сяокан», і мета реформ – безпосередній перехід до стану «Датун». Це стало однією із причин поразки очолюваного ним руху «сто днів реформ» 1899 року. Вже перебуваючи на еміграції, він зрозумів, що «зміни не можуть наступати раптово» та дійшов важливого висновку, що шлях від хаосу до гармонії неминуче проходить через «Лі». Іншими словами, на шляху до «Датун» потрібно пройти через такий стан суспільства, коли уможливується реалізація необхідності соціальної нерівності. А на той час, лікар за освітою та філософ за духом, Сунь Ятсен вважав найважливішою проблемою Китаю відстороненість народу від влади та власності. Російський спосіб форсованого переходу для розв'язання цієї проблеми здавався йому цілком прийнятним. Сунь Ятсен нестандартно обґрунтував тлумачення головного твердження трактату «Ліцзи»: «Із здійсненням великого закону Піднебесна буде належати усім, будуть вибирати мудрих та здібних, цінуватиметься довіра та зміцнюватимуться дружні відносини... Це і називається Великим Єднанням («Датун»)). Нині ж відходять від великого закону, дивляться на Піднебесну, як на власний дім і це називається малим процвітанням («Сяокан»)» [8, с.334]. Два твердження цієї формули: «піднебесна має належати всім» і «народний добробут» філософ подав як соціалізм, тобто принцип Великого Єднання («Датун»). У стратегічному плані Сунь Ятсен виступав за перехід до комунізму, але в плані тактики був за «Сяокан», оскільки класичний перехід до «Датун» має проходити через три етапи (епохи) – військове правління, політичну опіку та конституційне правління.

Загалом, можна розглядати всі концепції переходу у формі послідовного ланцюга: Хаос – Епоха становлення Спокою – Епоха Великого Спокою. Відбувається певна закономірність переходу. При цьому можна визначити такі складники переходів: носії влади (шляхетні мужі) не по «крові», а за моральними критеріями; розуміння держави як великої родини, у якій кожен виконує свою роль; трактування ритуалу як політичної технології; застосування нової політичної технології – вкорінення «гена смерті»; введення елемента антисистеми; перехід до уніфікації суспільства, «Закон Фа»; перехід до оптимального співвідношення держави та суспільства; подолання відсторонення від влади і власності; відродження національного руху; відкриття: а) «розумного обмеження» інформації для стабільності державного устрою; б) застосування ритуалу як політичної технології; в) започаткування ідей про середній клас і правову державу. Усе це свідчить про різноманітність варіантів переходу, що набуло свого відображення у політичних концепціях Сходу.

Примітки:

1. Артхашастра или наука политики / [пер. с санскрита, изд. подготовил В.И. Кальянов]. – М. : Наука, 1993. – 795 с.
2. Лелюхин Д.Н. Государство, администрация, политика в Артхашастре Каутильи / Д.Н. Лелюхин // Вестник древней истории. – 1993. – №2. – С. 4-25.

3. Чемшит О.О. Політична система Індії: історичний проект і сучасність / О.О. Чемшит // Політологічний вісник : зб. наук. праць. – К. : Т-во «Знання» Україна, 2003. – Вип. 14. – С. 110-117.
4. Барский К.М. Что такое сяокан? / К.М. Барский // Восток. Афроазиатские сообщества: история и современность. – 1992. – №5. – С. 45-46
5. Щуцкий Ю.К. Китайская классическая «Книга перемен» / Ю.К. Щуцкий. – [2-е изд., испр. и доп. под ред. А.И. Кобзева]. – М. : Восточная литература, 1993. – 606 с.
6. Конфуций. «Лунь юй» / Конфуций ; [исслед., пер. с кит., коммент. Л.С. Переломов]. – М. : Восточная литература, 1998. – 588 с.
7. Таранов П.С. 106 философов / П.С.Таранов. – Симферополь : Таврия, 1995. – Т. 1. – 463 с.
8. История китайской философии / общ. ред. М.Л. Титаренко. – М. : Прогресс, 1989. – 551 с.

В статье проанализированы позиции мыслителей Древнего Востока относительно политических переходов, объясняющих политические изменения в обществе. Раскрыто политическую технологию перехода «укоренения» гена смерти. Определены «Восточные цепи перехода».

Ключевые слова: политический транзит, политический переход, политические изменения, законы, развитие.

Отримано 28.08.2016 р.

УДК 1:930.1

Антон Найчук,

кандидат філософських наук, доцент, завідувач кафедри філософських дисциплін (м. Кам'янець-Подільський)

ПАРАДИГМАЛЬНИЙ ПІДХІД ЯК ІНСТРУМЕНТ ФІЛОСОФСЬКО-МЕТОДОЛОГІЧНОГО ОСМИСЛЕННЯ ДЕРЖАВОБУДІВНИЦТВА В КОНТЕКСТІ ІСТОРИЧНОГО РОЗВИТКУ

Проаналізовано зміст парадигмального підходу як методологічної складової наукового дослідження державобудівництва в контексті історичного розвитку.

Ключові слова: державобудівництво, еволюція, парадигма, парадигмальний підхід, історико-генезисний підхід, революція.

Розвиток суспільства у сучасних умовах вимагає розробки та обґрунтування адекватної методології дослідження. На початку ХХІ ст. у посткласичній науці чітко вимальовується тенденція до створення цілісної системи наукового знання про людину, суспільство і природу на основі міждисциплінарних досліджень та інтеграції природничих, соціальних і гуманітарних наук. Процеси інтеграції з одного боку сприяють появі наук міждисциплінарного характеру, з іншого – відбувається постійне запозичення методологічних підходів, не просто у формі редуцції провідних методологічних настанов, а на основі об'єднання аксіологічних і когнітивних параметрів. До таких методологічних підходів відноситься парадигмальний підхід [1, с.452], який і є предметом нашого дослідження в контексті державобудівництва.

Сутність, зміст, функції держави безпосередньо пов'язані з філософсько-соціальними, політичними теоріями, які є базисною основою у формування її парадигми на тому чи іншому етапі історичного розвитку. Відтак, розгляд філософсько-соціальної, політичної теорії державної парадигми повинні ґрунтуватися на історико-генезисному підході [5].

У рамках історико-генезисного підходу має бути здійснений аналіз філософсько-соціальних, політичних концепцій та державної практики під кутом зору виявлення загальних тенденцій розвитку держави як однієї із систем соціальної життєдіяльності. Для досягнення цієї мети слід виробити необхідні методологічні основи структурування історичного досвіду людства в сфері державобудівництва на парадигмальному рівні.

Поняття парадигма (від грец. – приклад, зразок, модель) – сукупність передумов, що визначають конкретне наукове дослідження (знання), визнане (загальноприйняте) на даному етапі соціально-історичного розвитку; теорія, прийнята в якості зразка вирішення дослідницьких завдань [2, с.638]. Парадигмальний підхід стає інструментарієм науковчення в 70-х рр. ХХ ст. і пов'язується з ім'ям Т. Куна, який у книзі «Структура наукових революцій» (1975) започаткував його як систему найбільш загальних принципів і стандартів наукової діяльності, що єднає співтовариство вчених і сприяє становленню традицій. Позитивними сторонами кунівської концепції є та особливість, що, ґрунтуючись на аргументаційно доведеній переконливій методології, глибоко аналізується динаміка накопичення і структуризації наукового знання, конгнітивних процедур і методик загалом.

Період змін парадигм Т. Кун визначив як наукову революцію, що знаменує цілковиту або часткову зміну парадигми. Загальний ритм цього процесу являє собою діахронічну структуру, котра включає низку дослідницьких етапів: генезис наукової дисципліни (допарадигмальний період), «нормальну» науку (парадигмальний період), кризу «нормальної» науки і наукову революцію (зміна парадигм) [4, с.225-226, 235-237]. Філософський зміст концепції наукової революції відрекомендувався Т. Куном через історичні відносини: кожна парадигма визначає власні параметри (стандарты, нормативи) раціональності, які не зводяться до вимог формальної логіки, хоча й не суперечать їй. Тому лінія демаркації, яка відокремлює раціональну науку від нерациональних форм інтелектуальної діяльності, встановлюється щоразу заново з утвердженням чергової парадигми [3, с.194].

Отже, відповідно до вищезазначеного визначення парадигмальних характеристик, найбільш очевидною основою першої форми виступає виділення конкретно-історичних парадигм, котрі характеризують державні системи відмінних соціально-історичних організацій. У межах цієї системи структуризації на парадигмальному рівні мають бути виділені найбільш характерні риси державних систем певної епохи, певної історико-культурної спільноти, а також локальних державних систем, які залишили значний слід в історії, їх взаємовплив. Відповідно парадигмальна характеристика державних систем соціально-історичних організацій носить трирівневий вигляд: виділення найбільш загальних рис, що характеризують цілісну історичну епоху; виділення їх проявів та конкретних ха-

рактик на рівні історико-культурних спільнот; редукування до інструментального рівня в рамках локальних держав. Наприклад, перший рівень представляє аналіз основних характеристик (влада; ціль, проєкт суспільства; ієрархія; правова система; колективна ідентифікація; насилля, легітимізація насилля; цілісна система) державної системи традиційного суспільства, другий рівень – слугує характеристикою системи державобудівництва різних етапів розвитку держави даного періоду в Середньовіччі, третій рівень – свідчить про виділення специфічних рис державобудівництва у Візантії та вплив на дані процеси загальноцивілізаційних чинників. Конкретно-історичні державобудівничі парадигми дають найбільші узагальнення у відповідності з уже існуючою класифікацією епох й у зв'язку з цим відрізняються насиченістю конкретного матеріалу (на основі якого і робляться узагальнення) та досить чіткою його структуризацією (оскільки історіофілософські засади структуризації розвитку суспільства розробляються давно і детально).

Даний рівень парадигмальної характеристики державотворчих процесів розроблений найкраще, проте лише під кутом зору первинних узагальнень – на рівні політичних теорій, систем функціонування держави, філософсько-соціальних, політичних поглядів окремих мислителів. Проте для того, щоб вийти на розуміння сучасних тенденцій розвитку, необхідно:

по-перше, вийти на системні узагальнення структурно-функціональних характеристик державобудівничих процесів у рамках кожної історичної епохи (це надасть як системне бачення проблеми, так і матеріал для порівняння різних епох, що є необхідною основою компаративістської парадигми);

по-друге, представити парадигмальні характеристики окремих епох у процесуальному вигляді, що надасть можливість зрозуміти як закономірності повторюваності державних компонентів, так і внутрішню логіку парадигмальних новацій [6].

Відтак ми виходимо на інший рівень аналізу державобудівничих парадигм – рівень парадигмальних ідей. Це найбільш загальні теоретико-методологічні основи державобудівничого процесу, що безпосередньо впливають з оригінальних філософських теорій і визначають світоглядні, концептуальні засади і цілі держави, загальні характеристики методів тощо. Іншими словами, парадигмальна державобудівнича ідея – це філософське підґрунтя соціальної, політичної теорії та державнобудівничої практики. Існує вона в двох формах:

по-перше, як квінтесенція того чи іншого підходу до розуміння людини як об'єкта і суб'єкта державобудівничого процесу. В даній формі вона надає назви течіям, школам, напрямам;

по-друге, як розгорнута теорія державобудівничого процесу (концептуальна ідея), що містить у собі вихідні філософські засади, власне соціально-політичну теорію та її інструменталізацію у вигляді конкретних форм організації держави.

Друга форма парадигмальних ідей часто носить характер персональних філософсько-соціальних, політичних концепцій і саме в такому вигляді простежується в історії соціально-філософської та політичної думки. Вона є своєрідним «оживленням», історичною

конкретизацією першої форми парадигмальних ідей. Але остання більш важлива для тенденції розвитку державобудівничих процесів у суспільстві. Справа в тому, що парадигмальних соціально-філософських, політичних ідей (як взагалі фундаментальних філософських ідей в цілому), не так уже й багато. Практично всі вони, хоча і в зародковій формі, були вже сформовані в часи античності і в подальшому тільки розвивалися, модернізувалися, ускладнювалися або навпаки, деградували [7, с.18].

Як правило, будь-яка державобудівнича система та її філософське парадигмальне обґрунтування мають у своїй основі кілька фундаментальних парадигмальних ідей, всі інші мають периферійне становище. Зі зміною парадигми змінюється статус парадигмальних ідей – одні з них перетворюються із периферійних у основні, інші здійснюють зворотний рух. Виділення і аналіз динаміки розвитку та змін системного статусу парадигмальних ідей дозволяє чітко визначити глобальні тенденції розвитку державобудівничих процесів у контексті соціальної історії, тобто взаємної зумовленості соціальної системи та держави, взаємовплив локальних державобудівничих систем. Таке дослідження має також глибокий прогностичний зміст, оскільки встановлення закономірностей зазначеної взаємозумовленості дозволяє розробити інструментарій наукового обґрунтування напрямів розвитку держави в умовах відомих чинників соціальних змін, і водночас прогнозувати, які, ті чи інші державобудівничі новації будуть впливати на загальний розвиток суспільства.

До третього, найбільш узагальненого рівня парадигмальної характеристики державобудівничих процесів у суспільстві відноситься так званий «рівень парадигмальних революцій». Зміна парадигм в системі державобудівництва, як і будь-який процес, може відбуватися еволюційно чи революційно. Еволюція – найбільш поширений спосіб фундаментальних змін. Більшість парадигмальних змін носять еволюційний характер. Зміни накопичуються в рамках існуючої парадигми держави, продукуючи на певному етапі розвитку якісні новації в одному із компонентів парадигми – функціональному імперативі, світоглядному обґрунтуванні, взаємозв'язку теорій і спеціальних соціально-політичних систем тощо. Проте принципова зміна навіть одного (чи небагатьох) структурного компоненту державобудівничої парадигми часто веде до зміни усієї парадигми, особливо в рамках історичного контексту розвитку. Таку зміну парадигм у процесі історичного розвитку, яка ґрунтується на принципових змінах окремих компонентів та в подібності інших, варто розуміти як процес еволюційних змін державобудівничих парадигм.

Однак у певні епохи принципових змін зазнають практично всі парадигмальні характеристики держави і парадигма державобудівництва, що виникає в результаті таких інноваційних процесів, принципово відрізняється від своєї попередниці з усіх параметрів, як наприклад, перехід від традиційного суспільства до суспільства модерну. Відтак і система державобудівництва формується та розвивається на абсолютно нових засадах і в нових формах. Така зміна парадигмальних характеристик трактується як парадигмальна революція [8, с.106-107]. Слід зазначити, що подібних парадигмальних революцій в історії людства було зовсім небагато. Парадигмальні революції – найменш досліджений аспект

парадигмальних характеристик. Але саме цей аспект вкрай важливий для розуміння на нинішньому етапі – хоча б з погляду необхідності обґрунтування цієї ситуації, як саме парадигмальної революції в системі державобудівництва. Очевидно, що ключовою проблемою визначення процесу змін як парадигмальної революції є встановлення тієї сукупності парадигмальних змін, що виходять за рамки змін конкретно-історичних парадигм еволюційного характеру. Одночасно це досить складна тема, яка потребує додаткових досліджень – особливо у зв'язку з тим, що в існуючій соціально-філософській, політичній літературі виділяється практично одна парадигмальна революція (епохи Просвітництва) і, таким чином, немає можливості задіяти механізм порівняльної характеристики, а отже і зробити хоча б мінімально обґрунтовані узагальнення.

Проведене структурування парадигмальних характеристик державобудівничих систем носить генезисно-історичний характер, тобто пов'язане з розвитком останніх у рамках загального розвитку суспільства. Проте, реально такий генезисно-історичний характер можна здійснити тільки на основі порівняння окремих характеристик державобудівничої практики та соціально-філософських політичних теорій (а не держав в цілому). Іншими словами, за своєю природою парадигмальні дослідження носять компаративний характер і в цьому можуть бути охарактеризовані як один із аспектів так званої «соціології розвитку». Це полегшує обґрунтування необхідності поєднання генезисно-історичного та структурно-функціонального підходів при аналізі державобудівничих парадигм, оскільки таке обґрунтування в найбільш загальній формі здійснено для всіх складових «соціального розвитку» ще в 50-60-х рр. (синтез системного та соціокультурного підходів) [8, с.163-169].

У чисто практичному плані зміст функціонального підходу в парадигмальних дослідженнях виражається в необхідності виділення найбільш загальних (парадигмальних) структурних компонентів і функцій державобудівничих систем, які, власне, визначають її характеристики як компонента соціальної організації. Попри всі відмінності будь-яка державна система посідає в рамках суспільства певне місце і забезпечує конкретно визначену сферу життєдіяльності. А це означає, що і держава Античності, і держава сучасного постмодерного суспільства мають принципову структурно-функціональну єдність як підсистеми соціального організму. Саме це і є тією основою, яка дає можливість порівняти державобудівничі процеси, навіть якщо вони розділені часом.

Примітки:

1. Котлярова В.В. Философское основания разработки и развития парадигмального подхода Т. Куна / В.В. Котлярова // Молодые ученые. – 2012. – №12. – С. 252 -255.
2. Философский словарь / [авт. сост. И.В. Андрущенко, О.А. Вусатюк, С.В. Липецкий, А.В. Шуба]. – К. : А.С.К., 2006. – 1056 с.
3. Самчук З.Ф. Світоглядні основи соціально-філософського дослідження ідеології: проблеми, критерії та пріоритет вибору : монографія : у 2-т. / З.Ф. Самчук. – Дніпропетровськ : АРТ-ПРЕС, 2009. – Т. 1. – 920 с.
4. Кун Т. Структура научных революций / Т. Кун ; [пер. с англ. ; сост. В.Ю. Кузнецов]. – М. : ООО «Издательство АРТ», 2003. – 605 с.

5. Историко-генезисный подход // Менеджмент : электронный учебник. – Режим доступа: <http://www.about-managment.ru>t4r3part.1.htm>.
6. Кузеванов Л.И. Академизм исторического познания : монография [Электронный ресурс] / Л.И. Кузеванов. – М. : Академическая мысль, 2010. – Режим доступа: <http://www.klio.3dn.ru/publ/9-1-0-181.htm>.
7. Философия образования. Круглый стол // Педагогика. – 1995. – №4. – С. 3-27.
8. Бондаренко Г.В. Историчне пізнання: питання теорії і практики / Г.В. Бондаренко. – Луцьк : Ред.-вид. відд. Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 1998. – 189 с.

This article deals with analysis of paradigmatic approach as a key component of scientific research of state building in the context of historical development.

Key words: state building, evolution, paradigm, paradigmatic approach, historical genesis approach, revolution.

Отримано 01.09.2016 р.

УДК 1(477)

Маріанна Плахтій,
*кандидат філософських наук, доцент
(м. Кам'янець-Подільський)*

В. В. ЗЕНЬКОВСЬКИЙ: ФІЛОСОФСЬКІ ОСНОВИ ФОРМУВАННЯ ОСОБИСТОСТІ

У статті висвітлюється творча спадщина В.В. Зеньковського у контексті становлення та розвитку вітчизняної психології. Розглядаються умови формування особистості та психологічні особливості дитинства.

Ключові слова: В.В. Зеньковський, філософія, логіка, причинність, психологія особистості, психологія дитинства.

Значним інтересом до психології характеризується початок XIX ст., у середині століття на перетині психології та фізіології формується експериментальна психологія (психофізика, психофізіологія тощо), і лише в 70-80 рр. XIX ст. психологія формується як самостійна навчальна дисципліна, що раніше викладалась у одному курсі разом із логікою.

Популяризації психології наприкінці XIX століття на вітчизняних теренах сприяли М. Грот, М. Ланге, Г. Челпанов, В. Зеньковський та інші. У даній статті ми звернемо увагу на творчу спадщину Василя Васильовича Зеньковського, у доробку якого психологія займає одне з центральних місць, залишаючись практично недослідженою, як, до речі, й філософська, культурологічна та педагогічна її складові.

Відзначимо найбільш яскраві моменти у поступі вітчизняної психології для того, щоб показати той науковий контекст, в якому відбувалося становлення психологічних поглядів В. Зеньковського і оцінити його внесок у розвиток вітчизняної психології. Так, зокрема, Микола Якович Грот у 1880 році отримує ступінь магістра філософії за працю «Психологія відчуттів в її історії й головних основах»; у 1883 році молодий учений захищає докторську дис-

ертацию у Київському університеті (Університет Св. Володимира) «До питання про реформу логіки», що є спробою психологізації логіки. М. Грот – завідувач кафедри філософії Новоросійського університету, пізніше професор Московського університету та засновник журналу «Питання філософії та психології».

Відомий психолог, філософ, логік, Микола Миколайович Ланге, захистивши докторську дисертацію «Психологічні дослідження» (1892), заснував в Одесі одну із перших у Російській імперії психологічну лабораторію.

Георгій Іванович Челпанов, вихованець історико-філософського факультету (1883-1887) Новоросійського університету, де в той час філософію та логіку викладав М.Грот, потім стає професором Київського університету (1892-1907), а згодом – Московського університету. Г. Челпанов – автор наукових праць, підручників з логіки та психології для середніх навчальних закладів.

Саме у час такої популярності психологічних досліджень В. Зеньковський навчається у Київському університеті, відвідуючи психологічні семінари Г. Челпанова.

Найбільше В. Зеньковського вразила книга «Розум і душа» (1900), у якій Г. Челпанов критикує метафізичний матеріалізм. У своїх спогадах В. Зеньковський акцентує увагу на педагогічному таланті Г. Челпанова. Запам'ятались йому публічні лекції, які проходили завжди у переповненому актовому залі Університету, організація філософського семінару та психологічної лабораторії.

Саме під керівництвом Г.Челпанова розпочинає свою наукову діяльність В. Зеньковський, досліджуючи «Сучасний стан психофізичної проблеми» (1905). Закінчивши університет Св. Володимира, В. Зеньковський був залишений при кафедрі філософії для підготовки до філософського зв'язання. Суспільна робота науковця в студентські роки була пов'язана з авторською діяльністю у літературних газетах «Південно-західний тиждень», «Південно-західний край». Восени 1905 р. В. Зеньковський брав участь у створенні Київського релігійно-філософського товариства та був обраний заступником його голови [11, с.11].

Після складання магістерського іспиту в 1912 році В. Зеньковський отримує посаду приват-доцента. Вже через рік, побувавши у науковому відрядженні, захищає у Московському університеті магістерську дисертацію «Проблема психічної причинності» (1914) [2, с.5]. Після захисту молодий учений повертається до університету Св. Володимира викладати улюблені філософські дисципліни. Ось як згадує лекції із психології Василя Васильовича тодішній студент першого курсу В.Ф. Асмус: «Лекції Зеньковського вводили нас, його слухачів, у те, що відбувалося у сучасній західній, а також і російській психології та філософії... На лекціях із психології у 1914 році, на семінарських заняттях у 1915 році Зеньковський знайомив нас не лише з ідеями Гуссерля, Мейнонга, але й із психоаналізом Фрейда, якого він рекомендував вивчати як видатного та оригінального психолога. Здається, на цих лекціях ми вперше почували ім'я Юнга» [6, с.104].

Особлива роль належить В. Зеньковському у створенні й функціонуванні Київських Релігійно-філософського (1908-1918) і Науково-філософського товариств (1914-1918), виданні журналу

«Християнська думка» (1916-1918), а також його участь як міністра ісповідань в уряді гетьмана П.П. Скоропадського (1918).

Інтерес до психології, що виник у нього ще в гімназії, знайшов свою реалізацію у Київському університеті. Уже в першій роботі «Сучасний стан психофізичної проблеми» (1905) окреслився професійний інтерес В. Зеньковського до суб'єктно-особистісної проблематики. Аналізуючи сучасний стан психофізичної проблеми, В. Зеньковський вважає абсолютно неприйнятним вирішення психофізичної проблеми, яке пропонує матеріалізм та позитивізм. Відстоюючи свої позиції в даному питанні, він спирається на тезу про якісну відмінність та незалежність психічного буття від матеріального світу.

Філософські пріоритети дослідника пов'язані з ідеалістичним напрямком. Тому мислитель негативно ставився до матеріалізму, стверджуючи, що визнання вічності матерії та сили не дозволяє говорити про виявлення пануючих у природі закономірностей, швидше навпаки, ідеальний логічний первінь може породжувати матеріальне буття. Механічна причинність також не може бути застосована до органічного світу, оскільки в органічному світі наявна психіка. Отже, механічна причинність має сліпий характер прояву, а органічний світ, пов'язаний з доцільністю, містить у собі дію кінцевої причини. А поєднує ці два світи, як зазначає В. Зеньковський, теологічний чинник. Якщо у механічному світі теологічний чинник має трансцендентний характер, то у життєвих процесах доцільність іманентна організмові. В. Зеньковський підсумовує, що психічна причинність є причинністю суб'єктивною і лише в ідеальному своєму змісті вона набуває структурного характеру. Вона не є зовнішнім наслідком буття, а навпаки, не містить в собі нічого іншого, крім іманентного чинника змінення, а істинний зміст поняття причинності знаходить у твореннях і переходах сили.

Розробляючи проблемне поле своїх психологічних досліджень, Василь Зеньковський уводить поняття «центру психічного життя», його «суб'єкта», «творчого ядра особистості». Вихідним пунктом його концепції є твердження, що без припущення реального «я» неможливо пояснити походження емпіричного «я», бо усякий розвиток повинен мати суб'єкт цього розвитку. Єдність психічного розвитку виходить, у кінцевому рахунку, із єдності суб'єкта цього розвитку, як свого реального центра. Рішуче розрізняючи емпіричне «я», як похідне утворення, від реального «я», В. Зеньковський утверджує «непохідність» цього реального «я» як породжуючого ядра психіки. «Непохідність реального «я» означає непохідність основи психічного життя», – наголошує він. В. Зеньковський показує, що без визнання засадничого («основного») ядра психіки, його стійкої основи – тобто субстанційного розуміння психічного – не буде чого протиставити плінним та скороминущим психічним процесам. Тільки завдяки наявності в душі духовної субстанції, завдяки її дії «із чисельних окремих процесів поступово починають вималюватися контури індивідуальності», складатися емпіричне «я».

Отже, як підсумовує учений, психічне буття не може виникнути з інших форм буття, воно завжди індивідуальне та постає як прояв Абсолюту.

Існуючі теорії особистості (асоціативна, актуальна) не бачать в особистості, за переконанням В.В. Зеньковського, основи й джерела психічного розвитку; особистість, у їхньому розумінні, ніякої особливої реальності не має, а є, фактично, лише ім'я. Але особистість завжди глибша від свого емпіричного вираження, в її глибині є основа, динамічний центр, детермінуюча сила, що визначає увесь її розвиток. Саме розуміння особистості як живої єдності емпіричного та позаемпіричного, даного та прихованого, виявленого та потенційного – змушує запроваджувати метафізичне поняття особистості. Відкриття метафізичного боку в особистості, підкреслює В.В. Зеньковський, – дає новий погляд на весь світ, який можна визначити як персоналізм.

Учений критикує існуючий у педагогіці гуманістичний універсалізм, що має за мету виховувати у дітях «людину взагалі», залишаючи місце лише індивідуальному, а не індивідуальності загалом.

Методологічною основою педагогічної концепції В. Зеньковського є християнська антропологія. Він глибоко був переконаний, що орієнтація на християнські моральні принципи позитивно впливає на виховання дітей. Саме тому він зазначає: «Потрібно полюбити людину, щоб розгледіти у ній особливу, оригінальну особистість, яка у світі пануючих ідеалів здається блідою» [3, с.826].

Такими найпершими, природними педагогами, звертає увагу дослідник, є матері, які силою власної любові стверджують цінність дорогого їй дитя, у деяких випадках, наперекір усім фактам. Він вбачає ірраціональність у материнських переживаннях, оскільки матері всупереч розсудку, намагаються допомогти дитині розвинути у яскраву індивідуальність. Сутність материнських переживань зводиться до ствердження ідеальної цінності дитини, до відчуття його індивідуальності.

Тому метою педагога, підсумовує учений, є зведення індивідуального до індивідуальності, уміння знайти та відчутти реальність творчих сил у дитині. Таким чином, там, де закінчує своє дослідження проблеми індивідуальності психологія, лише починається для педагога його робота. Поняття індивідуальності, розроблене психологією, носить загальний характер та пояснює загальний факт психічного життя. Дійсна мета людського розвитку – перетворення реальної особистості в ідеальну гармонійно-розвинуту індивідуальність, а отже це і є метою педагогічного втручання. У такий спосіб філософ-гуманіст показує взаємозумовленість і взаємозв'язок психології і педагогіки.

А вершиною у системі наук про дитину повинна бути, на думку В. Зеньковського, психологія дитинства, що вивчає душевне життя дитини та психологічні особливості дитинства загалом. Чому ж психологія дитинства не займає чільного місця у системі наук про дитину? Науковець вважає, що це обумовлено двома факторами: по-перше, недостатнім розвитком загальної антропології, по-друге, повільним розвитком самої психології дитинства, що пов'язано із теоретичними та практичними проблемами дисципліни. Розв'язати вище зазначені проблеми учений намагається у праці «Психологія дитинства» [4, с.5–20]. У цій фундаментальній праці він торкається таких ґрунтовних питань психології як соціальний зміст дитячих ігор, емоційні та моральні переживання дитини, намагається вирішити питання психічної спадковості, естетичного життя дитини та її соціальних відчуттів. Значну увагу у зазначеній роботі

В.Зеньковський приділяє дослідженню релігійного життя дитини та принципам релігійної психології, а також поняттю особистості у загальній психології та її метафізичному підґрунті. Таким чином, одним із найважливіших психолого-педагогічних надбань концепції В.Зеньковського є розробка проблеми форм духовного життя дитини у залежності від різних вікових періодів.

Звернемо увагу на той факт, що вище зазначена робота не втратила своєї актуальності, її досліджують та використовують російські учені [7, 8, 9, 10], але на жаль українського перекладу та перевидання немає, тому українські психологи, педагоги та філософи змушені використовувати російські перевидання.

Що стосується особливостей психології дитинства, то В. Зеньковський справедливо вказує на одну із головних помилок, адже «ми вважаємо дитячу душу повністю і в усьому схожою із нашою, виходимо із думки, що у дитячій душі мають місце ті ж психічні рухи, що й у нас, – лише нерозвинуті, слабкі» [4, с.24].

Уже на цьому першому етапі дослідження ученого, постає проблема: який зміст дитинства, яка його функція у формуванні людини? Адже слід згадати, що у людей дитинство займає чверть життя у порівнянні із вищими тваринами. Не задовольняє ученого біологічне розуміння дитинства, що трактує його як ранню стадію у розвитку людини, оскільки цілий ряд функцій розвиваються у дитини достатньо швидко. Відповідь він шукає через діяльність, яку здійснює дитина, тобто, гру. «Іграм належить надзвичайно важливе місце у житті дитини, підкреслює автор. Дитинство триває доти, поки ми не будемо повністю готові для того, щоб самостійно вести боротьбу за існування, – і якщо ця підготовка, розвиток усіх фізичних та психічних сил здійснюється за допомогою ігор, то іграм належить не лише дуже важливе, але й центральне місце у дитини» [4, с.40].

Особливістю таких ігор, наголошує В. Зеньковський, є їх соціальний зміст. Крім того у соціально-психічному розвитку дитини існує явище, параельне фізичній спадковості, а саме, спадковість соціальна, що на думку ученого, має більше значення, ніж перша у розвитку нашого організму. Разом із мовою дитина, непомітно для себе, засвоює форми мислення, систему ідей, вірувань, усе, що зберігається у скарбниці народного духу.

Він приходить до думки про визначну роль саме національної мови для становлення дитини: «у мові віддзеркалюється історія народу, його характер, тому ніщо не може так добре та безпосередньо ввести у народну душу, як мова, яка немов вбирає у себе музику народної душі... засвоюючи мову, дитина у той же час засвоює соціальну традицію» [4, с.42].

«Вступаючи у життя, ми повинні стати самостійними не лише біологічно, але й соціально-психологічно, – ми повинні піднятися на верхній поверх того будинку, на якому стоїть у своєму розвитку окремих народ, усе людство» [4, с.43]. Ось у чому бачить відповідь учений на питання про «довготривалість» дитинства.

Надзвичайно велике значення у формуванні дитини надає учений і духовній складовій дитинства. В.Зеньковський глибоко переконаний, що лише у християнстві, яке утверджує метафізичну цінність особистості та розкриває нескінченний шлях розвитку та вдосконалення, навіть за межами життя, педагогічна задача отри-

мує свій справжній зміст та своє виправдання. «Лише у істинній релігій, – пише він, – християнстві – знаходить своє завершення педагогічна думка: її основна проблема – розкриття індивідуальності – по суті є і релігійна проблема, яка завжди виходить із того, що пов'язує скінчену особистість із безкінечним Богом» [3, с. 852].

Таким чином, головним принципом педагогіки В. Зеньковський вважає принцип індивідуальності. Саме індивідуальність – найбільш важлива, глибока та дорога для нас таємниця природи – у ній сходяться і всі загадки, і надії, і задуми наші – і те пояснення, що надає нам педагогіка, має і загальнофілософське значення. Сенс виховання він вбачав у «духовному устрої», у спасінні, що приведе до «духовного життєвого начала». Філософський та релігійний плюралізм, недослідженість зв'язку між індивідуальним та універсальним, правда про любов, як шлях містичного проникнення у загальну таємницю особистості – ось те, що вносить педагогіка у загальну скарбницю світорозуміння, на думку філософа.

Примітки:

1. Зеньковский В.В. Современное состояние психофизической проблемы / В.В. Зеньковский. – К., 1905. – С. 57-58.
2. Зеньковский В.В. Проблема психической причинности. / В.В. Зеньковский – Типогр. Императорского ун-та Св. Владимира, 1914. – С. 408.
3. Зеньковский В.В. Принцип индивидуальности в психологии и педагогике / В.В. Зеньковский // Вопросы философии и психологии. – М., 1911. – Год XXII, кн. 110 (V). – С. 815-855.
4. Зеньковский В.В. Психология детства / В.В. Зеньковский. – Лейпциг : Изд-во «Сотрудник», 1924. – 348 с.
5. Шпет Г. Критические заметки к проблеме психической причинности (По поводу книги В.В. Зеньковского. «Проблема психической причинности», Киев, 1914) / Г. Шпет // Вопросы философии и психологии. – 1915. – Кн. 127. – С. 283-313.
6. Асмус В.Ф. Философия в Киевском университете в 1914-1920 годах (из воспоминаний студента) / В.Ф. Асмус // Вопросы философии. – 1990. – №8. – С. 90-93, 104-105.
7. Зеньковский В.В. Психология детства / В.В. Зеньковский. – М. : Школа-пресс, 1996. – 336 с.
8. Зеньковский В.В. Психология детства / В.В. Зеньковский. – Екатеринбург : Деловая книга, 1995. – 336 с.
9. Глущенко Е.А. Концепция воспитания целостного человека в наследии В.В. Зеньковского : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01 / Е.А. Глущенко. – Хабаровск, 2009. – 23 с.
10. Антонец А.В. Религиозно-философская антропология В.В. Зеньковского и Киприана (Керна) : автореф. дис. ... канд. филос. наук : 09.00.13 / А.В. Антонец. – СПб., 2009. – 22 с.
11. Кириченко В.Г. Державницька, громадсько-політична та культурно-освітня діяльність В. Зінківського (1881-1962 рр.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : спец. 07.00.01 / В.Г. Кириченко. – К., 2006. – 22 с.

The article highlights the creative legacy of V.V. Zenkovsky in the context of the formation and development of Ukrainian psychology. Discusses conditions of identity formation and psychological characteristics of childhood.

Key words: V.V. Zenkovsky, philosophy, logic, causality, personality psychology, psychology of childhood.

Отримано 02.09.2016 р.

Тетяна Сулятицька,
кандидат філософських наук, доцент
(м. Кам'янець-Подільський)

ЕПОХА ГЛОБАЛІЗАЦІЇ В КУЛЬТУРНОМУ АСПЕКТІ

У статті аналізується сутність культури та глобалізації в сучасному світі. Висвітлюється вплив культурологічного поля на формування і функціонування інформаційного суспільства, осмислюється роль діалогу та полілог культур у процесі цивілізаційної глобалізації.

Ключові слова: культура, діалог, глобалізація, культурологія, інформаційне суспільство.

Ми живемо сьогодні в інформаційно-мережевому суспільстві, а якщо точніше, то всім заправляє Інтернет, за допомогою якого ми спілкуємось, купуємо, дивимось кіно, дізнаємось про погоду на завтра, про новини з будь-якої точки світу, загалом, все щоб сьогодні людина не поставила собі на меті, вона однозначно скористається мережею.

Інформаційне суспільство, мережева епоха, як би ми не називали сучасний світ, все одно очевидним є те, що Інтернет не обійшов стороною і сферу культури. Якщо колись, ще якихось пів століття назад, щоб дізнатись особливості іншого народу, його традиції, звички, необхідно було що найменше відвідати бібліотеку, посидіти в каталожному відділі і, дочекавшись необхідної книги, витратити не одну годину, щоб ознайомитись з її змістом. Сьогодні ж, завдячуючи кардинальним змінам у сфері технологій, ми за мінімум часу можемо не лише прочитати, подивитися, а навіть поспілкуватися з представником іншої культури, який знаходиться за сотні тисяч кілометрів від нас.

Бурхливий розвиток інформаційно-комунікативних технологій прискорює глобалізаційні процеси. Потужність міжкультурних інформаційних потоків протягом 90-х років ХХ-го початку ХХІ століть зростає небаченими темпами, її напрями набувають дедалі більшої асиметрії. Потужна трансляція змістового наповнення домінуючої західної культури набуває глобального характеру, заповнює світовий інформаційний простір, вільно перетинаючи державні кордони, не питаючи ані народу, ані уряди про бажаність її присутності у національних інформаційних просторах окремих держав, регіонів і навіть континентів.

Останні десятиліття ХХ століття народи планети та їхні культури знаходились під впливом потужного глобального процесу (термін цей вперше вжив у 1985 році американський соціолог Р. Робертсон). В широкий науковий обіг даний термін увійшов у 1990-і роки, практично витіснивши поняття «постмодернізм», яке використовувалось для описання складності та різноманітності соціально-політичних процесів і явищ сучасного світу [1, с.26].

Ця думка, щодо витіснення постмодернізму може сприйматися як суперечлива, бо не всі країни світу навіть не підійшли до ситуації постмодерну, не говорячи про його переживання. В науковій літературі добою постмодерну називають період розвитку людства піс-

ля Нового часу і до наших днів, не визнаючи чітко відмін цієї доби. Термін «постмодерн» вживався спорадично з періоду першої появи у 1979 році в книзі Рудольфа Панвіца «Криза європейської культури» до появи у 1979 роботи Ж.-Ф. Ліотара «Стан постмодерну». Цей термін французький філософ вживає для позначення стану культури після трансформації, яких зазнали правила гри в науці, літературі та мистецтві наприкінці ХХ ст. Ж.-Ф. Ліотар вперше ввів термін «постмодерн» для визначення стану зрілості і обмеженості засад, на яких групувалася система знання західної цивілізації [2, с.5].

Багатоаспектність і масштаби процесу глобалізації засвідчують, що людство вступило в нову добу свого розвитку, який матиме характер планетарних змін. Сьогодні жодна країна, жодне суспільство, не сприймається як замкнена. Загальна взаємозалежність, взаємозв'язок є закономірністю вкрай складних і протиречливих процесів глобалізації.

Глобалізованість як характерна риса сучасного суспільства зумовляє перетин життєвих і культурних смислів і окремих людей і цивілізацій. Глобальні зміни які відбуваються сьогодні в світі, виявляють серйозні протиріччя майже в кожній сфері життєдіяльності людства. Саме сфера культури є найбільш чутливою до таких проявів, адже вона є найбільш різноманітна і духовно вільна, тому, що кожен суб'єкт культури створює свій духовний світ.

Як зауважив М. Кастельс: «Нове суспільство виникає коли (і якщо) спостерігається структурна реорганізація у виробничих відносинах досвіду. Ці перетворення призводять до однаково значних модифікацій суспільних форм простору і часу та виникнення нової культури» [3, с.496].

Останнім часом явище глобалізації та глобалізаційні процеси привертають пильну увагу політиків, журналістів і вчених-суспільствознавців. Спочатку глобалізацію розглядали, зокрема Дж. Рітцер, як позитивний процес проникнення західного (західної моделі розвитку, західного способу життя, західних цінностей як найкращих і найпрогресивніших) у всі сфери життя різних країн, під час якої відбувається зміцнення зв'язків і взаємозалежність між ними. Німецький соціолог У. Бек, стверджує, що глобалізація – це насамперед, утворення і поширення змішаних форм соціальності – створення множини різнопорядкових локальностей, які взаємодіють між собою. Е. Гіденс трактує глобалізацію як процес змішаних між собою соціальних відносин і відзначає, що глобальною її ознакою є здатність просторово віддалених подій впливати, не рідко миттєво, одна на одну.

На розуміння терміна «глобалізація» мала великий вплив концепція канадського соціолога Маршала Маклюєна, головним концептом якої було уявлення про світ як «глобальне село». Глобалізація передбачає безупинний процес інтеграції одиничного, самотнього в загальний, культурний, соціальний політичний контекст «глобального села». «За своєю суттю, – пише О.В. Зернецька – все те, що перебуває в процесі глобалізації, не що інше, як сили, що уособлюють виробництво, дистрибуцію та споживання продуктів і послуг, які, в свою чергу, спрямовані на гомогенізовану (однорідну, типову) поведінку споживача (в якому б куточку світу він не жив). За глобалізаційною парадигмою, він повинен споживати одне і теж їстівне (наприклад, стандартизовану їжу: кока-колу, продукцію мережі Макдональдс, пепсі,

підцу) або неістівне (програми телебачення, фільми, одяг, англосаксонський бізнесовий стиль і т. ін.). Цей процес, який дістав влучну назву «макдональдизація», разом з тим вносить в дискурс про глобалізацію й нове поняття «глобальна культура». Воно виникає як критичний концепт наприкінці 80-х років і належить до цілого комплексу потоків і процесів, які перетинають національні кордони за останні двадцять років» [4, с.47].

Макдональдизація та масифікація, як бачимо, ідея глобальної культури й глобалізації світових культурних просторів з очевидністю має негативний компонент, пов'язаний як з макдональдизацією, стереотипізацією поведінки людей, що входять в глобальну систему, так і з масифікацією, тобто втягуванням людини в запропоновану на певну поведінку масу людей. Все це, звичайно, руйнує національні культурні цінності країни, яка потрапляє в систему глобальної культури, і підпорядковує її інтересам панівної нації в глобальній системі. Так, створюваний в наш час глобальний інформаційний світ має явно виражену проамериканську або прозахідну орієнтацію, де пострадянські країни почувають себе залежними від правил гри в цьому глобальному світі. Глобальний інформаційний світ (глобальна культура, світова культура) тримається на розвиткові багатонаціональних ринків, корпорацій, надскладних систем комунікацій, сучасних медіа-технологій. Ця організаційно-технологічна основа глобального світу, з одного боку, сприяє єднанню людей, народів, з другого боку, нівелює їхні етнічні, політичні, культурні особливості. Але цей процес глобалізації є незворотнім. Країна, яка спеціально буде стримувати себе у входженні в цей глобальний світ, сама ж себе і загубить в ньому, оскільки примусово буде поглинута глобальною інформаційною системою. Вихід один: якомога швидше сягати високого рівня розвитку інформаційних технологій і комунікативних систем, щоб на рівнях увійти в глобальний світ. На думку академіка Миколи Амосова, глобалізація – це сучасний (і планетарний) етап розвитку цивілізації, суть якого у зростанні міжнародних зв'язків, взаємозалежності країн, розповсюдженні нових технологій та єдиних стандартів життя. Процес даний іде у різні сфери життя і має свої плюси і мінуси. Плюси найчастіше помічають ті, які належать до благополучних у глобальній системі або захищають інтереси благополучних. На мінуси вказують ті, хто, на жаль, не володіють світовою енергією, не контролюють світову промисловість, не володіють передовими інформаційними технологіями.

Завдячуючи процесу культурного та економічного обміну між країнами, який дедалі стає більшим, ускладнюється галузева структура цієї сфери, а це призводить до підвищення обсягів міжнародної торгівлі. Приплив ресурсів у цю сферу пов'язано переважно зі зростанням духовних та естетичних потреб людини в сучасному світі, підсиленням впливу культури на якість людського капіталу та економічним зростанням. З процесом інформаційних технологій та Інтернету, що, власне, сприяє стрімкому підвищенню інформаційних потоків у економіці та інтенсифікації культурного обміну між країнами, цей вплив дедалі підсилюється, поширюючи таким чином внесок культури на розвиток суспільства і процес глобалізації світової економіки [5, с.73-79].

Культурний обмін між країнами є невід'ємним атрибутом розвитку людського суспільства. І тут, необхідно зауважити на тому,

що культура є творінням не одного дня, ми з впевненістю можемо констатувати той факт, що вона є хранителем пам'яті суспільства, Ю.М. Лотман з приводу цього пише: «Культура завжди передбачає збереження попереднього досвіду. Більше того, одне з найважливіших визначень культури характеризує її «негенетичну» пам'ять колективу. Культура є пам'ять. Тому вона завжди передбачає безперервність морального, інтелектуального, духовного життя людини, суспільства та людства. І тому, коли ми говоримо про культуру нашу, сучасну, ми, можливо, навіть не підозрюючи того, говоримо й про величезний шлях, який ця культура пройшла. Шлях цей нараховує тисячоліття, крокує крізь кордони національних культур і занурює нас в одну культуру – культуру людства» [6, с.5-15].

Потужним критерієм в створенні цієї культури людства виступають такі засоби як міжкультурна комунікація та діалог культур. Діалог культур, як соціальне явище виникає внаслідок їх взаємодії, а взаємодія, в свою чергу, відбувається за певними канонами і нормами які засвоєні традиційними носіями культури, які мають символічний знаковий характер.

Епоха глобалізації в культурному аспекті має принаймні дві тенденції: з одного боку, це зміна традиційного укладу життя людини, з іншого – стимулювання адаптаційних захисних механізмів культури. Водночас цей процес подеколи, залежно від типу і рівня розвитку країни, набуває гострого і конфліктного характеру.

Таким чином, у сучасному світі глобалізаційних цивілізаційних перетворень, що привели до формування інформаційного суспільства, культура стає домінантною, визначає сучасний і майбутній розвиток людства. У цьому контексті культурологічні трансформаційні процеси набувають під час своєї еволюції суперечливого характеру. Активізується і процес становлення нового глобалізаційного типу культури.

Примітки:

1. Шергін С. Сучасний вимір глобалізації: концепції і реальність / С. Шергін // Світогляд. – 2008. – №4. – С. 26-33.
2. Цехмістро І.І. Постмодернізм і математика / І.І. Цехмістро // Філософська думка. – 2007. – №5. – С. 3-11.
3. Кастельс М. Информационная эпоха: экономика, общество, культура / М. Кастельс. – М., 2000.
4. Зернецька О.В. Глобальний розвиток системи масової комунікації і міжнародні відносини / О.В. Зернецька. – К.: Освіта, 1999, – 357 с.
5. Шейко В. Культура та глобалізація: компаративістський аналіз / В. Шейко // Щорічник наукових праць. – К., 2009. – №1. – С. 73-79.
6. Лотман Ю.М. Беседы о русской культуре: Быт и традиции русского дворянства (XVIII – начало XIX века). Введение / Ю.М. Лотман. – СПб.: Искусство, 1994. – С. 5-15.

The essence of culture and globalization in the present-day world is analyzed. The influence of the culturological sphere on the formation and functioning of the informative society is illustrated, the role of the dialogue and polylogue of cultures in the process of civilization globalization is comprehended.

Key words: culture, dialogue of cultures, globalization, culturology, informative society.

Отримано 05.09.2016 р.

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА	3
Степанков Валерій. Творча особистість «життєвого пориву».....	5
ОБРАЗ УВІЧНЕНИЙ У ПАМ'ЯТІ	39
Смолій Валерій. Людина та епоха	39
Волковинський Олександр. Людина мудрої витримки.....	42
Гуменюк Анатолій. Анатолій Олексійович Копилов: з нагоди 80-тих роковин від дня народження	47
Завальнюк Олександр. Наукова співпраця з професором А. Копиловим (до 80-річчя вченого і наставника).....	49
Конет Іван. Видатний ректор	58
Лозовий Віталій. Участь Анатолія Олексійовича Копилова у моїй долі	60
Маринін Іван. Духовні детермінанти подвижництва ректора Анатолія Копилова	63
Миронова Світлана. Мій перший ректор.....	73
Нечитайло Віталій. На берегах пам'яті	75
Хоптяр Юрій. Незгасна пам'ять про вчителя	77
Філінюк Анатолій. Харизматичний класик менеджменту вищої педагогічної школи України (до 80-річчя від дня народження ректора Кам'янець-Подільського державного педагогічного інституту (університету) в 1977-2002 рр.)	81
ПРОБЛЕМИ ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ	88
Боровець Іван. Напередодні Мюнхена: словацька проблема у суспільно-політичному житті Чехословаччини 1938 р.	88
Ларькіна Людмила. Уповноважені ради в справах релігій та ради у справах російської православної церкви при раді міністрів СРСР і комісії сприяння по дотриманню законодавства про релігійні культу по Рівненській та Волинських областях (1960-1975 рр.)	92
Олійник Сергій. «Карпато-русский освободительный комитет» як складова частина реалізації зовнішньополітичного курсу Російської імперії щодо Галичини....	100
Опря Ігор. Український напрямок церковного руху в російській православній церкві на початку ХХ ст.	103
Юга Олександр. Виникнення «козацької проблеми» та спроби її розв'язання правлячою верхівкою Речі Посполитої (остання третина XVI – перша половина XVII ст.)	108

ПРОБЛЕМИ ВІТЧИЗНЯНОЇ ІСТОРІЇ	117
Борчук Степан. Збірний портрет українського учасника бойових дій періоду II Світової війни.....	117
Газін Володимир. Концепт Лещинського як варіант вирішення «українського питання» в другій половині 50-х рр. XVII ст.	126
Копилов Сергій. Ушанування шістдесятирічного ювілею М. Грушевського в Кам'янці-Подільському: між історією і політикою	134
Комарніцький Олександр. Вшанування студентами педагогічних навчальних закладів Радянської України пам'яті та творчості культурних діячів і науковців (20-30-ті рр. XX ст.)	142
Покалюк Вадим. До питання про виникнення сільськогосподарських вишів УСРР та формування їхнього студентського складу у 1920-ті рр. (на матеріалах журналу «Студент революції»).....	145
ПРОБЛЕМИ МЕТОДОЛОГІЇ ІСТОРІЇ, ІСТОРІОГРАФІЇ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВА	150
Лисенко Олександр. Сучасний історик: професійний феномен і суспільна місія	150
Верстюк Володимир. Формування методологічних засад наукового пошуку М. Костомарова	157
Климчук Людмила. Документальні ресурси краєзнавчих досліджень: класифікаційний аспект.....	161
Стецюк Вадим, Мельничук Катерина. Імперська армія очима «людини другого плану»: спогади К. Отфінювського як джерело з історії російських військ на Правобережній Україні кінця XIX – початку XX ст.	168
ПРОБЛЕМИ ФІЛОСОФІЇ, ПОЛІТОЛОГІЇ ТА СОЦІОЛОГІЇ	175
Білецька Тетяна. Ідентифікація особистості в умовах суспільних перетворень (на прикладі сучасного українського суспільства)	175
Віннічук Ольга. Перспективи становлення громадянського суспільства в контексті демократизації Української держави	181
Вонсович Геннадій. Ремінісценції поняття «політичний режим» у політичній теорії	186
Вонсович Сергій. Прототранзитивні теорії: варіант orient	190
Найчук Антон. Парадигмальний підхід як інструмент філософсько-методологічного осмислення державобудівництва в контексті історичного розвитку	195
Плахтій Маріанна. В. В. Зеньковський: філософські основи формування особистості	200
Сулятицька Тетяна. Епоха глобалізації в культурному аспекті	206

Міністерство освіти і науки України
Кам'янець-Подільський національний університет
імені Івана Огієнка

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

**АНАТОЛІЙ ОЛЕКСІЙОВИЧ
КОПИЛОВ**

**ОСОБИСТІТЬ
У ВИМІРІ ЕПОХИ**

Спогади. Дослідження.

Збірник матеріалів
науково-практичної конференції

Випуск 2

Укладачі:

Дубінський Володимир Анатолійович
Степанков Валерій Степанович

Відповідальний редактор:

Степанков Валерій Степанович

Підписано до друку 16.10.2016 р. Гарнітура «Книжник».
Папір офсетний. Друк різнографічний.
Формат 60x84/16. Умовн. друк. арк. 12,4. Обл.-вид. арк. 15,7.
Тираж 100. Зам. № 750.

Кам'янець-Подільський національний університет
імені Івана Огієнка,
вул. Огієнка, 61, м. Кам'янець-Подільський, 32300.
Свідоцтво серії ДК № 3382 від 05.02.2009 р.

Надруковано в Кам'янець-Подільському національному
університеті імені Івана Огієнка,
вул. Огієнка, 61, м. Кам'янець-Подільський, 32300.